

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Худойқулов С.К., Абдурасулов А.А.,
Хонтўраев Б.А.

СОЛИҚ НАЗАРИЯСИ

Дарслик

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги ҳузуридаги Мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан
иқтисодий таълим йўналишлари талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этилган.*

ТОШКЕНТ – «IQTISODIYOT» – 2020

УЎК: 336.22(075.8)
КБК: 65.261.41я73.
Б 90

Худойқулов С.К., Абдурасулов А.А., Хонтўраев Б.А.
“Солиқ назарияси”. Дарслик – Т.: «IQTISODIYOT», 2020. - 307б.

Мазкур дарслик бакалавриятнинг "Солиқлар ва солиққа тортиш" йўналишида таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган бўлиб, унда "Солиқ назарияси" фанининг ривожланиш тараққиёти, солиқларнинг юзага келиши шарт-шароитлари, солиқлар ва бошқа мажбрий тўловларнинг давлатчиликнинг турли даврларида амал қилиш хусусиятлари, солиқларга оид илмий назариялар ва қарашларнинг қисқача мазмуни ёритиб берилган. Шунингдек, солиққа тортиш амалиёти учун муҳим саналган солиқ элементлари ва уларни қўлланилиш хусусиятлари, солиқ тамойиллари, солиқ сиёсати ва тизимининг таркиби уларни ташкил этиш асослари ҳамда солиқларнинг макроиқтисодий жараён билан узвий боғлиқлик масалалари назарий жиҳатдан ёритилган.

Дарсликда келтирилган материаллар ва маълумотлар бўлажак солиқ мутахассисларининг ўз касбий билим ва малакаларини ошириш учун асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилиши мумкин.

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг
2019 йил “4” октябрдаги “892” - сонли буйруғига мувофиқ нашрга тавсия этилган.*

ISBN 978-9943-6364-5-3

УЎК: 336.22(075.8)
КБК: 65.261.41я73.
Б 90

© «IQTISODIYOT», 2020.

© Худойқулов С.К., Абдурасулов А.А., Хонтўраев Б.А., 2020.

КИРИШ

*Солиқ бу- қурбонликдир,
шу билан биргаликда
манфаат ҳамдир.*

(Ж. Симонд де Сисмонди).

Солиқларсиз жамият куриш мумкинми? ёки бошқача қилиб айтганда давлат ўзининг функциялари ва вазифаларини солиқларни ишга солмасдан туриб ҳам зарур бўладиган молиявий ресурсларни шакллантириши мумкинми? Жаҳон амалиётида бунга ўтган асрнинг 60-йилларида Собик иттифоқнинг айрим молия назариячилари томонидан солиқ категорияси ва муносабатларига нисбатан ҳадда ташқари мафқуравий нуқтаи назардан ёндошуви сифатида солиқларсиз Давлат бюджетини шакллантирадиган ягона давлат куриш ҳақидаги пуч назарияларини ҳам ўзини оқламади. Ваҳоланки, бу даврларда, солиқларнинг сони ва оғирлиги ошиб борди, солиқларнинг адолатлилик тамойили кескин бузилди. Солиқларнинг объектив зарурлиги фақатгина давлат фаолиятини молиялаштиришга бўлган эҳтиёждан келиб чиқмайди, балки, унинг илдизи худди молия категорияси сингари¹ тақсимот муносабатлари ҳамда жамиятнинг икки соҳаси(ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш) ўртасидаги нисбатни таъминлашнинг ижтимоий-иқтисодий зарурлигидан келиб чиқади. Жамиятда солиқлар амал қилар экан, аввало унинг ўзи нима эканлигини билиш ҳам уни ундирувчига ҳам уни(солиқни) тўловчига бирдек муҳим саналади. Солиқларнинг моҳияти ва уларнинг ўзига хос "қайсар хусусиятлари" давлат учун шунинг учун ҳам муҳимки, давлат уни қўллашда эҳтиёткор бўлиши керак бўлади, солиқлар худди ўтқир пичокқа ўхшайди, агар, ундан ўз манфаатларида тўғри фойдаланмаса катта салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда солиқлардан нотўғри фойдаланиш худди қаттиқ деворга бола билан оддий усулда миқ қоқишга ўхшаб уни амалга оширувчи шахс ҳам, болга ҳам девор ҳам ҳатто миқ ҳам фақат зарар кўргани сингари нафлилик бўлмайди. Демак, солиқларнинг ички ва ташқи табиатини билиш давлат учун қанчалик

¹ Аслида солиқ категорияси алоҳида жараён ва ҳолатларни изоҳласада, аммо, у молия категориясининг замирида бўлади ва молиявий муносабатлар тизимида амал қилади.

муҳим саналса, уни нима учун тўлаётганлиги, уни тўлашдан манфаат нима бўлишини тушуниб етиш эса солиқларни қулай тарзда ундиришда катта аҳамиятга эгадир. Швецариялик иқтисодчи Жан Шарль Леонар Симонд де Сисмонди айтганидек, солиқлар бир томондан қурбонлик бўлса(ўзининг мулки ва бойлигининг бир қисмини давлатга улашса) бошқа томондан унинг манфаат эканлигини тушуниб етиш зарур бўлади. Демак, солиқлар шундай муҳим ва ўта қалтис иқтисодий категориялардан бири саналадики, уни қўлловчи давлат томонидан қандай фойдаланиши жамиятнинг барча жабҳаларига таъсир қилади, миллий даромадни тақсимлаш жараёни орқали ижтимоий соҳаларнинг фаолиятини белгилаб беради, уни тўловчиларнинг солиқларга бўлган муносабатини шакллантиради. Бу борада давлат ўта эҳтиёткорликни амалга ошириши зарур бўлади.

Янги солиқ концепциясининг энг асосий ғояси солиқ юқини камайтириш, содда ва барқарор солиқ тизимини қўллашни кўзда тутати. Шу орқали иқтисодиётимиз рақобатбардошлигини ошириш, тадбиркор ва инвесторлар учун ҳар томонлама қулай муҳит яратишга эришиш мумкин². Ушбу фикрлар бизнинг фикримизда солиқ назариясида давлат ёндошувининг барча давлатлар учун асосий тамойилларини ўзида акс эттиради.

Мазкур дарсликда асосий ёндошувлардан бири бу солиқларнинг юзага келишининг шарт-шароитлари анъанавий тарздан бироз бошқачароқ шаклда, яъни солиқларнинг асосини тақсимот муносабатлари қамраб олинишлиги, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи эса соҳалар ўртасидаги мувозанатни ўрнатишда давлатнинг асосий молиявий дастакларидан бири сифатида юзага келганлиги жиҳатидан ёндошилган. Солиқ категорияси ҳам иқтисодий ҳам тарихий ҳам социал категория ҳисобланади. Бу эса унга бўлган ёндошувлар турлича бўлишлигини билдиради. Шу боисдан солиқларнинг ички моҳияти ва уларнинг бошқа хусусиятлари ҳақидаги келтирилган назарий талқинлар бошқаларникидан фарқ қилиши ва баҳсли бўлиши табиий. Шу

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси

боисдан ҳам бу борадаги танкидий фикрлар мазкур дарсликнинг мазмунини янада оширишга солиқларга оид назарияларни янада ривожлантиришга ижобий таъсир қилади деб ҳисоблаймиз.

Дарсликни ёзишдаги айрим манбалар шуни кўрсатдики, шу вақтгача солиқлар назариясидаги солиқларни жорий этишнинг демократик шакли сифатида Парламент усули Англия давлатида юзага келган деган фикрларга қарши ўлароқ, бу аслида эрампдан аввалги минг-икки мингинчи йиллар оралиғида амал қилган Қадимги Фарғона давлати бошқарувида юзага келганлигини тасдиқловчи маълумотлар мавжуддир³. Худди шундайи бундан қарийиб йигирма йил аввал профессор Ҳ.Собиров ўзининг тадқиқотларида солиққа тортиш тамойилларининг классик тамойили деб тан олинган ва А.Смит номи билан аталиб келинаётган тамойиллар бундан бир неча юз йил илгари А.Темурнинг "тузуклари"да акс этганлигини исботлаб берган эди. Бугунги кунда солиқ назариясига ёндошувларга кенгроқ ва унга ижтимоий нуқан назардан қараш лозимлиги ҳам тақозо қилинмоқда. Бунда эса солиқларнинг асосий хусусиятлари бўлган солиқларнинг элементлари, солиққа тортиш тамойиллари, солиқ сиёсати, солиқ тизими каби муҳим жараёнларнинг назарий асосларини теранроқ тушуниб етиш талаб этилади.

Шу боисдан ҳам ушбу дарсликда қайд этилган жараёнлар алоҳида мавзу доирасида кўриб чиқишга ҳаракат қилинди. Муаллиф ушбу дарсликда келтирилган материаллар солиқ назарияси билан қизиқувчи ўқувчилар ҳам бўлажак солиқчи мутахассисларининг солиқлар ҳақидаги назарий қарашларини бойитишга хизмат қилади деб умид қилади ва дарсликдаги айрим ёндошувлар ёки манбаларнинг хусусидаги танкидий фикрларни самимий қабул қилади.

Муаллифлар.

1-БОБ. "СОЛИҚ НАЗАРИЯСИ" ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

1.1. "Солиқ назарияси" фанининг предмети мақсад ва вазифалари

Табиатда инсоннинг пайдо бўлиши ва унинг онгининг табиат қонунларига мувофиқ равишда ривожланиб бориши оламни билишга иштиёқини ҳам кучайтириб борган. Инсоният табиатдаги ҳодиса, жараён ва қонуниятларнинг моҳиятини ўрганиш, оламнинг сирли хусусиятларини билишга интилиш унинг турмуш тарзидан келиб чиқади. Инсон цивилизациясининг дастлабки вақтларида табиатдаги мавжуд неъматларни ейиш ҳисобига кун кечирган бўлса, кейинчалик онгининг ривожланиб бориши, меҳнат қуролларининг аста-секин такомиллашиб бориши, турмуш тарзининг юритиш тартибларининг маданийлашиб бориши оламни билиш жараёнини ҳам кучайтириб борган. Кишилиқ цивилизациясининг бундай ривожланиши ва унинг мураккаблашуви оламни билишнинг ҳам шакллариининг такомиллашувига олиб келган. Табиат ва жамиятнинг ўзига хос қонуниятларининг қанчалик мураккаб эканлигини англаган инсоният уни ўрганишни таъминлашнинг муҳим воситаларидан бири бўлган-фанларни ўз мақсади йўлида кашф эта бошлаган. Демак, фанларнинг юзага келиши аввало инсониятнинг оламни билишга қизиқиши ва мажбурийлигидан келиб чиқади. Масалан, куёшнинг эрталаб чиқиши ва кечкурун ботиши, фаслларнинг алмашиши, ҳайвонларнинг инсон билан чиқиша оладиганлар ва йиртқичларга ажралиши, дехқончиликнинг иқлим шароитига боғлиқлиги, ер рельефининг турличалиги ва шу каби муҳим жараёнларнинг моҳиятини билмасдан туриб кишилиқ цивилизацияси тараққий этиши мумкин эмас. Инсоният фанларни юзага келтирмасдан табиатда жон сақлаши амри маҳол эканлигини англаган ҳолда инсонлар орасида алоҳида фикрлайдиган, тажриба ўтказа оладиган, табиат ва жамият қонуниятларини қандай бўлса шундайлигича тушуна оладиганларнинг бундай фаолиятини умумлаштириш у ёки бу фанларни юзага келтирди.

³ Қаранг: Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. "Шарқ" нашриёти, Т.: 2001.

Жамият бу табиатда инсонларнинг пайдо бўлиши, инсонларнинг табиат ва уларнинг ўзаро муносабатларидан ташкил топади. Ўз навбатида эса жамият ҳам табиат каби ўта мураккаб жараён(ходиса, воқеялик)лардан ташкил топадики, уни яхшироқ англаш мақсадида сиёсий, иқтисодий, социал, ижтимоий ва шу каби муносабатлар(бўғинлар)га ажратиб ўрганилади. Табиатдаги ходисалар ва жамиятдаги жараёнларнинг ўзига хос қонуниятларни ўрганиб, унинг моҳиятини инсониятнинг бошқа вакилларига тушунтириш воситаси сифати фанлар юзага кела бошлади. Фанларнинг тараққиёти эса унинг диверсификациялашувига олиб келди. Жамиятнинг иқтисодий жаҳасини ўрганиш билан шуғулланувчи фанлар аста-секин кўпайиб борди. Иқтисодий фанларга бўлган эҳтиёж эса инсониятнинг турмуш тарзининг мураккаблашувига қараб ошиб боради. Дастлабки иқтисодий фанлар асосан жамиятдаги иқтисодий ходисаларнинг умумий жиҳатларини тушунтириб бериш билан чекланган бўлса, товар-пул муносабатларининг ривожланиб бориши эса муҳим бир қатор фанлар-бухгалтерия ҳисоби, макроиқтисодиёт, микроиқтисодиёт, пул назарияси, банк иши, молия, статистика ва шу каби фанларни, кейинчалик эса эконометрия, математик дастурлаш, иқтисодиётда ахборот технологиялари каби фанларга эҳтиёж туғила бошлади. Фанларнинг юзага келиши иккита омилга боғлиқ бўлади. Биринчиси бу объектив иқтисодий жараён сифатида жамиятнинг иқтисодий соҳасида юз берадиган ходиса ва воқеяликларнинг мавжудлиги бўлса, иккинчиси, инсониятнинг ўзи иқтисодий муносабатларни янада мураккаблаштиришига олиб келиши натижасида янгидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатларнинг мавжудлигидир. Масалан иқтисодиётда ахборот технологиялар, математик дастурлаш, эконометрия каби фанлар шулар жумласидандир. Демак, ҳар қайси фан ўз ўзидан пайдо бўлмайди. Унинг пайдо бўлиши унинг ўрганиш объектининг мавжудлиги ва ушбу объектни ўрганишга бўлган эҳтиёждан келиб чиқади. Жумладан иқтисодий фанларнинг ҳар бири иқтисодиётда юз берадиган жараён, ходиса ва воқеяликларнинг у ёки бу қисмини ўрганиб тадқиқ этиш асосида унинг ўзига хос жиҳатларини жамиятнинг бошқа аъзоларига ўргатиш(маълумот

бериш, тақдим қилиш)га хизмат қилади ва ўзининг ўрганиш предметига эга бўлади.

Жамиятда давлатнинг синфий сиёсий қуч сифатида пайдо бўлиши давлат хўжалигини юритиш, иқтисодиётни бошқаришга бўлган эҳтиёжларни келтириб чиқаради. Бундай муносабатларни ўрганишга бўлган эҳтиёж эса молиявий фанлар(молия, солиқ, қимматли қоғозлар, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш, суғурта, статистика ва шу каби)ни ривожланишига турки бўлди. Давлатнинг жамиятда сиёсий қуч сифатида пайдо бўлишининг асосий сабаби тақсимот муносабатларини тартибга солиш билан боғлиқдир(давлатнинг пайдо бўлишининг ижтимоий-сиёсий омиллари ҳам мавжуд бўлиб, бундай ёндошув тарихчилар томонидан тавсифланган). Жамиятда яратилган маҳсулотларни уларни ишлаб чиқарувчилар ва жамиятга хизмат кўрсатадиган(ишлаб чиқариш билан шуғулланмайдиган) соҳалар ўртасида тақсимлашнинг зарурлиги солиқларни юзага келишига сабаб бўлади(ушбу жараённинг моҳияти кейинги бандларда кенгрок ёритилади). Давлат ўзининг функция ва вазифларини бажариш учун зарур бўладиган молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжни таъминлаш мақсадида ишлаб чиқариш(жамият аъзолари) соҳасидан мажбурий тўловлар(солиқлар)ни турли хил шаклларда ундиради. Бу эса доим давом этадиган жараён ҳисобланиб, давлатнинг функциясига айланади. Демак, бундай мажбурий тўловлар ҳам давлатни ҳам унинг тўловчилари(корхоналар, аҳоли)и учун муҳимдир. Бир томон (давлат) қанча? қандай қилиб? каби саволларга қизиқса, бошқа томон(солиқ тўловчилар) нима учун? деган саволларга жавоб топишга интилади. Бошқа томондан эса мажбурий тўловларни жорий қилиш ва ундириш жараёнлари ҳам объектив ҳам субъектив иқтисодий муносабатлар доирасида амал қиладик, унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бутун жамият миқёсида эҳтиёж мавжуд бўлади. Бошқача қилиб айтганда солиқларнинг ўрганишга оид тадқиқот объекти юзага келади.

Илмий билиш назариясига кўра ўрганилаётган объектни чуқур ўрганиш ва уни тўла кашф этиш учун дастлаб унинг умумий хусусиятларини аниқлаб олиб, кейинги босқичда хусусийлик тамойили асосида ўрганиш самаралидир. Шунга

асосланган ҳолда солиққа оид муносабатларни ўрганишда дастлаб унинг умумий хусусиятларини алоҳида фан сифатида ўрганиш солиққа оид муносабатларнинг кейинги босқичларини тавсифловчи бошқа фанларни осон ўрганишга имкон яратади, яъни "Солиқ назарияси" фанининг ўрганиш предметиға эҳтиёж мавжуд. Таъкидланганлардан хулоса чиқариш мумкинки, жамиятда солиқлар номи билан мавжуд бўладиган ва давлат томонидан ундириладиган мажбурий тўловларнинг моҳияти, уларни жорий қилишнинг зарурлиги, аҳамияти ва бошқа ижтимоий-иқтисодий жараён(муносабат)ларга таъсирининг умумий жиҳатларини ўрганиш "Солиқ назарияси" фанининг тадқиқот чегарасини аниқлаб беради. Ҳар қайси иқтисодий фан иқтисодиётнинг хусусиятларини ўрганишда ўзининг ўрганиш тадқиқот объектиға(предметиға) эга бўлгандагина у фан сифатида эътироф этилади. Албатта фан ўзининг тадқиқот объектини ўрганишда бошқа фанларнинг тадқиқот объектлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганади. Бусиз иложи ҳам йўқ. Чунки, табиат ва жамиятда диалектик қонуният мавжудки, ҳар қандай жараён ва ҳодисалар ўзаро боғлиқликда амал қилади. Солиққа оид муносабатларнинг дебочасида солиқларни жорий этиш масаласи туради. Кейинги босқичларда эса уни ундириш механизмларини яратиш, бу борада қандай тамойилларга асосланади?, солиқ категориясининг ўзи нима? солиқлар қандай функцияларни бажаради? каби муҳим саволларга жавоб топиш керак бўлади. Бундан ташқари солиқларни давлат жорий қилар экан, бу борада давлатнинг сиёсати қандай бўлади? солиққа тортишда қанақа тартиблар ва усуллардан фойдаланилади? солиққа тортиш жараёнида қанақа элементлар хизмат қилади? ва шу каби муҳим иқтисодий жараёнларнинг мазмунини "Солиқ назарияси" фани доирасида ўрганилади. Қайд этилганлардан келиб чиқиб "Солиқ назарияси" фанининг предмети бу-солиқларни жорий этиш, уни ундириш ҳамда янада такомиллаштиришга қаратилган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг қонуниятлари ва умумий хусусиятларини ўрганишдан иборат.

Ҳар қайси фаннинг мақсади ва вазифалари унинг тадқиқот предметидан келиб чиқади. Шу жиҳатдан олганда "Солиқ назарияси" фанининг мақсади

талабаларға(ўқувчилар) солиқларнинг иқтисодий категория ва муносабатлар сифатидаги мазмун моҳиятини очиб бериш, солиқларнинг юзага келувчи шарт-шароитлари ва унинг омилларини кўрсатиб бериш, мажбурий характердаги тўловларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятни ёритиб бериш, солиқларни жорий этиш, уни ундириш механизмлари ва бу борадаги давлат сиёсатининг асосий хусусиятларини кўрсатиб беришдан иборатдир. Ушбулардан келиб чиққан ҳолда "Солиқ назарияси" фанининг бир қатор вазифалари келиб чиқади. "Солиқ назарияси" фанининг вазифалари:

- Давлатнинг юзага келиши ва солиқларнинг объектив ижтимоий-иқтисодий зарурлигини тушунтириб бериш;
- солиқларнинг мажбурий тўловлар сифатида моҳиятини бошқа иқтисодий категориялар билан таққослаган ҳолда очиб бериш;
- жамиятда солиқларни жорий этишнинг умумий тамойилларини кўрсатиб бериш;
- солиқларни ундириш механизмлари таркиби, уни шакллантиришнинг йўллари ва амал қилиш жараёнларини тавсифлаб бериш;
- солиқларни жорий этиш ва уни ундириш механизми билан боғлиқ давлат сиёсатининг моҳиятини тушунтириб бериш;
- солиқларни жорий этиш ва ундириш борасидаги тамойиллар ва уларнинг хусусиятларини очиб бериш;
- ижтимоий-иқтисодий муносабатлар доирасида солиқларнинг функция ва вазифаларини аниқлаб бериш, уларнинг ўзаро фарқларини кўрсатиб бериш;
- солиққа тортиш тартиблари ва усулларининг моҳияти ва қўлланиш хусусиятларини кўрсатиб бериш;
- солиққа тортишда қўлланиладиган элементларнинг таркиби ва уларнинг моҳиятини аниқлаб бериш;
- солиқларнинг турли хил даражаларда гуруҳланишининг мазмунини тушунтириб бериш ва шу кабилар.

1.2. "Солиқ назарияси" фанининг тадқиқот предметини ўрганиш методлари

Ҳар қайси фан ўз тадқиқот предмети(объекти)ни маълум бир методлар⁴ билан ўрганади. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида келтирилишича метод (юн. *metodos* — билиш ёки тадқиқот йўли, назария, таълимот) — воқеликни амалий ва назарий эгаллаш, ўзлаштириш, ўрганиш, билиш учун йўл йўриқлар, усуллар мажмуаси, фалсафий билимларни яратиш ва асослаш усули. Методлар ҳақидаги таълимот фанда методология деб аталади. Билиш методлари воқеликни камраб олиши жиҳатидан 3 турга бўлинади: ялпи умумий билиш методлари — ҳамма фанларда ва билишнинг барча босқичларида ҳам қўлланиладиган умумий ва универсал методлари — методология; умумий билиш методлари — бир қанча ёки барча фанларда қўлланиладиган ва билишнинг муайян босқичи (эмпирик, назарий ёки эмпирик босқичдан назарий босқичга ўтиш чегараси)да қўлланиладиган билиш методлари; хусусий ёки методлари — айрим фан доирасида қўлланиладиган билиш методларидир. Методология (метод ва ...логия сўзларидан) — тадқиқотчининг назарий ва амалий фаолиятини ташкил этиш, тиклаш тамойиллари ва усуллари тизими ҳамда бундай тизим ҳақидаги таълимот. Методология методлар ҳақидаги таълимот ёки ялпи-умумий билиш методи, деб ҳам таърифланади⁵. Методларнинг муҳим хусусияти ўрганиш жараёнини соддалаштириш ва самарага эришишда асосий восита ҳисобланади. Шу жиҳатдан олганда фанининг ўрганиш методлари умумий ва хусусий характерда бўлади. Умумий билишнинг фалсафий методлар барча фанлар, жумладан "Солиқ назарияси" фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги вақтда "Солиқ назарияси" фанининг тадқиқот методлари жумласига қуйидагилар киритилади.

Диалектик метод. Диалектика [юн. *dialektike (techne)* — суҳбат олиб бориш, баҳслашиш санъати] — борликнинг вужудга келиши, унинг тараққиёти ҳақидаги фалсафий таълимот ҳамда воқеликни билиш ва унга асосланган

тафаккур услубидир.⁶ Диалектик метод фан тадқиқот марказида турган масала ёки муаоммани бошқа элементларнинг мавжудлиги билан бирга қараш, ўрганиш ва улар ўзаро таъсирда кечадиган деган жараён сифатида олиб қарашни ифодалайди. Солиқ категорияси мазмунан мажбурий тўловларни ифодаласада, аммо унинг мавжуд бўлиши бошқа иқтисодий категория ва муносабатларнинг мавжудлиги ва амал қилиши билан характерланади. Яъни, солиқларнинг пайдо бўлиши, уларни жорий этиш ва ундириш жараёнларини келтириб чиқарувчи бошқа омиллар(масалан, тақсимот омиллари)нинг мавжудлиги ва уларнинг характери билан боғлиқликда қараш лозим бўлади. Солиқлар бошқа иқтисодий муносабатлар билан боғлиқликда унинг ўзининг ички элементлари ҳам ўзаро бир-бирига боғлиқликда амал қилади. Масалан, солиқ ставкаси солиқ базаси ва солиқ тушумларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Солиқ тушумлари ўрганилганда солиқ ставкаси ва солиқ базасисиз ўрганиш солиқ тушумларини тўлиқ ўрганишга имкон бермайди. Демак, диалектик метод орқали фан объектини ўрганишда ҳар бир иқтисодий жараённинг ўзини бошқа омиллар келтириб чиқарганлиги ва уларнинг таъсирида мавжуд бўлишлигини ҳамда унинг ўзининг ажралмас ички элементларига эгаллиги аниқланади ва шу тартибда объект кашф этилади ва унинг хусусиятлари аниқланади.

Абстракция методи. Абстракция лотин тилидан олинган бўлиб, "*abstractio*"-диққатни четга тортиш, чалғитиш деган маънони англатади. Тадқиқотнинг умумий мантикий методи сифатида ўрганилаётган ҳодисанинг бир қанча хоссалари ва нисбатларидан фикран узоклашиш, айти пайтда тадқиқот жараёнида қизиқтирган хоссаларни (энг аввало, муҳим, умумий хоссаларни) ажратиш жараёни. Мазкур жараён натижасида ҳар хил «мавҳум предметлар» олинади. Бунда «мавҳум предметлар» деганда алоҳида тушунчалар ва категориялар («ривожланиш», «карама-қаршилиқ», «фикрлаш» ва б.) ҳамда уларнинг тизимлари тушунилади. "Солиқ назарияси" фани мазкур метод орқали солиқларнинг хоссаларини ўрганаётганда бевосита солиқ категорияси ва

⁴ Кўпгина иқтисодий ва илмий адабиётларда метод ва усуллар моҳияти жиҳатидан синоним тарзда тавсифланади. Бироқ, илмий нуқтаи назаридан метод кенгрок тушунча ҳисобланади.

⁵ Қаранг: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси "М" харфи. Тошкент, 460-461 бетлар.

⁶ Қаранг: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси "Д" харфи. Тошкент, 242-463 бетлар.

муносабатига хос бўлмаган жараёнлардан вақтинча узоқлашиш орқали диққат марказда турган жараёнга эътибор беришни тақозо этади. Иккинчи даражали деб қараладиган(айнан шу вақтда муҳим бўлмаган, аммо кейинги босқичларда муҳим бўлиши ҳам мумкин) жараёнларда узоқлашиш фикрларни, хулосаларни умумлаштиришга имкон беради. Масалан солиқ сиёсати тушунчаси ўрганилаётганда унинг моҳияти назарий жиҳатдан талқин қилинганда солиқ сиёсатини амалга оширишда турли хил ваколатли органларнинг фаолиятининг самарадорлигини талқин қилишдан вақтинча узоқлашиш, солиқ сиёсатининг ўзини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. Аммо, иккинчи даражали деб қаралган солиқ сиёсатини амалга оширишда турли хил ваколатли органларнинг фаолиятининг самарадорлиги масаласи кейинги босқичларда уларнинг ўзи диалектик метод орқали солиқ сиёсатининг ўзи билан боғлиқ ҳолда тушунтирилади. Тадқиқотнинг абстракция методи фан ўз тадқиқот предметини, тушунчалар ва жараёнларни ўрганаётганда(тушунтираётганда) асосий диққатни жамлаш, ортиқча нарсалар(ҳодисалар)га аралашиб қолмаслик, ҳаддан ташқари майдалашиб кетмасликни таъминлайди ва мақсадга эришишда ёрдам беради.

Индукция ва дедукция методлари. . Фаннинг тадқиқот методлари сифатида индукция ва дедукция тушунчалри ҳам луғавий маънода латин тилидан олинган бўлиб, "Inductio" – билиб олмак, тагига етмок, deductio – хабар олиш, қайтиб кўриш" деган маъноларни англатиб, ўрганиш жараёнида тадқиқот объектининг қайси қисмлари бўйича йўналиш лозимлигини кўрсатиб беради. Бошқача қилиб айтганда солиқ тушунчалари ва жараёнларини тушунтириш ва ўрганишда унинг айрим қисмларини алоҳида ҳолда ўрганиб, унинг асосида умумий хулосалар чиқариш, ҳамда умумий хулосалар(тушунчалар)дан қуйи томонга қараб йўналишга асосланишни билдиради. Индукция ва дедукция бир-бирига боғлиқ бўлади ва улар ўрганилаётган тадқиқот объектини ягона тизим асосида ўрганишга ёрдам беради. "Солиқ назарияси" фанида мазкур методлардан фойдаланганда солиқ тушунчалари ва жараёнларини умумий яхлит тизим деб қараш ва уларнинг қуйидан юқорига ва аксинча тартибда ёндошишни билдиради. Масалан, солиқ юки тушунчаси умумий тушунча сифатида солиқ

тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятларнинг қийматни ифодалайди, аммо уни тушунтиришда унинг тармоқлар, ҳудудлар, корхоналар, аҳоли даражасида қараб, қуйи даражадаги солиқ юкининг хусусиятларини билишга интилиш орқали умумий солиқ юкининг мазмуни янада чуқурроқ англанади ва шу тартибда қуйи даражадаги солиққа оид жараёнлардан унинг умумий хулосалар чиқаришга интилиш масалани янада ойдинлаштиради.

Синтез ва таҳлил методлари. Ўрганишнинг синтез методи грекча сўз бўлиб, "σύνθεσις", "synthesis-бирлаштириш, боғлаш, жойлаштириш, тўлдириш" деган маъноларни англатиб,солиққа оид тушунчалар ва муносабатлар ўрганилаётганда уларнинг чала, етишмаётган қисмларини тўлдирган ҳолда, уларни бир бутунликда тушунтириш лозимлигини билдиради. "Солиқ назарияси" фанида солиқ элементларини тушунтиришда, масалан, солиқ базасини солиқ объектисиз тушунтириб бўлмайди, агар солиқ базаси тушунчаси солиқ объектисиз қараладиган бўлса, унинг моҳияти чиқмай қолади, шунингдек, солиқ ставкаларини фоиз, қатъий бирлик(масалан сўм, от кучи)ларсиз тушуниш қийинроқ кечади ва мавҳум бўлиб қолади. Таҳлил жараёнида фикр мураккабликдан оддийликка, тасодифдан заруратга қараб, хилма-хилликдан айниятга ва бирликка қараб ҳаракат қилади. Таҳлил қилишнинг мақсади қисмларни, мураккаб бутуннинг унсурлари сифатида билиш ва улар ўртасидаги алоқа ва қонуниятларни аниқлашдан иборатдир. Бироқ, таҳлил моҳиятни ажратиб қарашга олиб келадик, мавҳум ҳолда қолаётган бирлик, хилма-хилликдаги бирлик сифатида ҳали очилмаган бўлади. Синтез, аксинча, таҳлил воситаси билан ажратилган қисмлар, хоссалар, муносабатларни ягона бир бутунга бирлаштириш жараёнидан иборат. Синтез бирликдан тафовутга ва хилма-хилликка қараб йўналтирилган бўлиб, умумийлик ва айримликни, бирлик ва хилма-хилликни муайян жонли бутунга бирлаштиради. Таҳлил ва синтез чамбарчас боғлиқ ҳолда амал қилади.

Аналогия методи. (мослик, ўхшашлик)–ўхшаш бўлмаган объектларнинг айрим жиҳатлари, хоссалари ва муносабатларидаги ўхшашликларни аниқлаш. Аниқланган ўхшашлик асосида тегишли аналогия бўйича хулоса чиқарилади.

Унинг умумий схемаси: В объект a, b, c, d белгиларга эга; С объект b, c, d белгиларга эга; бинобарин, С объект a белгига эга бўлиши мумкин. Аналогия ҳақиқий эмас, балки эҳтимолий билим беради. Аналогия бўйича хулоса чиқаришда муайян объект («модел»)ни кўриб чиқиш натижасида олинган билим бошқа нисбатан кам ўрганилган объектга кўчирилади⁷. Яъни, иқтисодий фанлар, жумладан "Солиқ назарияси" фанини ўрганишда айрим олинган тушунчалар ва муносабатларга хос белгилар, унинг элементи ёки унга яқин бўлган тушунчаларда такрорланиши, учраши мумкинлиги эътиборга олинади. Масалан, солиқ объектидаги элементлар солиқ базасида албатта учрайди, чунки, солиқ базаси солиқ объектидан келиб чиқиб аниқланади, солиқ турлари бўйича қарздорлик тушунчаси ўрганилаётганда солиқ қарздорлигининг юзага келишига омиллар бир неча солиқ турларида айнан такрорланади (масалан кредиторлик қарзлари, шунга ўхшаш). Демак, аналогия методи орқали солиққа оид тушунчалар ва муносабатларни ўрганишда уларнинг ички механизмларида учрайдиган айнан ва яқин ўхшашликларни аниқлаш орқали уларнинг моҳияти тушунилади ҳамда уларнинг ўзаро яқин категориялар эканлиги аниқланади. Бу эса ўрганишнинг кейинги босқичларида қўл келади.

Мантиқий метод. Ҳар қайси даражадаги ўрганиш мантиққа асосланади. Билишга интилиш мантиқий ҳаракат бўлиб, мазкур метод барча фанлар учун умумий методологик аҳамият касб этади. "Солиқ назарияси" фани ҳам бошқа фанлар сингари ўзининг тадқиқот предметини ўрганишда мантиқий ёндошувларга таянилади. Масалан, биринчи солиқ тури ва шакли қайси йилда жорий қилингани ҳақида тарихий маълумотлар мавжуд эмас, аммо, мантиқий ёндошувга кўра маълумки, солиқлар давлатнинг пайдо бўлиши ва унинг амал қилиши билан боғлиқ. Демак, солиқларнинг вужудга келишида мантиқий методга асосланади. Шунингдек, солиқ тушумларининг динамик ва статистик ҳолатда бўлишига иқтисодий кўрсаткичлардан ташқари солиқ тўловчиларнинг солиқ маданияти даражаси ҳам таъсир қилади. Буни эса мантиқийликка

⁷ www.faylasuf.uz/.../256-fan-metodologiyasi.

асосланган ҳолда тушунтирилади ва хулосалар олинади. Худди шунингдек, бюджетга солиқ тушумларининг келиб тушиш жараёнини прогнозлашда ҳам мантиқий метод катта аҳамиятга эга бўлади. Илмий билишнинг мантиқийлик методи иқтисодий кўрсаткичлар етарли самара бермаганда ёки уларни қўллаш имкони бўлмаганда, жараёнларнинг ҳаракатида хаддан ташқари стихиялилик кўп кузатилганда, иқтисодий қонуниятлар кечиши турлича касб этган ва шу каби ҳолатларда ўрганишнинг ва хулоса қилишнинг самарали метод сифатида намоён бўлади.

Моделлаштириш методи. Ҳозирги замонавий шароитларда иқтисодий фанлар, жумладан солиққа оид фанларни ўрганишда моделлаштириш методлари катта аҳамият касб этиб бормоқда. Моделлаштириш асосан моделларга асосланади. Яъни ўрганилаётган жараённинг модели ишлаб чиқилиб, у моделлаштирилади. Мазкур метод "Солиқ назарияси" фанида жуда кўп қўлланилмасда, аммо, солиқ тизимида кирувчи солиқлар ва солиқсиз тўловларни бир тизим сифатида ўрганишда унинг моделини ишлаб чиқиш катта самара бериши мумкин. Аммо, солиқ назариясида солиқ юки, солиқ ставкалари, солиққа тортиш тизимларининг шакллари самарадорлигини тушунтиришда моделлаштиришдан фойдаланиш қўл келади. Солиққа оид фанларнинг кейинги босқичлари, жумладан, "Солиқ статистикаси ва прогнози", "Юридик шахсларни солиққа тортиш", "Жисмоний шахсларни солиққа тортиш", "Солиқ юки таҳлили", "Солиқ тизимини оптималлаштириш" каби фанларни ўқитишда эса моделлаштиришнинг математик, эконометрик ва бошқа шакллари кенг фойдаланилади.

Тарихийлик методи. Бу метод ўз-ўзидан кўринадики, ҳодиса, жараёнлар ва воқеяликларнинг моҳиятини ўрганишда уларнинг тарихий амал қилиш ҳолатларига асосланади. Солиқ турларнинг жорий этилиши, уларнинг давлатчиликнинг турли шакллари ва даврларида қандай амал қилганлиги, уларнинг иқтисодий тизимларда қандай қўлланилганлиги, солиқларнинг бекор қилиниши, янгиларининг жорий этилиши, уларнинг унификация қилиниши (бирлаштирилиши ва шу каби ҳолатларни тарихий жиҳатдан ўрганиш

солиққа оид тушунчаларнинг моҳиятини ўрганишда қўшимча маълумотларга эга бўлинади ва улар тўлдирилади. Тарихийлик ёндошув асосида эса солиққа оид категория ва муносабатларнинг ўзгариш тенденциялари аниқланади, улардан қайси вақтларда қандай фойдаланилганлиги ва улар қандай самара берганлигини таҳлил қилиш имконияти туғилади, қолаверса, солиқ категорияларнинг "яшовчанлик" хусусиятларини аниқлаш орқали уларнинг иқтисодий ва солиқ тизимидаги ўрни ва аҳамиятига тўғри баҳо беришга асос бўлади. Юқорида қайд этиб ўтилганлардан ташқари яна илмий билишнинг бошқа методлари ҳам мавжудки, "Солиқ назарияси" фанининг предметини ўрганишда уларнинг у ёки бу туридан фойдаланилади.

1.3. "Солиқ назарияси" фанининг бошқа фанлар билан алоқаси

"Солиқ назарияси" ўз ўрганиш предметини бошқа бир қатор аниқ, ижтимоий ва иқтисодий фанлар билан биргаликда ўрганади. Солиқларга оид илмий назарий қарашлар уларнинг шаклланиш жараёнларини "Иқтисодиёт назарияси", "Иқтисодий таълимотлар тарихи", "Иқтисодий тарих" каби фанлар билан биргаликда ўрганса, солиқ тизимида солиқларнинг макроиқтисодий жиҳатларини "Макроиқтисодиёт", "Миллий ҳисоблар тизими" каби фанлар билан, солиқ тушумлари, солиқ тўловчиларнинг динамик ҳолатда ўзгаришларини "Статистика", "Миқдорий усуллар", "Ахборот технологиялари" каби фанлар билан ўзаро алоқадорликда бўлади. Солиқлар бевосита марказлаштирилган пул фондлари, жумладан давлат бюджети билан боғлиқ бўлиб, бу жараёнларни ўрганишда албатта "Молия", "Давлат бюджети", "Давлат молиясини бошқариш" фанлар билан ўзаро алоқадорликда бўлса, солиқларнинг моҳиятини ўрганиш, солиқ элементларининг амал қилиш ҳолатларини "Бухгалтерия ҳисоби", "Иқтисодий таҳлил" фанларнинг методларидан фойдаланган ҳамда улар билан боғлиқ ҳолда ўрганади.

Албатта солиқлар бевосита корхоналарда пул оқимлари ва фондларининг ҳаракати билан боғлиқ бўлиб, бунда "Хўжалик юритувчи субъектлар молияси", "Микроиқтисодиёт" фани билан боғлиқликда бўлса, солиқларнинг тарихий

ривожланиш аспекти ва унга оид дастлабки илмий назарий қарашларни ижтимоий фанлар, жумладан "Тарих", "Археология", "Фалсафа" каби фанлар билан ўзаро боғланади. Шунингдек, солиқ тизимида солиқ тўловчиларнинг солиқ маданияти, солиқдан қочиш, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, солиқ ҳужжатларини қалбакилаштириш, солиқларни тўламаганлик учун жавобгарлик масалалари кабиларни ўрганишда эса "Психология", "Ҳуқуқ" каби фанларга таянади. Демак, "Солиқ назарияси" фани ўзининг тадқиқот предметини яқка ҳолда эмас, бошқа ижтимоий иқтисодий фанлар билан боғлиқ ҳолда, уларнинг тадқиқот методлари ва хусусиятларидан фойдаланган ҳолда ўрганади.

Таянч сўз ва иборалар:

Фан, предмет, объект, илмий билиш, тадқиқот методлари, диалектик метод, абстракция методи, индукция методи, дедукция методи, мантиқийлик методи, тарихийлик методи, фанинг вазифалари, тақсимот, фанлар билан алоқа, моделлар, методлар.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Фан предмети деганда нимани тушунасиз?
2. Фан сифатида юзага келишининг асосий шарти нимада?
3. Фанлар ўз ўрганиш соҳаларини нима учун методлар орқали ўрганади?
4. "Солиқ назарияси" фани қанақа фан?
5. "Солиқ назарияси" фани ўз предметида илмий билиш ва фани ўрганишнинг қандай методларидан фойдаланади?
6. "Солиқ назарияси" фани бошқа фанлар билан боғлиқлигини изоҳланг.
7. "Солиқ назарияси" фанининг мутахассислар тайёрлашдаги аҳамияти нималарда деб ҳисоблайсиз?
8. "Солиқ назарияси" фанининг предмети нима?

2-БОБ. СОЛИҚЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА ТАРИХИЙ ШАКЛЛАНИШИ

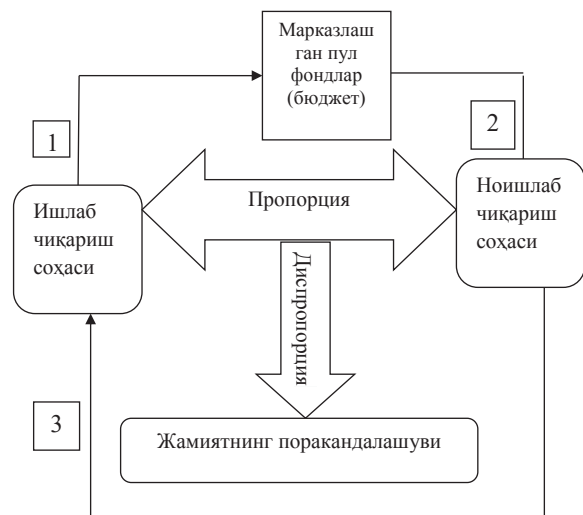
2.1. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, белгилари ва функциялари

Таъкидлаш керакки солиқ тушунчаси аввало иқтисодий категория хисобланади. Солиқларнинг категория сифатидаги мазмуни унинг жамиятда давлат томонидан жамият аъзоларига нисбатан қўллайдиган молиявий дастак-мажбурий тўловларни ўзида ифода этади. Юқорида таъкилаб ўтилганидек, солиқларнинг пайдо бўлиши ва унинг амал қилиши давлатнинг пайдо бўлиши ва амал қилиши билан боғлиқ, бу шубҳасиз. Жамиятда юз берадиган ҳар қандай жараён ва ҳодисалар албатта у ёки бу омилларнинг таъсирида юзага келади ва ривожланади. Солиқ категорияси ҳам худди шундай хусусиятга эга. Солиқ категориясининг мазмуни моҳиятини тўлиқ англаш учун унинг илдизини топиш зарур бўлади, яъни солиқнинг амал қилишининг асосий омилларини аниқлаш унинг моҳиятини кашф қилишда муҳим қадам бўлади.

Таъкидлаганимиздек, солиқ категорияси жамиятдаги тақсимот муносабатларига бориб такалади. Солиқлар ҳам худди молия категорияси сингари тақсимот муносабатларининг мураккаблашуви ва уни тартибга солишининг самарали методларига бўлган эҳтиёждан келиб чиқади. Агар, фанни ўрганишнинг тарихийлик ва мантикийлик методларига асосланадиган бўлсак, кишилик жамиятининг таракқиётини тавсифловчи формацияли ёндошувга кўра ҳали давлат мавжуд бўлмаган шароитда ҳам қадимги одамлар ўртасида ҳам тақсимот муносабатлари мавжуд бўлган. Бу тақсимот муносабатлари дастлаб стихияли касб этган бўлса, кейинчалик оила, гуруҳ, қабила бошлиқлари томонидан амалга оширилган. Бунда тақсимотда қандай тамойилларга асосланганлиги тарихий манбаларда мавжуд. Бундай тақсимот муносабатлари кишилик жамиятининг ривожланиб, такомиллашиб ва мураккаблашиб бориши, иқтисодий муносабатлар ва унга монанд равишда ижтимоий муносабатлар ҳам мураккаблашиб борганлиги оқибатида тақсимот механизмларининг анъанавий усуллари иш бермай қолиши оқибатида янги кучга эҳтиёж сезилади. Ибтидоий жамоа тузумининг емирилишида ҳам айнан тақсимот муносабатларига

ўзгартиришга эҳтиёж ҳам асос бўлганлиги ажаб эмас. Жамиятда муносабатларнинг ривожланиши оқибатида икки хил соҳага, яъни ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасига ажралиши эса улар ўртасида ўзаро нисбат(пропорция) муносабатларини ўрнатишни талаб этади. Бу эса ўз-ўзидан кўринадикки, давлатнинг жамиятда синфий сиёсий куч сифатида юзага келишининг иқтисодий асосларига сабаб бўлган. Демак, давлатнинг юзага келишига сабаб биринчидан иккига бўлинган соҳалар ўртасида нисбатни таъминлаш бўлса, бошқа томондан тақсимот муносабатларини тартибга солиш орқали жамиятда мувозанатни таъминлашнинг зарурлигидир.

Давлат ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаси ўртасидаги нисбат муносабатларни тартибга солишда бир томондан унинг самарали усулларини шакллантириша, бошқа томондан ноишлаб чиқариш соҳасини кенгайтиришга ҳаракат қилади, яъни унинг ўзига хизмат қилувчи звеноларни кучайтиради. Давлатнинг олдида ягона йўллардан бири ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот(қиймат)нинг бир қисмини мажбурий тартибда ундириш ва уни ноишлаб чиқариш(ўзининг звенолари) ўртасида қайта тақсимлаш орқали мувозанатни таъминлашдек тадбирдир. Бу тадбир эса қандайдир марказлашган(пул) фондларни шакллантиришни тақозо этади. Ишлаб чиқариш соҳасидан қайта тақсимланган бойликларни эса ушбу марказлашган фондларга жалб қилишнинг бирдан-бир усулларидан бири сифатида мажбурий тўловлар, яъни солиқларни жорий этишни тақозо этади. Буни яхшироқ тушуниш мақсадида қуйидаги расмдан фойдаланамиз (1-расм).

1-расм. Солиқларнинг юзага келишининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари.

- Бу ерда:
- 1 → Ишлаб чиқариш соҳасида яратилган маҳсулот(миллий даромад)ни солиқлар воситасида қайта тақсимланиши.
 - 2 → Марказлашган пул фондлари(бюджет) маблағларининг ноишлаб чиқариш соҳаси ўртасида қайта тақсимланиши.
 - 3 → Ноишлаб ишлаб чиқариш соҳасидаги хизмат(иш)ларнинг ишлаб чиқариш соҳасига ўтказилиши.

Бу келтирилган расмдан кўринадики, агар давлат ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида нисбатни таъминламаса, диспропорция келиб чиқади ва унинг оқибатида эса жамият поракандалашади, провардида эса давлатга эҳтиёж қолмайди. Бундан яна шу нарса маълум бўладики, давлатнинг ички соҳадаги бош функцияси тақсимот муносабатларини тартиблаш орқали соҳалар ўртасидаги нисбатни таъминлаш ва жамиятнинг бир маромда ривожланиши таъминлаш ҳисобланади. Бунга эришишнинг муҳим воситаларидан бири сифатида эса солиқларга эҳтиёж келиб чиқади. Бундан солиқларнинг пайдо бўлишининг икки жиҳати келиб чиқади. Бир томондан ижтимоий-иқтисодий объектив сифатида юзага чиқса, бошқа томондан субъектив тарзда мавжуд бўлади. Бу нима дегани? Солиқларнинг субъектив тарзда мавжуд бўлишиги у (солиқлар) давлат томонидан ўйлаб топилган муҳим молиявий дастак бўлиб, уни давлат ишга солади. Объектив зарурлиши эса

солиқларсиз тақсимот муносабатларини жамият миқёсида тартибга солиб бўлмайди, жамиятнинг амал қилиши ва ривожланиши эса тақсимот муносабатларини макродаражада тартиблашга боғлиқ бўлади, демак, солиқлар объектив ижтимоий-иқтисодий жараёнга айланади. Солиқларнинг моҳиятини тўғри англаш уни юзага келишининг ижтимоий шарт-шароитлари билан боғлиқ ҳолда талқин қилишни тақозо этади.

Агар тарихий манбаларга қарайдиган бўлсак, солиқларнинг дастлабки кўринишлари ер ва ҳайвонлар билан боғлиқ бўлган, яъни давлат ўз мақсадларида солиқ ундиришда ерлар ва ҳайвонлардан солиқ олган. Бу эса кишилик жамиятининг турмуш тарзидан келиб чиққан. Давлатчилиқнинг дастлабки даврларида асосий кун кечириш воситалари ва манбаи бу ер ва ҳайвонлар бўлган⁸, демак, солиқларнинг характери ҳам шунга мувофиқ бўлган. Солиқларнинг юзага келиш жараёни иқтисодий нуқтаи назардан юқорида келтирилган чизмадаги жараёнга асосланса(ҳозирги даврда ҳам), унинг дастлабки юзага келиш шароитлари турлича бўлган, яъни стихияли тарзда бўлган. Баъзи ҳолларда маҳаллий мартабали ва куч қудратга эга бўлган ҳукмдорлар қулай табиий жуғрофий жойларни эгаллаб ундан бошқалар фойдаланганлик учун мажбурий тўловлар ундирган бўлса⁹, баъзи ҳолларда ҳукмдорларга текинга ишлаб бериш тарзда жорий қилинган, дастлабки вақтларда солиқлар кўпроқ қурбонлик қилиниш тарзида амал қилган.¹⁰ Солиқларнинг дастлабки юзага келиш шарт-шароитлари сифатида диний ақидалар ҳам катта роль ўйнаган. Дин вакиллари томонидан кишиларнинг худоларга ихтиёри-мажбурий тартибда қурбонликлар қилиниши уқтирилган ва турли хил кўринишларда тўловлар ундирилган.

Албатта солиқлар хўжалиқ юритишнинг шаклига ҳам мос бўлган. Товар-пул муносабатлари юзага келгунга қадар эса у кўпроқ натура шаклда ундирилган. таъкидланганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, солиқларнинг

⁸ Қаранг: Егер О. Древний мир // Всемирная история. Т. I. СПб.: Спец. лит., 1997. С. 32.

⁹ Қаранг: Паркинсон С. Закон и доходы. М.: ПКК "Интерконтакт", 1992. С. 14 - 15.

¹⁰ Кучеров И. И. Налоговое право зарубежных стран. Курс лекций. М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2003. С. 78-91.

юзага келиши ва ривожланиши аввало давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлса, шу билан биргаликда унинг жорий қилиниш ва ундирилиш шакллари эса одамларнинг турмуш тарзи, давлатчиликнинг қурилиши, дасталбки ҳукмдорларнинг мавқеи, шунингдек, давлатнинг сиёсий қудратига боғлиқ бўлган(солиқларнинг ривожланишининг тарихий жиҳатлари кейинги бандларда алоҳида келтирилган).

Солиқларнинг тарихий шаклланиши ва унинг табиати билан шуғулланувчи олимлар¹¹нинг таҳлилларига ва аниқлашларича солиқларнинг тарихий шаклланиши турлича кўринишларда ривожланган ва номланган. Солиқларнинг "ўлпон"-енгилганга солиқ, "контрибуция"(урушда енгилган томондан тўланган тўлов) деб номланиб келиши, давлатлар ўртасидаги ўзаро босқинчилик ҳаракатлари доимийликдан тўхтаб, давлатлар ўзларининг ҳарбий салоҳиятини таъминлашга ўтишигача давом этиб, бу вақтларда солиқлар ички манбалар ҳисобига кўча бошлаган. Давлатчиликнинг дастлабки вақтларида давлат бошлиғининг шахсий маблағлари ва давлат манфаатлари учун ундирилган мажбурий тўловлар ҳали тўлиқ ажралмаган шароитларда солиқлар "ёрдам" кўринишида бўлган. Давлат бошқаларнинг босқинидан ўзини ҳимоя қилиш мақсадида унинг фуқаролари томонидан инъом этилган моддий бойликлар давлатга ёрдам шаклида ундирилган ва у кўпинча бундай тўловлар грекча "auxilia", лотинча "donum", инглизча "benevolence"- "хайрихоҳлик, ихтиёрий инъом"; лотинча "adiutorium", французча "aide", инглизча "aid" - "ёрдам"; "præcium"(лотинча), "Bede"(немисча)-"сўров" номлари билан аталиб келинган. Ривожланишнинг кейинги босқичларида эса у "қурбонлик"(ўз мулкани давлатга қурбонлик сифатида тақдим қилиш) деб номланиб, у

¹¹ Масалан: Алексеев М.М. Взгляд на развитие учения о налоге. Харьков, 1870, с. 25; Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки. Издательство "Пролетарий" 1929, с. 17; Фридман М.И. Конспект лекций по науке о финансах, Налоги, Выпуск II, СПб., с. 23; Соболев М.Н. Очерки финансовой науки, 1925, с. 61; Ж. Симонд де Сисмонди. Новые начала политэкономии. М., 1897, с. 135-149; Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. М., 1904, с. 49; Мильгаузен Б.Г. Лекции по финансовому праву, с. 29; Витте С.Ю. Конспект лекций о Государственном хозяйстве. СПб., 1914, с. 35; Таргулов Я. Финансовая наука. 1919, с. 78; Селигман Э. и Стурм Р. Этюды по теории обложения. СПб., 1908, с. 9; Нитти Ф. Основные начала финансовой науки, с. 241; Лориа А. Финансовая политика как результат и орудие интересов владельческих классов. М., с. 70-71; Ричарда А. Мэстрейва, ученого финансиста с мировым именем "Теория государственных финансов" (Нью-Йорк, 1959); Соболев М.Н. Очерки финансовой науки. Изд. "Пролетарий", 1925, с. 61.

"gabelle"(французча), "Abgabe"(немисча) ва "dazio"(лотинча) номда аталиб келинди. Давлатчилик тизимининг кейинги босқичларининг ривожланиш хусусиятларига қараб солиқлар инглизча- "duty " -мажбурият деб номланган бўлса, солиқлар мол-мулкнинг унинг эгасига нисбатан бегоналашувини ифодалаб impost, imposition (инглизча), impot(французча) ва imposta(итляянча)-солиқ, тўлов деган маъноларда ишлатилиб келинди. Шу билан биргаликда солиқларнинг давлатнинг фаолияти билан боғлиқ жиҳатларини ифодаловчи "Регалия" тушунчаси ҳам пайдо бўлди. Регалиялар давлат молия хўжалигининг ажралмас қисмига айланиб борди. Қадимги Греция, Рим, Европа ва Осиё давлатларида шаклланган қадимги давлатчилик шаклларида давлатнинг асосий фаолиятининг йўналишлари сифатида турли хил бинолар, иншоотларнинг қурилиши, умумий манфаатларга хизмат қилувчи соҳаларни (суд, кукук тартибот, почта, пулни зарб қилиш ва алмашинувлар, умумий фойдаланишга хизмат қилувчи транспорт тизими ва ш.к.) шакллантириш, аҳолининг айрим гуруҳлари томонидан амалга ошириш имконияти чекланган тармоқларни ривожлантириш (масалан, рудаларни қайта ишлаш)га эътибор бериб келинган ва улар давлатнинг даромад олиш манбалари сифатида катта роль ўйнаб келган. Регалияларнинг энтомолигик моҳияти турлича қўлланиб келинган. Регалия лотинча сўз бўлиб, "regalis-шоҳга тегишли, шоҳники" деган маънони англатиб, кейинги вақтларда ундан шахсларга тегишли махсус ва ноёб нарсаларга(масалан, турли хил ёрликлар, медаллар, совринлар, касбий буюмлар) нисбатан қўлланилиб келинади.

Дастлабки вақтларда шоҳга(ҳукумат бошлиғига) тегишли барча мол-мулк ва буюмларга нисбатан қўлланилган ҳолда, давлатчиликнинг илк кўринишларида баъзи давлатларда шоҳ ва давлатга тегишли бўлган мол-мулк ўртасида тўлиқ ажралишлар бўлмаган шароитда давлатга тегишли бинолар ва бошқа даромад келтирувчи мол-мулк ва ҳуқуқлар ҳам регалиялар таркибига киритилган. Кейнчалик давлат мулки ва даромадларининг ажралиши регалиялар давлат мулки ва унга даромад келтирувчи даромад сифатида изоҳланиб келинган. Немис олими Герман Штраухнинг тадқиқотларига кўра регалия

тушунчаси XII асрда Италия конунчилигида келтирилган бўлиб, унда императорга тегишли барча ҳуқуқлар, суд ва бошқарувга нисбатан ишлатилган. Бу тушунча XIII асрда Германияда кенг қўлланилиб бошланди. Бу даврда олтинни қазииш ишлари ривожланиш тусига кириши регалиялар ноёб металлларга нисбатан ҳуқуқ сифатида қўлланилган. Ўрта асрларда эса регалиялар фаркланиб бошланди. Ҳукуматга тегишли барча ҳуқуқлар, суд ва бошқарув, давлат рамзлари(тож, подшоҳ ҳассаси) "regalia maiora" деб номланган бўлса, "regalia minora" ёки "regalia utilia fisci" номли регалиялар орқали давлат тегишли бошқа барча нарсалар(мол-мулк, бойлик) тушунилган. XVII асардан бошлаб немис иқтисодий адабиётларида асосан давлатга қарашли нарсаларга ва унинг даромад манбаи сифатида кенг қўлланилиб келина бошланди. Иқтисодий адабиётларда давлат монополиясини регалиялардан фаркли эканлиги изоҳланади. Масалан, тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш жамият манфаатларига хизмат қилмаганлиги учун тамаки саноати эмас, ундан олинган солиқлар, шунингдек, кимор ўйинлари, лотарейя ўйинларига тегишли ҳуқуқлар эмас, балки ушбу фаолиятдан олинган даромадлар регалиялар ҳисобланиши регалия сифатида фарқлашлар ҳам мавжуд. Давлатларнинг ривожланиб бориши ва уларда пул дастаклари, почта алоқалари ва телефон тармоқларининг ривожланиши ва улардан олинган даромадлар асосан регалиялар сифатида изоҳланди. Давлат регалияларининг орасида пул регалиялари энг қадимий ҳисобланади. Пул регалияларини давлат ўз қўлига олиб уни чоп этиш орқали даромадга эга бўлган, яъни уни чоп этиш номинал харажатлари ва унинг ҳақиқий баҳоси ўртасидги фарқ давлат даромадлари сифатида баҳоланган.

Кейинчалик унинг турларининг кенгайиши, масалан, чек, вексел, муомала воситалари, банк билетларини муомалага киритиш давлатга маълум даромадлар олиб келган. Пул регалияларнинг даромадлилик даражаси унинг бошқа пулларга алмашилиши даражасининг(курсининг) ошиши айрим давлатларда бундай регалияларни ривожлантиришга катта эътибор берилди бошланди. Почта, темир йўл, телеграф, телефон хизматлари, мулкларни расмийлаштириб бериш, шахсларга оид ҳужжатларни расмийлаштириш ва шу кабилардан олинган

даромадлар солиқ тизими давлатнинг асосий иқтисодий ричагига айлангангунга қадар давлат даромадларининг (бюджетининг) асосий даромад манбаи сифатида аҳамият касб этиб келган. Демак, жамиятнинг тараққийлашуви ва давлатларнинг солиқ тизимининг ривожланиши орқали регалияларнинг ўрни ва уларнинг давлат ҳамда жамият ҳаётидаги молиявий роли ўзгариб борган. Ҳозирги вақтда давлат регалияларнинг қуйидаги шакллари келтирилиб ўтилади: Саноат (монополия тармоқларидан олинган даромад, руҳсатномалар ва лицензиялар беришдан олинган даромад, рўйхатдан ўтказганлик учун йиғимлардан олинган даромад); суд ишлари (суд божлари, суд қарори ижро этилганлик учун йиғим, жарималар ва мулкни давлат фойдасига ўтказиш); пул (пул ва бошқа қимматли қоғозларни чоп этишдан даромадлар); божхона(бож тўловлари ва ноқонуний молларини давлат фойдасига ўтказиш) регалиялар келтириб ўтилади.¹²

Солиқларнинг юзага келиши ва унинг табиатини изоҳлашда диний тушунчалар орқали изоҳлашлар ҳам йўқ эмас. Масалан, "Библия" да киши топган фойдасининг ўндан бир қисмини жамият манфаати учун тўлаши лозимлиги ҳақида таъкидланган бўлса, "Қуръон"да инсоният учун мол-мулк ва даромадининг ўзининг эҳтиёжларидан ортган(албатта маълум бир муддатда ишлатилмай турган ҳолатда)бир қисмини бошқалар(ночор, камбағал, фақирлар)га ажратиб берилиши ҳақида оятлар нозим қилинган. Закоат ва солиқларнинг иқтисодий табиатида ўхшашликлар мавжуд бўлсада, уларнинг ички мазмунида катта фарқлар мавжудлиги ва уларни тенглаштирмаслик ҳақида ислом динининг фикхшунос олимлари томонидан жуда кўплаб муносабатлар билдирилган. Масалан, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг "Закоат" номли китобида Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг «Тазкират ул- авлиёи туркий» асарида ҳамда ислом фикхшунос олимлари ва уламолари Ибн Ҳажар ал-Ҳайсамий, Аллома Ибн Обидин ал-Ҳанафий, Шайх Алийш, Саййид Рашид Ризо, Шайх Маҳмуд Шалтут, Шайх Муҳаммад Абу Заҳралар томонидан ҳам солиқлар ва закоат бир хил нарса эмаслиги таъкидлаб ўтганлигини эътироф этади.

¹² Қаранг: <https://ru.wikipedia.org>.

Дарҳақиқат, солиқларнинг умумий жиҳати шундаки, уларнинг мажбурийлигидир. Аммо, уни ундириш, сарфлаш ва қандай йўналтирилиши ҳамда иқтисодий маънолари жиҳатидан улар катта фарққа эга.

Солиқ категорияси таъкидланганидек, давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги турли хил иқтисодий ва социал муносабатларни қамраб олади. Илмий методологик нуқтаи назаридан ҳар қайси категориянинг моҳиятини ўрганишнинг унинг бошқа категориялар ва муносабатлардан фарқли жиҳатларини аниқлаб олиш катта услубий аҳамиятга эгадир. Масалан, кредит муассасалари томонидан бўш турган маблағларни жалб қилган ҳолда маълум бир муддатга, мақсадли сарфлаш ва фоизлар билан қайтариб бериш жараёнини ифодалаш бу кредит деган тушунча била изоҳланади. Бу ерда кўринадики, кредитнинг ўзига хос белгиларини аниқлаш билан уни ихозловчи категорияни дарҳол англашга имкон туғилади. Шу жиҳатдан солиқларнинг белгиларини аниқлаб олиш уни билишга жараёнига хизмат қилади. Шунга асосланган ҳолда солиқларнинг моҳиятини тўлароқ англаш учун унинг ўзига хос бўлган белгиларни аниқлаймиз.

Солиқларнинг барча олимлар ва иқтисодчилар томонидан тан олинган бир қатор белгилари билан танишамиз. биринчи ва бош белгиси **мажбурийлик белгисидир**. Солиқлар албатта мажбурийлик характериға эга бўлади. Иқтисодий муносабатлар жараёнида мажбурий тўловлар бир қанча бўлиши мумкин. Масалан, истеъмол этилган газ, электр энергияси, иссиқ ва совуқ сувлар учун тўланадиган тўловлар ҳам мажбурий характерға эга, қачонки, улар истеъмол этилганда албатта. Солиқларнинг мажбурийлиги шундаки, унинг даражасига қараб давлат ўзининг иқтисодий функцияларини бажаради ва уни режалаштиради. Бошқача қилиб айтганда жамиятга кўрсатадиган ижтимоий хизматларнинг миқдорий ва сифатий ҳажмларини аниқлайди. Агар, солиқларға ихтиёрийлик белгиси жиҳатдан ёндошадиган бўлсак, давлатға минимал зарур бўладиган молиявий маблағларни шакллантириш имкони жуда катта таваккалчиликка асосланиб қолади, қолаверса, ҳар бир индивидға эгоизм хос хусусият бўлиб, ихтиёрий равишда солиқларни етарли даражадаги тўлашиға

салбий таъсир этиб туради. Демак, солиқлар мажбурий тартибда жорий қилиниши ижтимоий-иқтисодий объектив зарурат бўлиб, бу унинг муҳим белгиси сифатида юзаға чиқади.

Солиқларнинг кейинги белгиси **фақат қонун тартибда жорий қилиниши** белгисидир. Аввалги параграфларда кўриб ўтдикки, солиқларнинг юзаға келишида давлатчиликнинг шакллари ва бошқарув тизимининг ривожланиб бориши билан уларни жорий қилиш тартиблари ҳам цивилизациялашиб борди, ижтимоий-объектив вазият шуни тақозо қилдики, солиқларни жорий этиш парламентаризм тамойилларига асосан қонунлар орқали жорий қилиниши зарур. Солиқлар бошқа категориялардан шуниси билан фарқ қиладики, у давлат, жамият ва унинг аъзоларининг умумий манфаатларини уйғунлаштиради, манфаатларға асосланган муносабатларда эса субъектларнинг таъсири бўлмаслиги лозим. Бошқа томондан солиқларни аслида халқнинг ўзи белгилайди деган тушунчалар ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра халқ сайлаб қўйган ноибларға солиқларни жорий қилиш масалалари ваколатини бериш, демакки солиқларни халқ номидан ва иш кўрувчилар жорий қилади. Бу ерда халқнинг таваккалчилиги шу ердаги ана халқ манфаатларини ифода этадиганларини сайлаб олишидир. Солиқларни қонун асосида жорий қилишдан яна бир мақсад ижро этувчи органлар томонидан солиқларни жорий этилиши солиқларнинг адолатлилиги тамойилларини ўрнатиш имкони қийинлашади, субъективликка йўл қўйилиш ҳолатлари юза келиш имконияти туғилади. Солиқларға хос яна муҳим белгилардан бири унинг **тўловчисининг аниқлилигидир**.

Солиқларни жорий этиш солиқ тизимини шакллантиришнинг бир томони, аммо, уни қимлар тўлайди, унинг субъектини аниқламаслик жорий этилган солиқлар муаллақ бўлиб қолаверади. Бошқа мажбурий тўловларда унинг тўловчиси кейин аниқланади, масалан, агар электр энергиясини истеъмол этилмаса, унинг тўловчисини аниқлаб бўлмайди, фақатгина уни истеъмол этгандан кейингина тўловчиси аниқлаш мумкин. Солиқларда бундай шаклда тўловчисини аниқлаб бўлмайди. Унинг тўловчилари аввалдан умумий тартибда аниқлаштирилиб қўйилади ва тегишли солиқ объекти ва фаолият туриға қараб

улар ойдинлаштирилади. Кейинги белгиси **аниқ ставка ва муддатларга эга бўлиш**лигидир. Солиқлар бошқа категориялардан фарқли жиҳати шундаки, унинг ставкалари ва тўлаш муддатлари аниқ бўлади, агар унинг бу белгилари бўлмаса солиқлар ўз моҳиятини йўқотади, жорий қилинган солиқларнинг қанчаси ва қачон ундирилишини аниқлаб бўлмайди, солиқларнинг ундирилиш жараёни мавхумликка асосланиб қолади ва асосий мазмуни давлат бюджетининг даромадларини шакллантириш хусусияти йўқолади. Демак, аниқ ставка ва муддатларда ундирилиш унинг муҳим белгиси сифатида намоён бўлади. **Солиқлар эквивалентсизлик характерда бўлади**, бу эса унинг энг муҳим белгиларидан ҳисобланади. Солиқларнинг бу белгиси солиқларнинг ички моҳияти ва унинг ижтимоий ва социал хусусиятларини акс эттириши билан биргаликда жамият бошқарувининг адолатлилиқ тамойилини ҳам ифодалаб беради. Солиқларнинг бу белгиси шу нарсани ифодалайдики, ким қанча солиқ тўлаган бўлса, давлатдан шунча миқдорга тенг равишда ижтимоий хизматлар олмаслиги, ундан кўп ёки кам олиши, умуман солиқ тўламасдан солиқ тўловчиларга нисбатан кўпроқ ижтимоий хизматлар истеъмол қилиши мумкинлигини изоҳлайди.

Жамиятни бир маромда сақлаш эса ана шунга тақозо қилади. Олайлик янги туғилган чақалоқ, нафақадаги шахслар, туғма ва касбий ногиронлар, вояга етмаган шахслар ва шу қабилар солиқ тўламасада аммо, солиқ тўловчиларга нисбатан кўпроқ ижтимоий хизматларга эга бўлиши мумкин. Чақалоқларнинг солиқ тўламаганлиги учун унга тиббий эмлашни ўтказмаслик, ёки нафақадаги аҳолига тиббий ёрдам ва бошқа ижтимоий хизматлар кўрсатмаслик, тасаввур қилиш мумкинки, жамият бошқарувида социал муносабатлар издан чиқиб жамиятни пораканадага олиб келади. Бу эса солиқларнинг эквивалентсизлик хусусиятга эга бўлиши билан ҳал этилади. Демак, солиқлар эквивалентсизлик характерда бўлиб, уни ижтимоий хизматларнинг табақалашган ҳолда истеъмол этилишини таъминлайди ва шу орқали жамиятни бошқаришнинг муҳим тамойилларидан бири бўлиб ҳам хизмат қилади. Солиқларга яна бир хос белгилардан бири бу унинг **универсал характерга эга бўлиши** белгисидир.

Солиқлар догматик ҳолатда бўлиши унинг моҳиятини йўқотади, бошқа томондан эса солиқлар давлатнинг иқтисодий тартибдаги энг асосий воситаларидан бири сифатида иқтисодийнинг ривожланиш жараёнига таъсир қилади, солиқлар баъзи ҳолатларда тартибловчилик, баъзи ҳолатларда рағбатлантирувчилик хусусиятига эга бўлиши талаб қилинади, ишлаб чиқаришнинг ҳолатини эътиборга олган ҳолда ўзгариб туриши лозим бўлади. Бундан кўринадики, солиқлар ўзгарувчанлик белгисига эга бўлади. Бу эса унинг жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш орқали юзага чиқади. Юридик ва жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар фақат давлат бюджетига йўналтириладики, бу унинг наватдаги белгиларидан бири саналади. Албатта бу албатта давлатнинг молиявий сиёсатига боғлиқ бўлади. Давлат баъзи ҳолларда солиқларнинг маълум турларидан тушумларни бошқа давлат марказлаштирилган фондларига ҳам йўналтириши мумкин (Масалан Республикамизда қишлоқ хўжалиқ корхоналаридан олинадиган ягона ер солиғи бўйича тушумларни Молия вазирлиги ҳузуридаги Суғориладиган еларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фондига жалб қилиш тажрибаси ҳам мавжуд). Қайд этилганлардан кўринадики, солиқлар бу фақат давлатнинг ғазнасини маблағлар билан тўлдиришга қаратилмаган. У кенг қамровли ўзига хос хусусиятларга эга. Унинг бу хусусиятлари солиқ категорияси(тушунчаси) ўз нима эканлигини очиб беради ва унинг бошқа иқтисодий категориялардан фарқлайди.

Солиқларнинг қайд қилинган белгилари унинг иқтисодий муносабатларда кенг ўрин эгаллаши билан биргаликда улар ижтимоий муносабатларнинг барча жиҳатлари билан ҳам қамраб кетади. Буни биз солиқларнинг моҳиятини алоҳида ўрганган ва солиқ назариясининг ривожланишига ҳисса қўшган олимларнинг солиқларга берган таърифлари(ёндошувлари) ҳам кўришимиз мумкин:

Солиқлар бу-бир томондан таксимот элементи сифатида нархнинг бир қисми бўлса, бошқа томондан давлатнинг жорий этиш, таксимлаш, ундириш ва истеъмол этишга қаратилган функциясидир (Алексеев М. М).¹³

Солиқлар бу-бир вақтнинг ўзидаги иқтисодий, хўжалик ва сиёсий жараёнлар¹⁴ (Буковецкий А.И.).

Солиқлар бу-бизнинг мулкчимиз, тинчлигимиз, оиламиз ва динимиз ёнидаги бешинчи худодир¹⁵ (Боголепов Д.).

Солиқлар деганда ижтимоий тартибдаги ҳимоямизни таъминлаш учун олдиндан тўлов тушунмоғимиз лозим¹⁶ (Мирабо Оноре-Габриель Рикетти).

Солиқ бу- курбонликдир, шу билан биргаликда манфаат ҳамдир¹⁷ (Ж. Симонд де Сисмонди).

Солиқлар деганда умумий давлат ётоқхонасида жойлашиш учун олий ҳуқуқни олиш мақсадида даромад ва мол-мулкдан мажбурий тартибда тўланадиган йиғимлар(ҳадя) тушунилади¹⁸ (Витте С.Ю.).

Солиқ бу-жамоа истеъмоллини қондириш мақсадида фуқаролар томондан давлатга ва маҳаллий ҳукуматга берадиган бойлигининг бир қисмидир¹⁹ (Нитти Ф.).

Солиқ бу-давлат ва парламентнинг даромадлари сифатида ўрнатилган мажбурий тўловлар бўлиб, бу тўловлар уларнинг фаолиятини тақдирлаш учун эмас, балки хизмати қилишлиги учун тўланади²⁰ (Лориа А.). Солиқлар бу- давлатнинг ижтимоий характердаги харажатларини қоплаш учун алоҳида турдаги шахслардан мажбурий тартибда ундириладиган йиғимлардир²¹ (Селигман Э., Стурм Р.).

¹³ Алексеев М. М. Взгляд на развитие учения о налоге. Харьков, 1870, с. 25.

¹⁴ Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку, с. 26.

¹⁵ Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки. Издательство "Пролетарий" 1929, с. 17.

¹⁶ Мирабо Оноре-Габриель Рикетти // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

¹⁷ Ж. Симонд де Сисмонди. Новые начала политэкономии" 1819, с.75.

¹⁸ Витте С.Ю. Конспект лекций о Государственном хозяйстве. СПб., 1914, с. 35.

¹⁹ Нитти Ф. Основные начала финансовой науки, с. 241.

²⁰ Лориа А. Финансовая политика как результат и орудие интересов владельческих классов. М., с. 70-71.

²¹ Селигман Э. и Стурм Р. Этюды по теории обложения, СПб., 1908, с. 89.

Солиқ бу-уй хўжаликлари ва фирмалар томондан ҳукуматга тўланадиган (ёки товар ва хизматлар), алмашинувда давлатдан тўғридан-тўғри товарлар ва хизматлар олинмайдиган, шу билан биргаликда ноқонуний тартида суд томонидан солинган жарима бўлмаган мажбурий тўловлардир²² .(К.Р. Макконнелла, С.Л. Брю). Бундай таърифларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан кўринадики, солиқларга бундай ранг баранг таъриф берилиши(солиқларни ҳатто диний тушунча ҳам деб қаралиши) унинг табиатнинг турличалиги ва бошқа жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ кетишидир. Аммо, мазкур келтириб ўтилган таърифлар солиқларнинг табиатини очишга хизмат қилсада, аммо, уларга таъриф беришда унинг иқтисодий категория сифатидаги хусусиятларидан келиб чиқиш лозим бўлади. Чунки, аввал солиқнинг ўзи иқтисодиётнинг бир бўлаги сифатида унинг қонуниятларини ифодалашга хизмат қилади.

Ҳар бир иқтисодий категориянинг моҳияти унинг луғавий маъноси, иқтисодий маъноси ва унинг ҳуқуқий ҳужжатлардаги маъноси жиҳатдан аниқланади. Биз солиқларнинг луғавий маънолари шаклланиши ва номланиши жиҳатдан турли-туман шаклда бўлиб келганлигини юқорида келтириб ўтилди. Ўзбек лексикологиясида давлат бюджетига мажбурий тартибда ундириладиган тўловларни "солиқ" тушунчаси, термини орқали ифодаланади. Солиқ сўзини эшитиш заҳотиёқ инсон миясида давлат ихтиёрига тўланадиган мабурий тўловлар хусусидаги фикрнинг инъоси пайдо бўлади. Бу ҳали фақат терминнинг ўзини англаб етиш ҳисобланади. Аммо, ушбу термин-категориянинг тўлиқ моҳияти эса кенгрокдир. Солиқларга бошқа давлатлар сингари Республикамиз қонунчилигида ҳам таърифи келтирилган бўлиб у Солиқ кодексининг 2-моддасида (2-модда. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар) "Солиқлар деганда ушбу Кодексда белгиланган, муайян миқдорларда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва бегараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўловлари тушунилади" деб

²² К.Р. Макконнелла, С.Л. Брю). "Экономикс": 1997, с. 323.

келтирилган. Бу таърифнинг замирида иктисодий жиҳатлар билан бирга ҳуқуқий муносабатлар ҳам камраб олинган. Чунки, солиқларни ундириш кенг камровли ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқаради. Солиқларнинг иктисодий маъноси эса кенгрок ёдошувни тақозо этади.

Илмий-услубий методологик жиҳатдан бирор нарсанинг моҳиятини очиб беришга хизмат қиладиган таърифларни шакллантиришдаги муҳим шартлардан бири ана шу категориянинг ўзига хос белгиларини акс эттиришидир. Шундан келиб чиққан ҳолда солиқлар деганда қуйидаги таърифни бериш унинг барча белгиларини акс эттирган ҳолда унинг моҳиятини тўлароқ очиб беришга хизмат қилади. *Солиқлар бу- мажбурийлик, ўзгарувчанлик ва эквивалентсизлик характериға эға бўлган, фақат қонун йўли билан жорий этиладиган, юридик ва жисмоний шахслардан аниқ ставка ва муддатларда ундириладиган ва фақат давлат бюджетига йўналтириладиган тўловлар тушунилади.*

2.2. Солиқлар ва солиқсиз тўловларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари

Шунингдек, иктисодий адабиётларда, қонун ҳужжатларида солиқлар билан бир қаторда мажбурий тўловлар, йиғимлар, тўловлар, давлат йиғимлари, давлат божи, божхона тўлови, бож тўлови каби тушунчалар учрайди, бошқача қилиб айтганда уларни гуруҳлаштирган ҳолда солиқлар ва солиқсиз тўловларга ажратилади. Албатта бу тушунчаларнинг умумлаштирадиган термин(категория) бу мажбурий тўловлардир. Мажбурий тўловлар эса ички моҳияти жиҳатдан солиқлар ва солиқсиз тўловларга ажратилади. Йиғимлар, тўловлар, давлат йиғимлари, давлат божи, божхона тўлови, бож тўлови улар солиқсиз тўловлар деб юритилади. Шу билан биргаликда давлат ўзининг бюджет-солиқ сиёсатини аниқлаётганда ва юритаётганда уларнинг баъзиларини солиқларга тенглаштириш ҳолатлари ҳам учрайдики(бу тажриба Республикамиз бюджет-солиқ сиёсатида ҳам мавжуд) бунда тегишли солиқсиз тўловнинг молиявий жиҳатдан ва уни ундириш тартибларининг муҳимлигидан келиб чиқилади. Шу маънода солиқлар ва солиқсиз тўловларнинг ўзаро фарқларини аниқлаш уларнинг иккаласининг ҳам моҳиятини очишга ёрдам беради, бунинг

учун эса аввало солиқсиз тўловларнинг ўзларининг мазмуни ва уларнинг жорий этилиш мақсади ҳамда уларнинг молиявий муносабатлардаги ўрни нуқтаи назардан аниқлаб олиш талаб этилади. Ўзбекистон солиқ ва бошқа молиявий қонунчиликларида эса солиқсиз тўловлар одатда "мажбурий тўловлар" категориясида ифодаланади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 12-моддаси (Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар моддаси)да "Бошқа мажбурий тўловлар деганда ушбу Кодекسدa белгиланган давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий пул тўловлари, божхона тўловлари, шунингдек ваколатли органлар ҳамда мансабдор шахслар томонидан юридик аҳамиятга молик ҳаракатларни тўловчиларга нисбатан амалга ошириш учун, шу жумладан муайян ҳуқуқларни ёки лицензиялар ва бошқа рұхсат берувчи ҳужжатларни бериш учун тўланиши лозим бўлган йиғимлар, давлат божи тушунилади" деб кўрсатилган бўлса, ушбу кодекснинг 23-моддасида мажбурий тўловлар (ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар, Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар), мажбурий ажратмалар (бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар, бюджетдан ташқари Умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, академик лицейлар ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмалар), йиғимлар (Республика йўл жамғармасига йиғимлар, айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим), тўлов (ягона ижтимоий тўлов, ягона солиқ тўлови, божхона тўловлари), давлат божи ва бадал (фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари) каби тушунчалар келтирилган.

Энди уларнинг моҳияти нуқтаи назарда қарайдиган бўлсак, солиқсиз тўловлар ўз таркибига таркибига мажбурий тўловлар, йиғимлар, бож тўловлари, божхона тўловлари, давлат божи, бадал ва хайрия (чунки, Бюджет кодексининг 50-моддасида мерос, ҳада ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари давлат бюджети даромадлари сифатида эътироф этилган). Ўзбекистон

Республикаси Бюджет кодексининг 50-Давлат бюджети даромадларини шакллантириш моддасида эса давлат бюджетининг даромадлари сифатида"солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар" деган тушунча ифодаланган. Аммо, солиқ ва бошқа қонунларда ушбу мажбурий тўловларга кирувчи йиғимлар, тўловлар ва давлат божларининг ўзаро фарқлари ва изоҳлари келтирилмаган. Шу мақсадда уларнинг ички моҳиятига тўхталамиз.

Мажбурий тўловлар давлат томонидан икки хил мақсадда ундирилади. Биринчиси, бу давлатнинг турли даражадаги фондларининг молиявий ресурслари шакллантириш асосида аниқ мақсадли ижтимоий тадбирларни амалга ошириш мақсадида бўлса, иккинчиси давлатнинг ваколатли органлари томонидан юридик ва жисмоний шахсларга турли хил ҳуқуқий ва бошқа тартибдаги хизматларни кўрсатганлик, уларнинг фаолиятига руҳсат берганлик ҳамда уларни давлат рўйхатида олганлик учун ундирилади. Шу нуқтаи назардан қараганда гарчи қонунларда давлат божи алоҳида кўрсатилган бўлсада, моҳияти жиҳатдан йиғимлар таркибига киради. Йиғимлар ўз навбатида ундирилиши жиҳатдан умумдавлат миқёсида ва маҳаллий миқёсдаги йиғимларга бўлиниб, уларни жорий қилиниш даражаси жиҳатдан фарқланиши ҳам умумдавлат ва маҳаллий миқёсда амалга оширилади. Йиғимларни бундай белгиланиши эса уларнинг ҳудудлар бўйича ҳам фарқланишига олиб келади. Чунки, аксарият давлатларда жумладан Ўзбекистонда ҳам маҳаллий ҳокимликларнинг молиявий ҳуқуқлари сифатида ўзларининг ҳудудида маҳаллий йиғимларни жорий этиш ҳуқуқи белгиланган. Бир ҳудудда жорий қилинган йиғим бошқа ҳудудда ундирилмаслиги мумкин.

Шунингдек, йиғимлар бир марталик ва доимий характерга ҳам эга бўлиб, бу йиғимларнинг жорий этилиши ва мақсадидан келиб чиқади. Тўловлар ва бадаллар эса улар кўпинча умумдавлат миқёсида амал қилиб, уларнинг характери маълум бир социал-иқтисодий масалаларни марказлаштирилган тартибда амалга оширилишни билдиради. Масалан, корхоналар томонидан иш ҳақи фондидан тўлайдиган ягона ижтимоий тўлов, Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар, Бандликка кўмаклашувчи жамғармалага

ажратмалар(ягона ижтимоий тўловдан), Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар ва фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари эса келгусида пенсия ёшига етган аҳолига қариллик пенсия билан таъминлаш, ишсиз аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва уларни иш ўринлари билан таъминлаш, жисмоний шахслар соғлигини йўқотганда тиббий хизматлар олиш ва соғлигини мустаҳкамлаш ҳамда умумий фойдаланишдаги йўللарни куриш ва таъмирлаш мақсадида ундирилади, шу жиҳатдан олганда улар мақсадли тус олади. Йиғимлар эса кўпинча индивидуал характерда бўлади. Мажбурий тўловларнинг ички мазмунини билиш бизга уларнинг, яъни солиқсиз тўловларнинг солиқлардан фарқли жиҳатларини аниқлаш имконини беради. Буни тўғри аниқлаб олиш учун юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ва божхона божининг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаб олиш бизга катта ёрдам беради. Буни қуйидаги жавдалдан фойдаланимиз:

1-жадвал.

Юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ва божхона божининг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари

№	Солиқларга хос умумий белгилар	Юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи	Божхона божи
1.	Мажбурийлик	Мавжуд	Мавжуд
2.	Фақат қонун тартибида жорий қилинишлик	Мавжуд	Мавжуд
3.	Тўловчисининг аниқлиги	Мавжуд	Мавжуд
4.	Аниқ ставка эга бўлишлиги	Мавжуд	Мавжуд
5.	Аниқ муддатларга эга бўлишлиги	Мавжуд	Мавжуд эмас
6.	Эквивалентсизлик	Мавжуд	Мавжуд
7.	Универсаллик	Мавжуд	Мавжуд
8.	Фақат бюджетга йўналтирилиши	Мавжуд	Мавжуд

Жадвалдан кўринадики, юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ва божхона божининг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларида ўхшаш жиҳатлари кўпроқ бўлиб, аммо битта фарқли хусусият уларнинг аниқ фарқини ифодалб туради. Чунки, божхона божинининг аниқ муддатини ўрнатиш имкони мумкин эмас, унинг муддати эса корхоналарга боғлиқ. Яъни корхоналар қачон импорт

ёки экспорт операцияларини амалга оширилишини олдиндан аниқлаб бўлмайди. Демак, бу белги божхона божидан мавжуд эмас ва уни солиқлар қаторига киритиб бўлмайди. Шу билан биргаликда бюджет даромадларини шакллантиришдаги роли нуқтаи назардан солиқларга тенглашади. Бу шуни англатадики, солиқлар ва солиқсиз тўловлар ўртасидаги яққол фарқни ўрнатиш қийин масала ҳисобланди.

Чунки, уларга хос бўлган умумий белгилар кўп учрайди. Аммо, уларнинг ўзига хос жиҳатлари нуқтаи назардан аниқлаш мумкин. Масалан, солиқсиз тўловлар фақат қонун йўли билан белгиланадиганлари (божхона божи, ягона ижтимоий тўлов, пенсия жамғармасига ажратмалар, йўл жамғармасига ажратмалар ш.к.), ижроия ҳокимият (Вазирлар Маҳкамаси, Ҳокимликлар) томонидан белгиланадиганлари ҳам мавжуд. Шунингдек, солиқлар доимий характерга эга бўлса, солиқсиз тўловлар баъзи ҳолларда вақтинчалик тусда бўлиши мумкин. Солиқлар мақсадсиз фондга (бюджетнинг) жалб қилиниб, умумий тартибда тақсимланса, солиқсиз тўловлар ҳам солиқлар билан бирга мақсадсиз фондга (бюджетга) ҳам мақсадли фондларга жалб қилинади ва улар кўпроқ мақсадли тадбирларни молиялаштириш сарфланиш социал характерга эга бўлади, шу жиҳатдан солиқсиз тўловларга қисман эквивалентли белги ҳам хос деб ҳисоблаш мумкин. Масалан Йўл жамғармаси ва Пенсия жамғармасининг маблағлари тўлиқ микдорда аниқ мақсадларга йўналади, аммо бу ерда ундан фойдаланиш табақалашган бўлади.

Солиқлар ва солиқсиз тўловларнинг умумий хусусиятлари қаторига улар бирлашган тарзда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бунга мисол тариқасида кичик бизнес субъектлари тўлайдиган ягона солиқ тўловини келтириш мумкин, чунки, бу ғарчи тўлов деб аталсада ягона солиқ ва бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловларни ҳам бирлаштирган. Демак, солиқлар ва солиқсиз тўловлар мақсадга йўналтирилганлиги, жорий қилиниши, ундирилиши, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттириши ва улардан тушган маблағларнинг тақсимланиш хусусиятларидан келиб ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эга бўлади.

2.3. Солиқларнинг функциялари ва вазифалари

Табиатдаги ва жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларга хос жараёнларни изохлашда функция тушунчасидан фойдаланиш кўпгина фанларнинг тадқиқот услубларидан ўрин олган. Одатда аниқ фанларда функция тушунчасидан бир бирига боғлиқ бўлган бир неча вариациялар (қаторлар, микдорлар)нинг бир-бирига таъсир жараёнларини ўрганишда кенг қўллansaда, иқтисодий муносабатларда бу тушунчадан икки хил тартибда яъни, математик ва фалсафий маънода фойдаланилади. Математик маънода қўлланишнинг кўринишлари сифатида иқтисодий жараёнлар, масалан, солиқларнинг бюджетга тушишига таъсир этувчи омилларнинг функционал боғлиқлиги турли хил даражадаги математик функциялардан фойдаланган ҳолда аниқланса, иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг доимий фаолиятда бўлиши ва бошқа субъектларнинг таъсирига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўладиган жараёнлар сифатида фалсафий маънода изоҳланади. Айнан иккаласи ҳам солиқларга ҳам тегишли бўлиб, солиқларнинг иқтисодий муносабатлар тизимида қандай ҳаракатда ва ҳолатда бўлишлигини кўрсатиб беради, бу борадаги функциянинг асосий белгиси сифатида барқарорлик ва доимийлик назарда тутилади. Демак, шундан келиб чиқиб солиқларнинг функциялари деганда солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимида доимий ва барқарор тарзда амал қилиш жараёни, ҳолати ва ҳаракати тушунилади. Солиққа оид назариялар билан шуғулланишган аксарият олимлар ҳамда бу борадаги илмий ва ўқув адабиётларида солиқларнинг бажарадиган функциялари ҳақида кўплаб келтириб ўтилган. Биз уларнинг энг кўп эътироф этилганларини келтириб ўтамыз.

Солиқларнинг энг муҳим функцияси бу **фискал функцияси** ҳисобланади. Солиқларнинг бу функцияси унинг иқтисодий моҳияти билан боғлиқ бўлиб, кўриб ўтганимиздек, солиқларнинг юзага келишининг бош сабабларидан бири ҳам унинг давлатга зарур бўладиган молиявий маблағларни таъминлаш мақсадидир. Солиқлар биринчи навбатда давлатнинг бюджети (айрим ҳолларда инстисно ҳолатларда бошқа мақсадли фондларини)

молиявий ресурслар билан таъминлаб туради ва бу доим мавжуд бўлади. Солиқларнинг бу функцияси давлатнинг молиявий сиёсатини ўзида ифода этади. Давлат молиявий сиёсатини амалга ошириб, ўзининг функциясини бажариш учун зарур бўладиган молиявий ресурсларни жалб этишда солиқларнинг ушбу функциядан фойдаланилади. Солиқларнинг фискал функциясининг даражаси давлатнинг бюджет-солиқ сиёсатига боғлиқ бўлади, яъни давлат қанчалик прогрессив солиқ сиёсатини амалга оширсин, солиқларнинг ушбу фискал функцияси ҳам даражаси ортади, аммо, бу функциянинг мавжуд бўлиш бўлмаслиги давлат сиёсатига боғлиқ бўлмайди. Солиқларнинг кейинги функцияси унинг **миллий даромадни қайта тақсимлаш функцияси**дир. Юқоридаги параграфларда кўриб ўтганимиздек, жамиятнинг ишлаб чиқариш соҳасида яратилган моддий бойликлар(ялпи ички маҳсулот) унинг яратувчилари ўртасида бирламчи тақсимланади. Яъни, ишлаб чиқариш соҳасидагилар уни турли хил кўринишларда: даромад, фойда, фоиз, мулк қиймати, рента, дивиденд, иш ҳақи ва шу каби тарзда тақсимлаб олган бўлади ва биз буни одатда миллий даромаднинг дастлабки тақсимоти деб атаймиз. Аммо, ноишлаб чиқариш соҳасини молиялаштириш ва унинг хизматларини ишлаб чиқариш соҳасига ўтказиш(бусиз иккала соҳа ҳам ривожлана олмайди) ҳамда давлатнинг бошқа муҳим функция ва вазифларини бажариш учун эса миллий даромадлар қайта тақсимланишни тақозо этади. Жамиятдаги ижтимоий-социал ва иқтисодий мувозанатни таъминлашнинг ягона йўли шундан иборат бўлиб, бунда давлат солиқлардан фойдаланади. Бу ерда кўринадик, солиқлар доим миллий даромадни унинг эгалари(ишлаб чиқариш соҳаси соҳиблари) ва давлат ўртасида қайта тақсимлаб туради.

Солиқлар **иқтисодиётни тартиблаш функцияси**ни ҳам бажаради. Давлат ўзининг муҳим функциялари қатори иқтисодиётни тартиблаш функциясини ҳам амалга оширади. Бунда нархга таъсир этиш, фоиз ставкаси(қайта молиялаш ставкаси)га таъсир этиш, санациялаш, корхоналарга субсидиялар ажратиш ҳамда солиқ воситасида тартиблашга асосланади. Бозор муносабатлари шароитида бу санаб ўтилган воситаларнинг орасида солиқлар

асосий роль ўйнайди ва самарали ҳам ҳисобланади. Давлат солиқлар орқали иқтисодиётга таъсир қилишда ҳам турли хил усуллардан фойдаланиб, иқтисодиётда "барометр" сифатида иқтисодиётни тартиблаб туради. Солиқларнинг иқтисодиётни тартиблаш функцияси икки хил тартибда, яъни давлатнинг солиқ сиёсати орқали тартиблаши ҳамда солиқларнинг ўзи бозор механизмлари орқали ишлаб чиқариш, нарх ва истеъмолга таъсир этиб уларни тартиблайди. Солиқларнинг маҳсулотлар нархига, ишлаб чиқаришнинг даражасига, истеъмолга, ташқи иқтисодий фаолиятга, капиталларнинг ҳаракатланиши, даромадларнинг табақалашуви ва шу кабиларга таъсири давлатнинг солиқлар орқали тартибланиши солиқларнинг элементлари солиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари, шунингдек, солиққа тортиш тартиблари(умумбелгиланган, соддалаштирилган, халқаро, марказлаштирилган)ни қўллаш орқали амалга оширилади. Бозор механизмлари орқали солиқларнинг иқтисодиётни тартиблаш жараёни эса солиқлар бозор муносабатларининг бир элементи сифатида бозор қонунларининг амал қилиши жараёнида улар билан бирга таъсир қилади. Масалан, бозор қонунлари бўлган талаб ва тақлиф қонуни маҳсулотнинг бозорда тан олинишини кўрсатиб бериши билан биргаликда маҳсулот таннарихига қўшиладиган солиқлар эса бу жараёнда нархга таъсир қилиб, нархни бозор мезонларидан оширган ишлаб чиқарувчиларни "жазолайди" ва шу орқали уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмларига ҳам таъсир қилади.

Бунда шу турдаги маҳсулотларнинг истеъмол ҳажмига ҳам таъсир этади. Давлатнинг истеъмолни тартиблашда солиқлардан фойдаланиши эса субъектив характерда бўлиб, давлат айрим турдаги(масалан, тамаки, алкогольли) маҳсулотларга юқори солиқ ставкаларини белгилаш орқали таъсир қилади ёки бундай турдаги фаолият(маҳсулот)га солиқ имтиёзларини қўлламайди ёки бекор қилади(бу борада кейнсчилар ва монетаристларнинг назарий қарашларини эсланг) Солиқларнинг иқтисодиётни тартиблаш функцияси давлатнинг бошқа функциялари билан чамбарчас қўшилиб кетади. Давлатнинг миллий бозорни ҳимоя қилиш(протекционизм сиёсати) функцияси, меҳнат бозори тартиблаш

функцияси, капиталларни бошқариш функцияси ва шу кабилар билан биргаликда олиб боради. Бундан кўринадики, солиқларнинг ушбу функцияси солиқ муносабатларининг кенг қамровли мавжуд бўлишини тақозо этади.

Солиқлар шунингдек, **рағбатлантириш функциясини** ҳам бажаради. Солиқларнинг бу функцияси унинг аввалиги тартибланиш функцияси билан боғлиқ ҳолда амал қилсада, рағбатлантириш функциясининг элементлари тартибланишга қараганда кенгроқ бўлади. Яъни рағбатлантириш солиқ ставкаларини табақалаштириш, солиққа тортишнинг имтиёзли тартибларини қўллаш, солиқ имтиёзларининг турларини кенгайтириш, солиқ каникулларини жорий қилиш, солиқ кредитларини бериш (жаҳон амалиётида мавжуд), солиқ қарзларини кечиктириш ёки солиқ тўловчининг фойдасига воз кечиш, солиқ тўлаш ва солиқ ҳисоботларини топшириш тартибларини соддалаштириш ва шу каби элементлар орқали амалга оширилади. Аммо, бу давлатнинг солиқ сиёсатида боғлиқ бўлади. Ваҳоланки, солиқларнинг функциялари объектив иқтисодий жараёндир. Солиқларнинг ушбу функциясини шундай тушуниш керакки, ҳеч қачон соф фискаликка асосланган солиқлар бўлмайди, бўлганда ҳам улар жамият тарафидан тан олинмайди. Соф фискал солиқлар деганда жамиятда яратилган маҳсулотнинг деярли барчасини давлат фойдасига солиқлар орқали олиб қўйиш тушунилади. Бундай ҳолатда эса жамиятнинг ўзи йўқолиб кетиш хавфи пайдо бўлади.

Демак, солиқлар мавжуд экан, улар албатта қандайдир даражада бўлса ҳам рағбатлантириш функциясини бажариши объектив социал-иқтисодий жараёндир. Шу билан биргаликда юқорида қайд қилинганидек, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви уни иқтисодий муносабатлар, иқтисодиёт субъектларининг фаолиятини бир томондан тартибланиш, бошқа томондан эса рағбатлантиришни биргаликда олиб боришни тақозо этади. Бу зарурат эса солиқларнинг рағбатлантириш функциясининг юзага чиқишини ҳам таъминлайди. Олайлиқ, А ва Б корхона бир вақтда фаолият кўрсатишни бошлади. Иккала корхона ҳам белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган ва унинг фаолияти қонуний ҳисобланади. Аммо, давлатнинг қонунлари А

корхонага имтиёз беради, Б корхонага эса имтиёз берилмайди ёки унга прогрессив солиқ солинади. Бу ерда ҳақли савол туғилади. Нима учун иккала корхона ҳам ҳуқуқий жиҳатдан бир хил мақомга эга бўлсада, уларнинг бирига имтиёз берилди бошқасига эса йўқ? бу солиқларнинг адолатлилиқ тамойилига зид келмайдими? Йўқ, бу объектив иқтисодий жараён. Чунки, А корхонанинг фаолияти ёки у ишлаб чиқараётган маҳсулоти (хизмати) жамият учун муҳим ёки бундай маҳсулот бозор билан тўйинмаган, шу туфайли монопол нархлар юзага келиб қолмоқда. Демак, буни тартибга солиш давлатнинг вазифаси ҳисобланади, шу сабабли ҳам давлат бундай турдаги фаолиятни ёки маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида эса ўз қонунларида имтиёзларни акс эттириб қўяди. А ва Б корхоналар эса фаолият бошлашдан олдин бундай тартиб амалда мавжуд бўлади. Демак, Б корхона фаолиятни танлашда солиқ имтиёзлари берилмайдиган фаолиятни танлаган ва унга солиқларнинг субъектив таъсири йўқ.

Иқтисодиёт мураккаб муносабатлар, таваккалчиликларга ва бозор қонунларига асосланиши, бозорнинг тўйиниши ҳам бир маромда бўлмайди, бу эса доим давлат қайсидир соҳалар ва фаолиятни рағбатлантириш туришини, баъзиларини эса тартибланиш туришини тақозо этади, провардида эса солиқларнинг доим рағбатлантириш функцияси мавжуд бўлади.

Булардан ташқари баъзи адабиётларда солиқларнинг социал ҳимоялаш функцияси, ахборотлар билан таъминлаш функцияси, назорат функцияси, даромадларни мувофиқлаштириш функцияси ва шу каби функцияларни ҳам келтириб ўтилади. Аммо, бу каби функциялар бироз баҳсли бўлиб, уни таъкидловчи олимлар томонидан уларнинг турлича изоҳлари келтирилади. Масалан, солиқларнинг социал функцияси мавжуд деб ҳисобловчилар солиқлар бир томондан бюджетга жалб қилган даромадлари жамиятдаги социал қатламларга сарфланади, улар давлат тинчлигини таъминлашга, тиббий хизматларни кўрсатишга, кам таъминланганларга моддий ёрдам беришга ва ёш гудакларнинг соғлигини асрашга, жамиятдаги ижтимоий мувозанатни таъминлашга хизмат қилиши, қолаверса, солиқ имтиёзлари орқали ногиронлар,

меҳнат қобилиятини йўқотганлар, кам даромад олувчилар, социал аҳамияти юқори бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар ва шу кабилар ижтимоий ҳимоя қилинади. Булар эса солиқларнинг ижтимоий ҳимоялаш функциясидан дарак беради деган ғояни илгари суради. Солиқлар назорат функцияни бажаради деб ҳисобловчилар солиқларнинг амал қилиши ва уларни ундириш жараёнининг солиқ назорати орқали таъминланиши ва бу солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилишини таъкидлашди. Аммо, бу бироз баҳсли бўлиб, солиқ назорати жараёни солиқларнинг ички табиати билан боғлиқлиги камроқ бўлиб, аслида солиқ назорати бу солиқ хизмати ва бошқа бундай ваколатлар юклатилган органларнинг ташкилий фаолиятига киради, ваколатли органларнинг вазифалари ёки функциялари билан солиқларнинг функциялари эса фарқланади.

Солиқлар даромадларни мувофиқлаштириш функциясини эса уни таъкидловчилар (масалан француз олими Э.Жирарден) солиқлар юқори даромадга эга бўлганларнинг даромадларидан кўпроқ солиқ олиб, уни камроқ даромад олувчилар ўртасида тақсимлашда асосий роль ўйнайди. Давлат нуфузли товарларга катта солиқларни солиши, юқори иш ҳақиға юқори солиқ ставкаларини белгилаши, жамғармаларга солиқ солиши, кам даромадга эга бўлганлардан камроқ солиқ олиниши ва бундай даромадларни уларни бюджетга жалб қилиб уни кам даромад олувчиларга кўпроқ сарфлаш жараёни мавжуд бўлади ва бу ҳолат солиқларнинг даромадларни мувофиқлаштириш функциясини бажаришидан даракдир деган ғояни илгари суришади (буларга сизнинг фикрингиз қандай?).

Таянч сўз ва иборалар:

Солиқ, солиқсиз тўлов, солиқ функциялари, солиқларнинг вазифалари, солиқларнинг белгилари, ўлпон, контрибуция, домен, регалия, йигимлар, мажбурийлик, эквивалентсизлик, солиқларнинг универсаллиги, пропорция.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Солиқ категориясининг иқтисодий моҳияти нимада?
2. Солиқ категориясининг тарихий ва социал мазмунини нималарда акс этади?
3. Солиқларнинг юзага келишининг ижтимоий ва иқтисодий асосларини нималар?
4. Солиқларга таъриф беринг.
5. Солиқлар ва солиқсиз тўловларнинг қанақа ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд?
6. Солиқлар қанақа функцияларни бажаради?
7. Солиқларнинг функциялари ва вазифалари ўртасида фарқ борми?
8. Солиқларга қанақа белгилар хос?
9. Солиқларнинг турлича номда аталишининг сабаблари нимада? Регалиялар нима?
10. Доменлар деганда нима тушунилади?
11. Солиқларнинг социал жиҳатлари нималарда кўринади?

3-БОБ. СОЛИҚЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

3.1. Қадимги давлатларда солиқларнинг юзага келишининг шарт-шароитлари²³

Тарихий манбаларга эътибор қаратадиган бўлсак, давлатчиликнинг дастлабки босқичларида солиқларни ундириш борасидаги ёндошувлар турлича бўлган. Бундай ёндошувлар солиқлар турлари, ҳажми, солиқ объекти(нималардан солиқ олинганлиги), солиқни тўловчиларнинг турли туманлигида кўринади. Эрамиздан аввалги IV минг йилликда юзага дастлаб кулдорлик жамияти бўлган Месопотамия ва Мисрда қўшимча маҳсулот олишнинг асосий усули жамоага бирлашган деҳқонларни эксплуатация қилиш йўли билан рента ундирилган бўлса, Европа давлатларида кулларни беаёв ишлатиш-улардан олиннадиган солиқлар деб ҳисобланган. Эрамиздан аввалги XVI - XII асрларда қадимги Мисрдаги давлатчилик ҳукмроник қилган вақтларда солиқларни ундириш Нил дарёси бўйида суғориш иншоатларини қуриш мақсадида ундирилган. Чунки, бу даврда деҳқончилик ва чорвачилик асосий турмуш манбаи бўлиб, деҳқончиликни ривожлантириш учун сунъий суғориш қурилмаларини қуришга киришилган, бу мақсадда ундириладиган солиқлар манбаи эса аҳоли ва зодогонларнинг ихтиёридаги чорва моллари ҳисобланган. Солиқларни тўғри ундириш мақсадида барча чорва моллари рўйхатдан ўтказилган бўлиб, солиқларни ундириш вазифалари эса черков руҳонийларига топширилган.

Солиқларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида Қадимги Рим ҳам катта аҳамият касб этади. Қадимги Римда ҳам Греция сингари солиқларнинг ривож топиши кўпинча уларнинг ҳарбий сиёсатига ҳам боғлиқ бўлган. Қадимги Римда солиқларнинг ривожланиши икки даврни ўз ичига олади. Биринчиси бу эрамиздан аввалги 167 йилгача бўлган(Исонинг туғилиши) даврлар бўлиб, бунда

²³ Мазкур параграфни ёзишда қуйидаги адабиётлардаги маълумотлар ва материалларга асосланди: Учебник финансового права. Иловайский С.И. - Одесса, - 1904г. // Allpravo.Ru -2005, Поляк Г.Б, Маркова А.Н. Всемирная история. Учебник. М.: ЮНИТИ.2000.-496 с, Пинская М.Р. Основы теории налогов и налогообложение. М.: 2004.-226 с, http://abc.vvsu.ru/Books/Teor_nal/page0002.asp ва бошқа маълумотлар.

аҳолидан деяри солиқлар олинмаган. Шаҳарларни бошқариш харажатлари унчалик катта бўлмасдан унинг харажатлари магистрлар(шаҳар ҳокимларининг номланиши)ининг шахсий маблағлари ҳисобига амалга оширилган. ²⁴ Давлатнинг асосий харажатлари эса биноларни қуришга сарфланган бўлиб, уларни молиялаштириш давлатга қарашли бўлган ерлардан олиннадиган ижара тўловлари ҳисобига қопланиб келинган. Римнинг қудратининг ошиши ва ҳарбий юришларни бошлаши солиқлар борасидаги давлат сиёсатига таъсир қилган. Дастлаб аҳолининг шахсий мажбуриятлари сифатида йиғимлар олинган бўлса, кейинчалик уруш харажатларини қоплаш мақсадида фавкулотда солиқлар (tributum civium) жорий қилинган. Бу солиқнинг хусусияти шундан иборатки, у қайтариб бериш шarti билан олинган, урушда қўлга киритилган маблағлар ҳисоби улар қайтарилган бўлса, кейинчалик у давлат қарзи сифатида ҳам аталиб келинди. ²⁵ Римнинг четдаги олиб борган курашлари ва қўлга киритган ўлжаларининг ошиб бориши билан "tributum civium" деб аталувчи йиғимлар бекор қилиниб, солиқлар умумий тартибда мутаносиб шаклда жорий этилад бошланди, яъни унинг тўловчиларининг географияси кенгайди. Солиқларнинг ҳажми ҳар беш йилда сайлаб қўйиладиган амалдорлар-цензорлар томонидан аниқланиб, Рим фуқаролари цензорларга ўз навбатида ўзларининг мол-мулки ва молиявий аҳволи ҳақида ахборот бериб турган ва кейинчалик эса декларация шаклига ўтди.

Рим босиб олган мустамлака жойларда коммунал(маҳаллий) солиқлар ва мажбуриятлар жорий қилинди. Римдан ташқари яшовчи ва Римликлар эса ҳам давлат ҳам маҳаллий солиқларни тўлаш тизимига ўтказилди. Рим империяга айлангандан сўнг унинг босиб олган жойлардаги фуқаролари Римнинг фуқароси сифатида ҳуқуққа эга бўлмаган ва улар коммунал(маҳаллий) солиқларни доим тўлаб борган. Қадимги Римда солиқларнинг кенг ривожланишида император Август Октавиан (эрамиздан авалги 63-14 йилар.) даврида рўй берди. А.Октавиан "victsimani hereditatum" деб номланган мерос солиғини жорий қилди,

²⁴ http://abc.vvsu.ru/Books/Teor_nal/page0002.asp

²⁵ Учебник финансового права. Иловайский С.И. - Одесса, - 1904г. // Allpravo.Ru -2005. с. 86

бу солиқ фақат Рим фукарolari учун жорий қилинган бўлиб, "tributum civium" йиғими бекор қилинган сўнг Рим аҳолиси деярли солиқлар тўламай келаётган эди. Римнинг империя қудрати ошиб бориши ва унинг ҳудуди кенгайиб бориши солиқларни ундиришда маълум бир шахсларга солиқларни ундириш ҳуқуқи берилган бўлиб, бунда солиқларни ундириш ҳуқуқини киритиш учун давлатга маълум миқдорда ҳақ тўланган ва у ҳақнинг ўрни ундирилган солиқлар ҳисобига қопланган. Аммо, солиқларни ундирувчилар томонидан адолатсизликларга кўп йўл қўйилиши император А.Октавиан томонидан бундай тартибни кескин қисқартириши ва жойларда давлатнинг молияси шўғулланувчи давлат идораларини ташкил қилишга олиб келди. Ҳар бир ерларнинг кадастрларини аниқлаш, ҳар бир мол-мулк ва ер эгаларининг декларациялар топшириш мажбуриятлари жорий қилинди. Римнинг солиқ тизими қайтадан ислоҳ қилинди солиқлар ва йиғимларнинг сони ортиб борди. Масалан, Римнинг кейинги даврларида сотувдан солиқ, мерос солиғи, қул сақлаганлиги учун солиқ, пойтахтнинг маҳсулот фондига солиқ, ер солиғи, бодринг учун солиқ, жон бошига солиқ, уй қурганлик учун солиқ, совун солиғи ҳамда бозорларда назоратни таъминлаш учун йиғим, портда маҳсулотни ортганлиги ва тушурганлиги учун йиғим, йўл тўлови, пулни алмаштирганлиги ва майдалаганлик учун йиғим, эшакларни рўйхатдан ўтказганлик учун йиғим, чорва моллари учун йиғим, уй-жойлар учун йиғим, қул сотганлик учун йиғим, извошчилардан олинадиган йиғим, ҳаммомчилардан олинадиган йиғим, маънавий ахлоқсизлик фаолияти учун йиғим, солиқ ундирувчиларни сақлаш йиғими, манзара йиғими, мухтожларга ёрдам йиғими, қарздорларни қамоқхонада сақлаш йиғими, туман бошиғи учун йиғим, мамлакатга товар олиб кирганлиги ва олиб чиққанлиги учун йиғим, дарвозлардан кирганлиги учун тўлов, давлат идораларининг иш юритиш қуроли учун йиғим ва каби кўплаб йиғимлар ундирилди, аҳвол шу даражага бордики, Римда ундириладиган солиқлар ва йиғимлар сони 46 тага етиб қолади. Рим империясининг қудрати сусайиб бориши ва унинг ҳудудида юзага келган феодализмга асосланган давлатларнинг ташкил

топиши Римда амал қилган солиқларнинг аксарияти бекор қилинди ва уларни ундириш тартиблари ҳам ўзгариб борди.

3.2. Араб давлатларида солиқларнинг юзага келиши ва шаклланиши

Араб давлатларида солиқларнинг юзага келиши диний тушунчаларнинг ўрни катта таъсир қилган. Айниқса, бу ислом динининг тарқали ва унинг шарий тартиблари асосида турмуш тарзи кечириш ғояларининг ёйилиши вақтида ва ундан кейинги давлат фаолиятини бошқариш тизимида катта аҳамиятга эга бўлди. Муҳаммад пайғамбар йирик ислом давлатини шакллантириб, Мадина шаҳар-давлати иқтисодий тизимини шакллантириш ҳаракатини бошлаб берди. Илк давр солиқ тизимида Мадина ҳукмига бўйсиндирилган қабилаларнинг мол-мулклари асосий ўрин тутди. Лекин Пайғамбар даврида (622-632) чорва-молдан давлат фойдасига олинадиган солиқ мавҳум – гоҳо «садақа» (صدقة), гоҳо «закот» (زكاة) деб аталиб, бу термин-атамалар илк даврда синоним сўзлар сифатида қўлланилди. Куръоннинг тарихий оятларидан қадимда яҳудий ва насроний жамоалар учун ҳам диний солиқлар қўлланилганлигини кўриш мумкин. Демак, Арабистон ярим ороли, Византия ва Сосонийлар давлатларидаги христианлик ва яҳудийлик динларига эътиқод қилувчи аҳоли учун ислом пайдо бўлишидан олдин бундай солиқ тури маълум бўлган. Қадимда христианлар ўртасидаги табақавий тенгликни сақлаш мақсадида бой ва ўртаҳол христианлик динига эътиқод қилувчи аҳоли ойлик даромадининг ўндан бирини (десятина) солиқ сифатида черковга олинган. Яҳудийларда эса диний мажбурият сифатидаги солиқ «солихлик» (цедака) деб аталган. Яҳудийлар чорва-моллари, ҳосил, урушда орттирилган ўлжалар ва мол-мулкларнинг ўндан бирини ҳар ойда цедака солиғи сифатида ибодатхонани таъмирлашга ишлатганлар, рухонийлар, камбағаллар, бева ва етимлар орасида таркатганлар.

Демак, бу солиқлар христиан ва яҳудий динларидаги диндорларнинг мажбуриятлари саналиб, давлат аҳамиятига молик бўлмаган. Ислом динида ҳам закот солиғи мусулмонларнинг бой табақалари учун диний фарз сифатида жорий этилди. Христианлик ва яҳудийликдан фарқли ўлароқ закот солиғи

мусулмонлардан йилига бир марта йиғиб олинадиган бўлди. Аввалига Муҳаммад пайғамбар ва халифа Абу Бакр даврида (632-634) закот солиғи Куръонда буюрилганидек, фақат фақирлар, мискинлар, садақа [закот] йиғувчилар, кўнгиллари исломга ошна қилинувчи кишилар, кулларни озод қилиш учун, қарздорлар ва мусофирларга тарқатилди. Муҳаммад пайғамбар закот солиғидан тушган маблағнинг маълум қисмини мусулмон бўлмаган араб қабилаларининг шайхлари, эътиборли кишиларга нафақа сифатида бериб турган. Бундан асосий мақсад уларнинг қабиладошлари орасида ислом динига нисбатан ҳурмат ҳиссини уйғотиш эди. Куръонда зикр этилган мазкур етти тоифанинг ичидаги кўнгиллари исломга ошна қилинувчи кишилар (مؤلفه لقلوبهم – му’аллафату лиқуллубихим)га бериш нафақа Умар ибн ал-Хаттоб даврида бекор қилинди. Янги ташкил топаётган давлатда солиқ масаласида илк даврга нисбатан туб ўзгаришлар ‘Умар ибн ал-Хаттоб даврига келиб юз бера бошлади. Исломдан аввалги араблар амалиётида бирор ҳудудни куч билан (انواتان – ‘анватан) босиб олиш давомида аҳоли пунктларидаги экинзорларни ўзаро мулк қилиб бўлиб олиш одат тусига кирган эди. Муҳаммад пайғамбар ҳам шу одатга эргашган ҳолда Хайбарни забт этиш (628 йил) давомида эгалари урушда ҳалок бўлган экинзорларни истилода қатнашган аскарларга бўлиб берган эди.

Давлат мустаҳкамлана боргач, бу амалиётдан воз кечила бошланди. Масалан, Умар ибн ал-Хаттоб Сосонийлар ва Византия империялари ҳудудларидаги подшоҳлар, уларнинг оилалари, амалдорлар ҳамда урушда ўлганлар, қочиб кетган ер эгаларининг экинзорларини давлат мулки ҳисобига ўтказди. Бу янги ерлар мусодара қилинмайдиган ас-савофий (الصوافي) ерлар деб ном олди. Айниқса ас-Савод, Шом вилоятлари араб давлати тасарруфига киритилгач, ас-савофий экинзорлар ҳажми ортиб кетди. Улар давлат тасарруфига киритилиб, ижарага берила бошланди. Умар даврида давлат амалиётида эски амалиётни яъни, босиб олинган ерларни ал-фай’ (الفية – ўлжа) сифатида аскарларга бўлиб беришини давом эттирмоқчи бўлган қўмондонларнинг ҳатти-ҳаракатлари кескин тўхтатилди. Бу билан Умар ибн ал-Хаттоб Муҳаммад пайғамбар томонидан таъсис этилган аскарларнинг ал-фай’

улушини бекор қилиб, унинг ўрнига янги институт хирожни жорий этди. Марказлашиб келаётган давлатнинг иқтисодий ривожланишида хирож (ердан олинадиган маҳсулот солиғи) институти муҳим ўрин тутди.

Муҳаммад пайғамбар ва Абу Бакр даврида Арабистон ярим оролидаги деҳқончилик ривожланган бирор ҳудуд (صالحا – сулҳан) истило этилганда, ундаги деҳқонларнинг экинзорлари ўз эгаларида қолдирилиб, уларга жузья солиғи ўрнига хирож солиғи тайин этилган. Бу ҳолатни Муҳаммад пайғамбарнинг Хайбар аҳолиси билан сулҳ тузиб, уларга хирож тайин этиши мисолида кўриш мумкин. Демак, хирож солиғини биринчи бўлиб араб давлатчилиги тарихида Муҳаммад пайғамбар татбиқ этган. Аммо, Умар ибн ал-Хаттоб даврига келиб, давлатчиликнинг тезлик билан ривожланиб бориши шароитида анватан ёки сулҳан истило этилган ерларнинг ҳар иккисига ҳам экинзорлар ҳосилларидан олинадиган хирож солиғи тайин этила бошланди. Аста-секин Араб халифалиги амалиётида хирожнинг уч тури шакллана бошлади: мисоҳа, муқотама, муқосама. Биринчи турдаги солиқ (مساحة – мисоҳа) олиш тартиби куйидагича бўлган: ишлов берилган ер бир неча қисмга бўлиниб, унинг маълум бир қисмида етиштирилган ҳосил давлатга тўлиғича натурал ҳолда солиқ қилиб олинган. Иккинчи турдаги солиқ (مقاطعة – муқотама) эса катта ердан фойдаланиш учун бир неча йил олдин, белгиланган пул миқдори билан олинган. Учинчи турдаги солиқ (مقاسمة – муқосама) ерда етиштирилган умумий ҳосилнинг бир қисми ҳолида давлат фойдасига олинган. Араб-мусулмон давлати бюджетининг юксалишидаги асосий манба ролини ушр (عشر – араб тилидан сўзма-сўз: ўндан бир) солиғи ўйнади. Ушр солиғи йиғилган ҳосилнинг (1/10) қисмига тенг. Аксарият манбаларда бу солиқ алоҳида, баъзан хирож солиғининг таркибий қисми сифатида талкин этилади. Ушр солиғи халифа Умар ибн ал-Хаттоб даврида ўзининг аниқ кўринишига эга бўлди. Бу даврга келиб, марказлашган ислом давлатининг солиқ сиёсатида бож ва савдо ушри солиғи пайдо бўлди. Бу солиқ уруш олиб борилаётган давлат (балад ал-ҳарб)дан Мадина давлати тасарруфидаги ҳудудларга тижорат учун қатнайдиган кемалар ва якка савдогарларнинг товарлари ҳисобидан олинган. Шунингдек, бож ушрининг фоиз

қиймати ҳам савдогарнинг диний эътиқодига қараб белгиланган: мусулмонлардан ушрнинг чораги (1/4), яъни 2,5 % ёки 5 дирҳам ёки ярим мисқол олтин, зиммийлардан ушрнинг ярими (1/2), яъни 5 % ёки 10 дирҳам ёки бир мисқол олтин, мусулмонлар уруш эълон қилган ҳудуддан келганлар (аҳл балад ал-ҳарб ёки ҳарбий) учун эса тўлик, яъни 20 дирҳам ёки икки мисқол ушр олинган. Шунингдек, ушр солиғининг нисоби 20 мисқол тилла ёки 200 дирҳам этиб белгиланган.

Бундан бу солиққа ҳам закотнинг нисоби асосий мезон қилиб белгиланганини кўришимиз мумкин. Шунингдек, ислом давлати ҳудудига кириб келаётган бугдой ва ёғ маҳсулотларига мусулмонларда эҳтиёжнинг катталиги учун ярим, мош, нўхот, ясмик, ловияларга эса – тўлик ушр тайин этилган. Забт этилган ҳудудларнинг янги динни қабул қилган дехқонлари ўз экинзорларидан хароҷ солиғи ўрнига ушр солиғи тўлаганлар. Лалмикор ва ариқлардан суғориладиган ерлардан тўлик ушр, кудуқ, ҳовуз, мешларда суғориладиган ерлардан эса ярим ушр олинган. Бу мисоллардан Умар ибн ал-Хаттобнинг давлат ҳукми доирасини янги ҳудудларга кенгайтиришда солиқлар сиёсатидан унумли фойдалана олганлигини кўриш мумкин. Янги шаклланаётган солиқ тизимида мусулмон бўлмаган аҳолидан жон боши ҳисобида олинадиган жузья солиғи муҳим ўрин тутди. Ал-Жизья (الجزية) институти Араб халифалиги ўтмишдошлари – Сосонийлар (224-651) ва Византия империялари давлат тизимида ҳам мавжуд бўлган. Бу империялар ҳудудида яшаган жоҳилия даври араблари мазкур жон солиғини "жолийа" деб атаганлар. Давлат намоёндалари бу солиқни йилига уч марта йиғиб олганлиги маълум. Шоҳан-шоҳ Хусрав Ануширвон (531-579) христианлар, яҳудийларнинг баъзи тоифаларига бу солиқни жорий қилган.

Аммо, бошқа динларга эътиқод қилувчилар орасидан зодагон хонадонлар вакиллари, волийлар, отлик аскарлар, ҳарам (ибодатхона) хизматчилари, судьялар, дехқонларнинг раислари ва девон котиблари бу солиқдан озод этилганлар. Муҳаммад пайғамбар ва Абу Бакр даврида солиқлар миқдори муайян тарзда белгиланмаган эди. Босиб олинган ҳудудлардан олинадиган

солиқларнинг миқдори Умар ибн ал-Хаттоб ҳукумати томонидан ишлаб чиқила бошлади. Биринчи навбатда жузья солиғи тўловчилар уч тоифага бўлинди: 1) бойлар – 48 дирҳам; 2) ўртаҳоллар – 24 дирҳам; 3) камбағаллар – 12 дирҳам. Биринчи тоифани юқори тушумга эга бўлган саррофлар, газлама сотувчилар, йирик савдогарлар, катта ер эгалари, табиблар, иккинчи тоифани эса ҳунармандлар, тикувчилар, бўёкчилар ва косиблар ташкил қилдилар. Учинчи тоифани кам даромадли аҳоли ташкил этди. Жузья солиғи ишга яроқсизлар, қариялар, ногиронлар, кўрлар, ақли ожизлар, роҳиблар, аёллар ва болалардан олинмаган. Жузья аҳолидан ҳар йилда бир марта ёки ҳар ойда қисман тўлаб бориш орқали йиғиб олинган. Жузья институтини шакллантиришда Умар ибн ал-Хаттоб истило этилган ҳудудлардаги иқтисодий аҳволни ҳисобга олган. Шимолий Арабистон аҳолисининг Яман аҳолисига нисбатан иқтисодий қудрати юқорилиги боис Ироқ ва Суриянинг бой табақалари 48 дирҳам ўрнига 50 дирҳамдан жузья тўлаганлар. Янги ривожланиб келаётган давлатнинг иқтисодий тизими шаклланишида «Байт ал-мол» (بيت المال) – давлат ғазнаси, пул ва бошқа қимматбаҳо буюмларни сақлаш учун омбор) нинг ташкил топиши асосий рол ўйнади. Бу муассасада даромад манбалари ва уларни қаерларга сарф этиш борасидаги маълумотлар сақланган. Байт ал-молга келадиган солиқларнинг ҳаммаси ҳам фақат пул шаклида бўлмай, балки натурал солиқлар – дон, қорамоллар, матолар ва қурол-аслаҳа турлари ҳам мавжуд эди. Абу Бакр даврида Мадина давлати тасарруфининг кенгая бошлаши ва ар-Ридда ҳаракати орқали бошланган араб юришлари натижасида давлат ғазнасига келиб тушадиган солиқлар миқдори ошиб борди. Аввалига Абу Бакр давлат ғазнасини ўз уйида, кейинчалик Пайғамбар масжидида сақлади. Марказлашган Мадина давлати бошқаруви Умар ибн ал-Хаттоб қўлига ўтгач, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий шакли аввалги ҳолатини тубдан ўзгартирди. У забт этилган ҳудудларнинг давлат бошқарувидаги иқтисодий тизимларни ислом давлати амалиётига киритди. Шунингдек, Умар ибн ал-Хаттоб девонлар тизимини эронийлардан ўзлаштиргач, бу девонларни бир ерга бирлаштириш мақсадида байт ал-мол муассасасини ташкил этди. Шиддат билан ривожланиб бораётган давлатдаги

қурилишлар, давлатнинг ҳарбий салоҳиятини ошириш, ижтимоий таъминот, иқтисодий ислохотларни давлат ўз тасарруфи доирасида ушлаб туриши учун қопланадиган маблағлар ва ҳукуматнинг бошқа сарфлари учун кетадиган харажатлар байт ал-молдан олина бошланди. Буларнинг ҳаммаси байт ал-молга Умар ибн ал-Хаттоб даврида асос солинганлигини кўрсатади. Давлатдаги тушумларнинг ошиши билан бир қаторда унинг харажатлари ҳам ошиб борди. Буни халифа Умар ибн ал-Хаттобнинг араб давлатчилигига умуман ёт бўлган ҳукумат ишчи-ходимлари, давлатнинг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлами ва диний арбобларга муайян тарзда моашлар бериш мисолида кўриш мумкин.

Халифа Умар ибн ал-Хаттоб аҳолига моаш ва нафақа тайинлашда аҳолининг Муҳаммад пайғамбарга (қариндош) яқинлиги ва давлат олдидаги хизматига муҳим аҳамият берди. Макка ва Арабистон ярим оролида пул ишлаб чиқарилмаганлиги учун араблар VII асрнинг 60-йилларига қадар асосан Византия империясининг тилла ва Сосонийлар давлати ва Яманнинг кумуш тангаларидан, баъзи ҳолларда эса Африка ва Йамандан келадиган олтин қумларидан ҳам фойдаланганлар. Уларни тортиб олишда динордан вазн бирлиги сифатида фойдаланганлар. Исломдан олдинги давр араблари Табаристон, Хоразм ва Бағлон давлатларида зарб этилган дирҳам тангаларни ишлаб чиқарганлар. Византияда ишлаб чиқариладиган тилла (номисма) танганинг оғирлиги яхлит 4,45 грамми ташкил этиб, олд қисмида императорнинг сурати зарб этилган эди. Кумуш тангалар пул муомаласида катта аҳамиятга эга эмас эди. Бозорларда кундалик савдода асосан мис тангалар (филс) ишлатиларди. Арабистон ярим оролининг катта қисми «дирҳам зонаси»да бўлиб, Ярим оролнинг шимоли-ғарби эса «тилла зонаси» худудига кирар эди. Шу икки зонанинг кесишган жойи Макка шаҳри эди. Макка бозорларида динор (номисим) ва дирҳам ишлатиларди. Византияда зарб этилган дирҳамларнинг жуда юқалиги ва ишлатиш жараёнида ейилишнинг осонлиги савдогарларни дирҳамларни тортиб олишга мажбур этарди. Шунинг учун савдогарлар дона-дона ишлатиладиган пайтларда тўлиқ дирҳамлардан фойдаланар эдилар. Маккада динор билан дирҳам ўртасидаги

фарқ 1 динорга 10 дирҳамни ташкил этган. Халифа Умар даврига келиб динорнинг курси 12 дирҳамга кўтарилган.

Араб халифалиги таркибига кирган худудлардаги солиқларни тайин этишда майдон ўлчов бирлиги, вазн ва сизим ўлчов бирликларидан фойдаланилар эди. Босиб олинган худудлардаги ўлчов бирликлари давлатнинг асосий эталонини ташкил этди. Масалан, Миср аҳолиси ишлатадиган ирдоб, қист, жариб ва бошқа ўлчов бирликлари давлат микёсида ишлатила бошланди. Шунингдек, арабларда қадимдан бошқоқли ўсимликлар ва сочилувчан жисмларни ўлчаш учун мудд, махтум, қазим, вазн ўлчов бирликлари васк, дирҳам, мискол, ратл, укка, укйа, хошимий руб, кинтор, майдон-ер ўлчаш учун эса доник, кийрот, фаддон, зирот каби ўлчов бирликлари маълум эди. Илк араб-ислом давлати ривожланиб бориш жараёнида иқтисодий масалаларда динийлик ва дунёвийлик унсурлари бир-биридан аста-секин ажралиб чиқа бошлади. Бунда янги давлат иқтисоди ва аппаратурини тўлиқ тарзда шаклланишига бевосита ҳисса қўшган Умар ибн ал-Хаттобнинг иқтисодий ва ижтимоий ислохотлари асосий туртки бўлди. Халифа Умар ибн ал-Хаттоб Муҳаммад пайғамбар давридаги солиқларнинг турлари ва миқдорига бир қатор ўзгартиришлар киритди. У илк даврда мусулмонлар учун нотаниш бўлган савдо ва бож ушрини давлат солиқ тизимида қўллаш бошлади. Жужья ва хирож институтларининг аниқ объекти ва ҳажмини муайян даражага келтирди. Арабистон ярим ороли учун номаълум бўлган байт ал-мол муассасаси ташкил этилиб, аскарлар, давлат аппаратури ходимлари, ишчи-хизматчиларга моашлар тайин этилди. Янги шаклланаётган давлат аҳолисини ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадида қариялар, етимлар ва бошқа эътиборли шахсларга нафақалар белгиланди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Умар ибн ал-Хаттоб даврида олиб борилган солиқлар сиёсатидаги ислохотлар натижасида давлатнинг иқтисодий раванқи Муҳаммад пайғамбар раҳбарлиги даври кўринишидан тубдан фарқ қилди. Бошқарув тизимининг шаклланишида халифа Умар ибн ал-Хаттоб даврида девон (ديوان)ларнинг жорий этилиши муҳим роль ўйнади. Девон тизими Сосонийлар давлати аъёнларидан ўзлаштирилди. Девон – форс тилида

«рўйхат», «қайд қилиш» ёки «дафтар» маъноларини англатади. Унда бир неча бўлимлар мавжуд эди. Жумладан, Аскарлар девони (ديوان الاعداد) да аскарлар номи, қабилалар таркиби ва уларнинг ҳар бирига бериладиган маошлар белгиланди. Харож девони (ديوان الخراج)да «Байт ал-мол»га топшириладиган солиқлар қайд этиб борилган. Бу даврда девоннинг доимий таркибини ўз ичига олувчи рўйхат тузилган бўлиб, унда кирим ва чиқим, шунингдек, давлатдан маош олиш ҳуқуқига эга бўлган кишилар рўйхати қайд этилди. Девон тизими марказий ҳокимият таркибида жойлашди. Истило қилинган ерлардаги кирим-чиқимни назорат қилиш эса бевосита волийлар зиммасида эди. Бу тизим воситасида Умар давлат хизматчиларига, аввало ҳарбий хизматчиларга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириб, тартибга солишга муваффақ бўлди. Солиқ ва хирож девонларидаги ҳисоб-китоб ишларни олиб бориш учун тайинланган ходимлар Ирок ва Эронда форс тилида, Шомда Византия (юнон) тилида, Мисрда копт (қибтий) тилида олиб боришган. Аскарлик ва маошлар девонида иш фақат араб тилида юритилар эди. Волийларнинг солиқ ва харож девонлари ишларидан хабардор бўлиб туришлари учун араб ва маҳаллий тилларни биладиган таржимонлар керак бўлган.²⁶

3.3. Европа ва Осиё давлатлари ва Россияда солиқларнинг тарихий ривожланиш жараёнлари²⁷

Формациялашувнинг феодализм шаклининг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиб бориши ер эгаллигининг феодализм шаклига ўтиши, молия, суд, бошқарув масалалари ҳам ер эгаларига тегишли бўлиб қолиб, умумдавлат харажатлари анча қисқарди, давлатнинг асосий даромад манбалари унинг мулкдан, регалиялар(мулкдан фойдаланиш ва бошқа ҳуқуқларни берганлик учун йиғимлар) ҳамд божлардан ташкил топиб борди. Феодализм тарқоқликнинг

²⁶ «Ислам дини тарихи ва фалсафаси» фани бўйича МАЪРУЗАЛАР МАТНИ. Тошкент 2010 й. Тузувчи: С.Окилов. <http://library.ziyounet.uz/uploads/books/47828/53be79941f061.pdf>.

²⁷ Мазкур параграфни ёзишда қуйидаги адабиётлардаги маълумотлар ва материалларга асосланди: История средних веков под ред. Колесниченко Н. 1974, с. Учебник финансового права. Иловайский С.И. - Одесса, - 1904г. // Allpravo.Ru -2005, Поляк Г.Б, Маркова А.Н. Всемирная история. Учебник. М.: ЮНИТИ.2000. -496 с, Пинская М.Р. Основы теории налогов и налогообложение. М.: 2004, -226 с, http://abc.vvsu.ru/Books/Teor_nal/page0002.asp ва бошқа маълумотлар.

²⁷ http://abc.vvsu.ru/Books/Teor_nal/page0002.asp

кучайиб бориши эса давлатларнинг уюшмларини ва унга мувофиқ солиқларнинг ҳам такомиллашиб боришига асос бўлди. Бу ҳолат айниқса ер ва савдо муносабатлари кейинчалик эса манифактура ривожланган Европа давлатларида, жумладан, Франция, Англия ва Германияда анча шаклланиб борди. Францияда XV асрларга келиб қироллик ва феодал катта ер эгаларининг ўртасидаги каттик зиддиятлар оқибатида Францияда йирик марказлашган давлат ва унинг ўзига хос молиявий тизими шаклланди. Бу вақтларда Францияда хашслардан олинадиган тўғри солиқ ("taille personelle") ва мол-мулкдан олинадиган ("taille reille") солиқлар асосий солиқ сифатида юзага келди. XVII асрларда солиқлар янада кенг ривож олди ва унинг сони ҳам кўпайиб борди.

Тўғри ва эгри солиқлар мамлакатнинг турли жойларида турлича ундирила бошланди, солиқларнинг нотўғри тақсимланиши, аристократларнинг солиқларни тўлашдан бўйин товлаши, аҳолининг зиммасига солиқ оғирлигини ошиб бориши, солиқларни давлатдан ундириш ҳуқуқини қўлга киритган солиқ ундирувчиларнинг солиқ ундиришдаги адолатсизлиги, бир хил жойлардан эгри солиқлар ундирилса бошқа жойлардан ундирилмаслиги проваардида эса Францияда йирик тўнтарилишга сабаб бўлди. Революцион ҳукумат эса аввалги барча солиқларни бекро қилиб, кейинчалик солиқлар давлат фаолиятининг асосий манбаи эканлигидан келиб чиқиб турли хил(асосан ер солиғи, даромад солиғи, мол-мулкдан солиқ, жон бошига солиқ, йиғимлар ва ш.к.) солиқларни янада кўпайиришга мажбур бўлди.

Европада солиқларнинг ривожланиши Англияда ҳам ўзига хос кўринишда ривож топди. Англияда ҳам бошқа давлатлар сингари Рим империяси давридаги бошқарув тизимига барҳам берилиши билан биргалликда солиқларни ундиришда ҳам асосан қиролликка тегишли бўлган ерлардан келадиган даромадларга қаратилди. Дастлабки вақтларда солиқлар фавқулотда ҳолатларда, яъни ташқи душманларнинг ҳамласига учраш хавфи юзага келганда ундирила бошланди, тинчлик вақтларда эса алоҳида солиқлар ундирилмади. Бу вақтларда Англия қироллиги асосий хавф солиб турган Нормания ва Дания қироллиги бўлиб, фавқулотда йиғилган солиқлар шу туфайли ҳам "Дания пуллари" деган

ном олди. Англияда бу даврларда солиқларни жорий қилишда қирол ва парламент ўртасидаги келишувга кўра амал оширила бошланди. Солиқларни жорий этиш ва уни ундиришдаги қирол ва парламент ўртасидаги зиддиятнинг кучайиб бориши кейинчалик Англияда республика шаклидаги давлат шаклининг асос солиниши ва унинг оқибатида эса солиқ тизимининг ҳам хусусиятлари ўзгарди. Англияда республика шаклидаги давлатнинг юзага келиши бир қатор оғир бўлган солиқлар, жумладан акциз солиғи ҳам жорий этилди. XVIII асрдан бошлаб Англия томонидан жуда кўплаб уруш ҳаракатларининг олиб борилиши давлат харажатларини, ўз навбатида эса солиқларнинг ҳам кўпайишига сабаб бўлди. Айниқса бу даврларда эгри солиқлар савдо(оборот) солиғи, акциз солиғи ва божларнинг ошиши рўй бериб, тўғри солиқлар бу даврларда давлат харажатларини қоплашда унчалик аҳамиятли эмас эди. Айниқса Франция императори Наполеон билан урушлар вақтида солиқ турлари, жумладан, даромаддан олинадиган солиқлар ҳам оширилди. 1815 йилдан бошлаб эса Англияда солиқларнинг камайтирилиши, солиққа тортиш тизимида эса соддалаштирилган солиққа тортиш тартиблари кенгайтирила бошланди. 1840-1850 йиллар оралиғида жуда кўплаб божхона божлари бекор қилинди. Кейинчалик акцизларнинг сони, жумладан биринчи навбатда зарур бўладиган маҳсулотлардан ундириладиган акциз солиқлари ҳам қисқариб бошлади. Англияда солиқларнинг шаклланиш жараёнида ҳарбий ҳаракатларнинг таъсири жуда катталиги билан характерланади. Бу ҳолат биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари вақтида ҳам шундай аҳамият касб этди.

Германияда ҳам феодализм куртақлари ёйилиб, ер эгаларининг давлат турмуш тарзидаги ўрни ошиб боргандан сўнг бу ерда ҳам умумдавлат миқёсидаги солиқларни жорий этиш масалалари анча кеч амалга ошди. Германияда ҳам император ва унинг фукарolari(ер эгалари) ўртасида табақалашув анча давом этди. Бу эса солиқларни ундириш жараёнига ҳам таъсир қилди. Солиқлар кўпинча императорга ёрдам, императорнинг сўрови, сифатида *precaria*, *Bidden(bitten)* номи билан аталиб келинди. баъзи ҳолларда эса субсидиялар деярли мажбурий характерга эга бўлди. Масалан, давлатдан асирни

сотиб олиш, рицарлик мақомини унинг ўғлига бериш, ёки рицарнинг қизини турмушга бериш каби жараёнлардан мажбурий тўловлар ундирилган. Германияда умумдавлат миқёсида солиқларни жорий этиш масалалари узоқ вақт қийинчиликлар билан давом этди. Шу билан биргаликда божхона тўловларни ундиришни ягона давлат тизимига ўтказиш ҳам анча қийин кечиб борди. Бож тўловларини жорий этиш масалалари императордан маҳаллий ҳукмдорларнинг ваколатига ўтиб борди. Император томонидан тайинланган "курфюрстлар"(Kurfürst-немисча сўз бўлиб, Kūg — «танлаш, сайлаш» и Fürst — «князь» сўзларидан олинган ва император тайинлаган вакил деган маънони беради) томонидан маҳаллий зодагонлардан бож тўловлари йиғиб келинган, баъзи ҳолларда эса маҳаллий зодагонлар эса бундай ҳуқуқни тўлиқ ўзларида сақлаб қолиб, маълум бир қисмини умумдавлат мақсадларига юбориб турган.

Германияда рицарларнинг ваҳшийлик ҳаракатлари кучайгандан сўнг аксарият аҳоли ва зодагонлар императорга муроҷжат қилиб, химоя қилиши ва унинг ўрнига солиқлар тўлаб туришга мажбур бўлганлар ва шу тариқа умумдавлат миқёсида солиқларни жорий этиш жараёнлари кучайиб борди, шаҳарларда давлатга солиқларни ундириш билан шуғулланадиган давлат идоралари ташкил этилди. Германияда ҳам асосий давлат харажатларини ҳарбий харажатлар ташкил қилган. Уруш бўлмаган вақтларда эса ички тартиб кўшинлари сақланиб, солиқлар камайтирилган. Аммо, доимий армияни сақлаш эса катта харажатларни талаб қилган ва уни амалга оширишга мажбурликдан эса солиқларнинг ҳам доимий ундирилишига олиб келди. XVII ва XVIII асрларда Германияда асосий солиқлар сифатида акцизлар, доменлар (домен французча сўз бўлиб, "domaine"-вилоят, бирлик, таркиб деган маъноларни англатади) давлатнинг молия хўжалигида асосий роль ўйнай бошлади. Саноат ва савдо сотиқ ишларининг ривожланиши эса эгри солиқлар биргаликда тўғри солиқларнинг ҳам ривожланиб боришига олиб келди.

Маълумки, Россияда умумлашган давлат шакли X асрнинг охирида шаклланган бўлиб, унга қадар турли хил даражадаги князликлар мавжуд бўлган ва улар ўзларининг харажатларини турлича услубда қоплаб келган. Умумлашган

давлатни шаклланишида унинг солиқ тизими асосан ўзаро урушлар даврида қўлган киритилган ўлпонлар (дань) ташкил этган. Князликларнинг давлатга бирлашиши солиқларнинг ҳам шакли ва ундириш услубларини ўзгартиришга олиб келди ва улар аҳолидан олинадиган мажбурий тўловларга айланди. Солиқларни ундириш билан боғлиқ махсус бўлинмалар ва рухонийлар шуғулланишган. Муғуллар босқини даврида қолган "чиқиш" божи кейинчалик бож тўловларига айлантирилди. Эгри солиқлар сифатида савдо ва суд пошлиналари юзага келди. Суд божлари кейинчалик доменлар сифатида эътироф этилган. Давлат савдо қилганлик чун тўловлар ундириш билан бирга бундай ҳуқуқни берганлик учун ҳам айрим вазиятларда тўлов жорий қилган Суд божлари эса турли хил низоларни қўришда давлатга тўланган тўловлар бўлиб, бундай тўловлар катта роль ўйнаган. Муғуллардан мерос бўлиб қолган "чиқиш" солиғи аҳолидан бошқачароқ тартибда, яъни ҳар бир жон боши ва чорва молларидан ундирилган. Кейинчалик "ям" деган тўловлар ҳам жорий қилиниб, унинг моҳияти почта станцияларида аравага қўшилган отларни алмаштирганлик учун ундирилган. Муғуллар Россия ерларни босиб олган вақтларда Россия ҳудудидан солиқларни ундириш ҳуқуқларини Боғдод келувчи араб савдогарларига берилган ва улар князлар томонидан йиғилган солиқларни либ кетиш билан шуғулланган. Бу жуда кўплаб норозиликларга сабаб бўлганлиги сабабли солиқ ундиришнинг бошқа шакллари шакллантирилди.

Олтин Ўрда даврида солиқлар "Буюк Баскак"лар деб аталувчи махсус кишиларга берилган. (Баскак муғуллар давридан қолган бўлиб, солиқ ундириш ҳуқуқи берилган ноибга нисбатан "баскак" сўзи ишлатилган) Олтин Ўрда вақтида барча ерлар, аҳоли ва чорва моллари рўйхати тузиб чиқилган ва ерларнинг кадастри ҳам алоҳида ишлаб чиқилган. Солиқларни ундиришда икки хил бошқарувлик, бир томондан баскаклар томонидан солиқлар ундирилган бўлса, маҳаллий князлар томонидан ҳам солиқлар ундириб борилган. Кейинчалик баскаклар томонидан асосий солиқлар-савдо солиғи, ер солиғи, жон бошидан олинадиган солиқ, ишлов берилмаган ерлардан олинадиган солиқлар, бож тўловлари ҳамда ҳарбий мажбуриятдан озод қилинганлик учун солиқлар

ундириб борилган. Россия Пётр I ҳукмролик қилган вақтларда ҳарбий ҳаракатлар кўпайиши ортиқча маблағларни талаб қилар ва қўшимча солиқларни жорий этишга сабаб бўлди ва давлат йиғимлари, киракашлик қилувчилардан йиғимлар, карвонсаройлардан олинадиган йиғим, печлар учун солиқ ва дала судлари учун махсус солиқлар жорий қилинди. Шу билан биргаликда "фойда келтирувчилар" деган махсус лавозим ҳам жорий қилиндики, ушбу лавозимдагилар давлат ғазнасига янги даромад манбаларини излаш ва шакллантириш билан шуғулланишган. Екатерина II вақтида эса солиқ тизими анча ривожлантирилди. Бу даврда давлат молияси билан доимий шуғулланвчи махсус экспедициялар шакллантирилиб, улар 4 гуруҳга жаратилган. 1-гуруҳдагилар давлат даромадлари билан шуғулланишган бўлса, 2-гуруҳ давлат харажатлари билан, кейинги гуруҳ тафтиш ва охириги гуруҳ солиқлар бўйича қарздорлик масалалари билан шуғулланишган. XVIII асрнинг охирига келиб давлат бюджетига тўғри ва эгри солиқларнинг улуши ортиб борди. Бу даврда ҳовлилардан олинадиган ва хунармандчилик фаолияти учун олинадиган солиқлар катта ўрин эгаллади. Шунингдек, кўпгина товарларга (масалан, керосин, туз, тамаки, шакар, гурут ва шу кабилар) акцизлар жорий қилинди.

Жон бошига солиқ 1863 йилда шаҳарларни қуриш солиғи билан алмаштирилди, маҳаллий солиқлар сифатида завод, фабрика ва савдо иншоатлари жойлашган ерлардан йиғимлар жорий қилинди. XIX асрнинг 80-йилларида жон бошидан олинадиган солиқлар бекор қилиниб, даромаддан олинадиган солиқ, қимматбаҳо қоғозлар ҳамда давлат уйлари учун солиқлар жорий қилинди. Бу даврга келиб Россияда асосий хунармандчилик солиғининг роли ортиб борди ва такомиллаштириб, унинг янги шакллари жорий этилиб борилди ва уни ундириш механизмлари ҳам такомиллаштирилди. XIX асрнинг охирига келиб корхоналарни, айниқса акционерлик шаклидаги корхоналарнинг фойдасидан 3 фоизлик йиғим, кейинчалик уларга капитал солиғи ҳам жорий қилинди. 1916 йилда даромадга эга бўлган барча (юридик ва жисмоний шахслар)га даромад солиғи жорий қилинди.

Ўрта асрларда солиқларнинг ривожланиши жанубий ва шарқий Осиё давлатларида ҳам ўзига хос тарзда ривожланиш тарихига эга. XIII—XV асрларда Ҳиндистонда Деҳли султонлиги даврида солиқлар бошқа давлатлар сингари ерлар, суғориш иншоатлари, ўрмонлар, майсазорлар давлатнинг мулкани ташкил этиб ундан солиқлар давлат манфаатларига ундирилиш жорий этилди. Бу даврда султонларга ерлар "икта" (икта арабча сўз бўлиб, إقطاع - улуш, чек ер деган маънони англатади, Россияда ҳам 18-19 асрларда ушбу шаклида ер бериш амал қилган бўлиб, у "надел" деб номланган) шаклида тақдим этилиб, ушбу ерлардан солиқлар олиш султонларнинг ваколатига берилган. Кейинчалик эса икта эгалари фақат солиқлардан озод қилинди ва ундирилган солиқлар эса давлат ихтиёрига олиб қўйилди. Шунингдек, Ҳиндистонда ерларнинг берилишининг бошқа шакли ҳам мавжуд бўлиб у "инъом"-ҳадя деган маънони англатган. Инъом ердан ташқари пул, маҳсулот, кийим ёки куллар билан мукофотлаш тарзида ҳам берилган. Кўпгина солиқларнинг султонлик томонидан жорий қилиниши ҳам унинг фуқароларининг буюк султонга тақдим қилинган инъоми тарзда ҳам аталиб келинган.

Солиқларнинг Осиёдаги хусусияти ўрта асрларда Хитойда ҳам анча ривож топди. X-XII асрларда Хитойда ҳукмронлик қилган Сун сулоласи даврида солиқларни ундириш тартиблари анча такомиллаштирилди. Ерлар император, катта амалдорлар ва ҳарбийлар ўртасида тақсимлаб берилиб, ердан фойдаланувчи деҳқонлар эса давлатга ва ер эгасига рента тўлаб келган. Асосий солиқ тури "икки марталик йиғим" деб номланган йиғим бўлиб, ушбу йиғим доим ошиб борган. Солиқлар бўйича қарздорлиги ошиб борган деҳқонларнинг давлатга тобелиги таъминланган ва шу орқали солиқлардан сиёсий мақсадда ҳам фойдаланилган. 1070- 1076 йилларда Хитойда ўша пайтда давлат бошлиғи бўлган Ван Аньши томонидан давлатда катта ислохотлар ўтказиб унда ерларни ўлчаш ва солиқларни ундириш тизимига ҳам катта ўзгартиришлар киритилди. Бу унинг томонидан жорий қилинган "Янги қонунлар" деб аталувчи концепциясидан ўрин олади. Илгари солиққа тортишнинг жисмоний меҳнат билан ишлаб бериш шаклидаги солиқ ундириш тартиби пул шаклида ундириш

шаклига ўтказилди. "Янги қонунлар" да солиқлардан ташқари давлатнинг савдо ва нархни тартиблаш, пулни тартиблаш ҳамда давлат томонидан кредитлаш механизмлари ҳам ўрин олган эди.

1200 йилларнинг бошларида Хитойнинг Муғуллар томонидан босиб олинниши ва унга қарши кураш олиб борган Чжу Юаньчжана ҳукмдорлиги вақтида ҳам солиқ тизими анча ривожлантирилди. Бу даврларда бўз ерларга ишлов берган деҳқонларга солиқ имтиёзлари жорий қилинди, уларга давлат томонидан кредитлар ажратиш тартиблари жорий қилинди ёки илгариги солиқлардан қарзларидан воз кечилди. Бу вақтларда ер ва жон бошига солиқлар катта роль ўйнади. Солиқ ундиришни адолатли амалга ошириш мақсадида 1370 йилдан бошлаб ерларнинг рўйхати тузилди ва уларнинг кадастрлари ишлаб чиқилди ва бу "Сарик реестр" деб номланди. 1387 йилда эса бутун Хитойда ягона ерларнинг реестри яратилди ва хитой тилида "рибичейшўйча-того" деб номланди. Ушбу ҳужжатда ҳар бир ерга бириктирилган деҳқонлардан ундириладиган солиқлар аниқ қилиб белгилаб қўйилди.

Феодал хўжалик даврида Осиёда солиқларнинг ривожланиши Усмонлик империясида ҳам анча шакллантирилди. XV асрнинг охирига қадар Усмонлик империясида ерлар давлатга қарашли бўлган. Ерларни ягона тақсимловчи шахс султоннинг ўзи бўлган асосий ерлардан ундирилган(айниқса босиб олинган Европа давлатларидаги ерлардан) солиқлар шахсан султоннинг ғазнасига жалб қилинган. XV асрдан кейин эса ерлар султонлик томонидан маълум бир солиқларни тўлаб туриш шarti билан катта ер эгаларига бўлиб берилди. Яъни, "тумор" солиғи туфайли 3 минг ақчагача(ақча-бу пул бирлиги), "займат" солиғи бўйича эса 3 мингдан 10 минггача султонга солиқ тўлаб туриш тартиби жорий қилинди ва ушбу солиқлардан олинган даромадлар асосан ҳарбий ишларга мақсадли сарфланган. Усмонлик империяси даврида солки тизимининг европа давлатларидаги тизимга ўхшаш хусусиятларидан бир бу солиқларни ундирувчиларга солиқларни ундириш ҳуқуқининг маълум бир тўловлар

эвазига берилиши эди. Усмонлик империясининг амал қилган вақтларида солиқларни ундириш тартиблари ҳам ўзгариб борди.

Қишлоқ хўжалигидан солиқларни ундиришда феодал рентани ундиришнинг учта шакли риқож топди. Булар ишлаб бериш, махсулот ҳамда пул шаклида рента ундириш эди. Буларнинг ичида махсулот орқали рента солиғини тўлаш кенг ривожланди. Деҳқонлар олинган ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдоридан (бача ҳосил ва чорва молларнинг ҳам, ҳатто ем-хашаклардан) солиқ тўлаш лозим бўлган. Бундан ташқари аҳоли ер эгаларига ҳарбий мақсадлар учун алоҳида "авориз" деб номланувчи солиқларни ҳам тўлаган. Бундан ташқари Усмонлик империянинг бошқа давлатлар ҳудудида уруш олиб бориш сиёсати авж олиши туфайли бошқа солиқларни ҳам жорий қилинишига олиб келди. Араблардан кириб келган "жузья" солиғи империя даврида қайта жорий қилинди ва ҳар бир киши бошига 20-25 ақчагача солиқ ундирилган. Бу солиқнинг ставкаси XVII асрлар бошларига келиб 140 ақча миқдоригача белгиланди.

3.4. Ватанимизда қадимда ва ўрта асрларда амал қилган давлатчилик ва чет эл босқинчиликлари даврида солиқлар²⁸

Ватанимиз тарихчиларининг таъкидлашича эраמידан аввалги 1-минг йилликлар даврида юртимизда темирга ишлов бериш, тоғ жинсларига ишлов бериш қуролларини яратиш, туқувчилик, кулолсозлик, заргарлик ва кемасозлик соҳаси ривож топган. Булар юртимизда шаҳарсозликнинг ривожланиши ва давлатчиликнинг шаклланишига муҳим асос бўлган. Тарихчиларнинг таъкидлашича эраמידан аввалги 1-минг йилликнинг биринчи ярмида дастлабки давлатчилик шаклланган. Бошқа қадимги давлатлар сингари шарқдаги давлатларда ҳам давлат бошқарувининг асосий манбалари сифатида ўлпонлар асосий роль ўйнаган. Тарихчи Геродотнинг таъкидлашича²⁹ VI асрларда Парфия,

²⁸ Мазкур параграфни ёзишда қуйидаги адабиётлардаги маълумотлар ва материалларга асосланди: Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. "Шарқ" нашриёти, Т.: 2001, 368 б, История Узбекистана в источниках, Вайнбер Б.И. Монеты Древнего Хорезма. с. 12. Толстов С.П. Древний Хорезм, ²⁸ Узбекистон янги тарихи. (Тузувчилар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамситдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов). 1-қисм. Т.: "Шарқ", 2000, 464 б. ; Абдурахимов М.А. Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихидан лавҳалар. Т.: Фан. I ва II жилдлар, 1966, 1970, Мирзо Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т., 1995, Набиев Р.Н. Қўқон хонлиги тарихидан. Т.: Фан, 1973.

²⁹ История Узбекистана в источниках, с.28.

Хоразм, Сўғдиёна ва Ария давлатлари Аҳамонийлар давлатига йилига 300 талант (1 талант 30,2 кг кумуш тангага тенг бўлган) солиқ тўлаб турган. Аммо Хоразм давлати бу давлатлар орасида иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган бўлиб, уларнинг орасида мавқеини сақлаб қолиш ва уларнинг тобелигини ошириш мақсадида Сўғдиёна, Ария ва Парфия давлатлари тўлайдиган солиқларни ҳам ҳам ўзи тўлаган.

IV асрларда Македонияликларнинг босқинчилиги даврида солиқларни ундириш тизимига ҳам таъсир қилди. Милоддан аввалиги 170 йилларида Хоразм давлатида иқтисодий ривожланиш тараққиёт топиб, ўша вақтдаёқ ўзининг пул бирлигини жорий қилинганлиги ҳақида маълумотлар бор.³⁰ Шу билан биргаликда эса катта миқдордаги (тахминан 120 минг) ҳарбий кўшин шакллантирилган бўлиб, албатта уларни сақлаш хааржатлари давлатга кўшимча маблағларни талаб қилган. Бизнинг юртимизда милоднинг бошланиши даврида Хоразм давлатидан ташқари Бактрия, Парфия, Фарғона ва Тохаристон каби қадимий давлатлар бўлганлиги ҳақида ҳам тарихий манбаларда келтирилади.³¹ Аҳамонийлар ҳукмронлиги даврида бошқа давлатлар сингари Бактрия давлатига ҳам йилига солиқ тўлаб турган. Айниқса, Аҳамонийлар давлати даврида Доро номли шахснинг ҳукмронлик қилган даврларда унга тобе бўлган катта миқдордаги солиқлар-талант тўлаб туриш билан бирга катта совға-саломлар ҳам юбориб туришга мажбур бўлган. Тарихчи Геродот таъкидлашича, форсийлар Дорони савдогор ҳам деб аташган бўлиб, бунинг асосий сабаби унинг биринчилардан бўлиб, ўз давлати ва тобе давлатлар ҳудудида солиқ тизимини жорий этганлигидир.³² Қадимги Парфия давлатида ҳам Бактрия давлати сингари савдо-сотик ишлари, қишлоқ хўжалиги ривожланган, қазилма бойликларни ишлаш (ҳатто манбаларга қараганда никел моддасидан фойдаланиш) ишлари ривожланган, шунингдек, ўзларининг пул бирликларини ҳам жорий қилганлар.

Бактрия давлатида Аҳамонийликлар ҳукмронлик даврларда давлат

³⁰ Вайнбер Б.И. Монеты Древнего Хорезма. с. 12. Толстов С.П. Древний Хорезм, с.173-195.

³¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. "Шарқ" нашриёти, Т.: 2001, 34-бет.

³² История Узбекистана в источниках, с.28.

хазинасига турли хил маҳсулотлардан солиқлар ундириш жорий қилинган. Ерлар бир неча табақаларга бўлинган бўлиб, улардан олинадиган солиқлар ҳам табақалаштирилган ҳолда ундирилган. Солиқлар асосан натура шаклида ва қисман пул шаклида ҳам қабул қилинган. Мамлакат пойтахти бўлган Нисо шаҳрига (Ашхобод яқинида бўлган) деҳқонлар томонидан солиқ тўловлари сифатида йирик ҳажмда винолар юбориб турилган ва ушбу виноларга унинг нави, қачон ва қаерда, қандай узум туридан олинганлиги ҳатто унинг таркиби ҳақидаги маълумотлар умумлаштириб борилган.³³ Бундан кўринадики, Парфия давлати даврида ҳисоб-китоб ишлари ва солиқларни тўлаш ишлари анча тартибланишган ҳолда амалга оширилган.

Милоддан аввалги II-I асрларда қадимги Фарғона давлати ривож топди. Бу ерда ҳунармандчилик, кулолчилик, балиқчилик, темирга ишлов бериш, деҳқончилик ва туқимачилик ишлари ҳам ривож топди борди. Милоддан аввалги II-I асрларда минтақанинг Бактрия қисмида Тохаристон давлати юзага келади. Тохаристон давлатида ҳайкалторошлик, қурувчилик, ҳунармандчилик, кулолчилик, деҳқончилик ва туқимачилик ишлари ҳам ривож топган. Мамлакатимиз давлатчилиги тарихи янги милодий минг йилликда Кушонлар давлати билан боғлиқ. Кушон давлати милодий I -IV асрларда Туркистоннинг катта қисмида сиёсий ҳукмронлик қилган йирик сиёсий давлат сифатида эътироф этилади. Бу давлатда ҳам пул ислохотлари ўтказилиб, муомалага олтин тангаларни критик орқали ташқи савдо алоқалар ривжантирилган. Шунга асосланган ҳолда аҳолидан олинадиган ва ташқи савдонини амалга оширишдан олинадиган солиқлар ҳам натура ҳам пул шаклларида ундириб келинган. Кушон давлатида ҳайкалторошлик, қурувчилик, ҳунармандчилик, кулолчилик, деҳқончилик ва туқимачилик соҳалари билан бир қаторда шишасозлик, кончилик, суъний суғориш, заргарлик соҳалари ҳам ривожланган. Римликлар ва Хитойликлар билан савдо алоқалари ривожланган. Давлат хазинаси даромадларида эса аҳолидан олинадиган солиқлар билан биргаликда бож

ундирувлари ҳам катта роль ўйнаган. Кушонлар давлатидан сўнг уларнинг ўрнига келган Эфталитлар давлати асосан V-VI асрларда амал қилиб, бу давлатчилик даврида ҳам юқорида келтириб ўтилган соҳалар ривожланган бўлиб, шунингдек, ташқи савдо ишлари ҳам анча кенгайди. Илгари асосан Хитой, Эрон ва Римликлар билан савдо ишлари амалга оширилган бўлса, VI асарнинг охирида пайдо бўлган Ашиналийлар давлатида эса, Каспий денгизи орқали Шимолий Кавказ давлатлари, Ҳиндистон ва Византия билан ҳам савдо-сотиқ ишлари йўлга қўйилди. Демакки, савдо ишлари учун бож тўловларининг ҳам роли ошиб борган. Ушбу келтириб ўтилган давлатчилик шаклларида солиқлар тизимида ўзаро ўхшашлик мавжуд бўлиб, шу билан биргаликда, улар ўзларининг тобелигида сақлаган кичик ўлкалар (бошқа давлатлар)дан катта ҳажмда ўлпонлар ундириб турган.

Ҳар бир давлатда солиқларни ундириш тартиблари ҳам ўзига хос бўлган. Масалан, Бактрия ва Парфияда солиқларни ундиришда маҳаллий бошлиқларга юклатилган бўлса, Тохаристон, Эфталитлар даврида маҳаллий ҳукмдорлар билан биргаликда солиқ ундириш бўйича махсус ноиблар бириктирилган. Қадимги Фарғона давлатида эса солиқларни жорий қилиш, уларни ундириш, қимларга солиқдан енгилликлар бериш масалаларини давлат бошлиғи билан биргаликда Оқсоқоллар кенгашининг роли катта бўлган. Бу эса ҳозирги цивилизация шароитида солиқларни жорий қилишнинг парламент шаклининг бундан бир неча минг йиллар олдин бизнинг давлатчилик тажрибасида жорий қилинганлигини билдиради. Ватанимизда амал қилган давлатчилик шаклларида солиқларнинг ривожланиш хусусиятлари VII асрнинг охири ва VIII асрнинг бошларида араблар истилоси ва ислом динининг кириб келиши билан анча ўзгарди. Давлатчиликнинг кейинги даврида Фарғона, Исфижоб, Шош, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чоғаниён, Хутталон, Кеш, Хуросон ва Сейистон каби ўлкаларни бирлаштирган йирик Сомонийлар давлати юзага келди. Бу давлатнинг шаклланиши милоддан кейинги 800-900 йилларга тўғри келиб, унда солиқларни ундириш тизими анча такомиллаштирилди.

³³ Десяконов М.М. История Древнего Ирана. 1961, с. 194.

Давлат бошқарувида 10 га яқин девонлар(вазирликлар) ташкил этилиб, уларнинг орасида давлатнинг молиявий масалалари билан шуғулланадиган Молия ишлар девонлиги тузилиб, унда давлат ғазнасига тушадиган барча даромадлар, жумладан солиқларнинг келиб тушиши ва ундан давлат манфаатлари йўлида сарфланиш масалалари назорат қилинган. Вилоят ва туманлар(шаҳарлар)дан солиқ йиғувчилар томонидан ундирилиладиган солиқларнинг ҳисоб-китоб ишлари ушбу девоннинг зиммасига юклатилган. Шунингдек, давлатда бош вазирга бўйсинувчи Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони ҳам бўлиб, ушбу девонда давлатнинг бошқа фаолиятига тегишли бошқа ҳужжатлар сингари солиқларни жорий этиш ва унидириш билан боғлиқ ҳужжатлар ҳам тайёрланган.

Вақфлар девонида эса диний муассасаларга тегишли мол-мулк, ер, сув ва улардан олинадиган солиқларни ҳисоблаш ишлари амалга оширилган. Вилоят ҳокимлари ва раислар(шаҳар бошлиқлари раис деб аталган) солиқларни ундиришда солиқ йиғувчиларга ёрдам берган. Ҳарбий тўқнашувлар ва давлат бошқарувини кучайтириш эҳтиёжлари туфайли ғазнага тушган ҳар йилги 45 млн. динарлик солиқ тушумларидан камида 20 млн. миқдори ҳарбий ва давлат бошқаруви мақсадларига ишлатилган. Бу давлатнинг молиявий ишлари доим такомиллаштирилиб борилиши натижасида халқаро савдо сотиқ ишларини соддаштириш мақсадида чек(чак деб аталган)дан фойдаланиш йўлга қўйилди. Бу эса пул майдалаш ва алмаштириш билан шуғулланувчи махсус бўлинмалар(саррофлар) томонидан амалга оширилган. Давлатнинг ташқи савдоларининг кенгайтириши, молларнинг(асосан заргарлик, кулолчилик, шиша буюмлар, турли хил тоғ жинслари ва қазилма бойликлардан тайёрланган нодир маҳсулотлар ва шу қабилар) четга экспорт қилиниши ҳамда халқаро совдагарларни кўпроқ жалб қилиш мақсадида чекдан самарали фойдаланган. Чеклар вазифасини баъзи вақтларда ип газлама маҳсулотлари ҳам ўтаган. Сомонийлар давлатидан кейин амал қилган Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Ануштегинийлар давлатчилигида ҳам солиқларнинг турлари, иқтисодий ҳолат (асосий соҳалар) ва солиқларни ундириш тартиблари ва уларни

бошқариш жараёнлари деярли бир-бирига ўхшаш бўлган. Бирок, Салжуқийлар вақтида солиқ тизими анча ривожлантирилди. Мамлакатда Бош вазирга (Девони аъло) бўйсинувчи Истифо девонлиги солиқлар ва бошқа молиявий маблағларнинг кирим чиқимларини олиб бориш билан бирга солиқ йиғувчиларнинг ҳисоботларини қабул қилиб, Бош вазирга бу ҳақда ахборот тайёрлаш билан ҳам шуғулланган. Ҳар бир солиқ турлари бўйича солиқ тўловчилар ва уларга тегишли бўлган мол-мулк, ерлар ва бошқа солиқ объектларининг рўйхатини тузиб чиққан. Бундан ташқари Ишроф девони ҳам тузилган бўлиб, унда барча назорат ишлари, жумладан солиқларни ундиришнинг ҳолати, молиявий маблағларнинг мақсадли сарфланганлигини, солиқ йиғувчиларнинг берган ҳисоботларида кўрсатилган ва ундирилган солиқ тушумлари билан ҳақиқий ҳолатлар таҳлил қилиб борилган. Бу эса Девоннинг вилоятлардаги бўлинмалари томонидан доимий олиб борилган.

Ушбу давлатларнинг барчасида давлатнинг ғазнасининг асосий даромад манбаини ерлардан ундириладиган солиқлар, хунармадлардан олинадиган солиқлар, бож ва савдо йиғимлари ташкил этган. Шунингдек, фавқулотда ҳолатларда аҳолидан ҳарбий харжатлар учун алоҳида солиқлар ҳам ундирилган. Юртимизда XIII-асарнинг 20 йилларидан тортиб то 1370 йилларгача ўз ҳукмронлигини ўрнатган Чингизхон истилоси даврида муғуллар томонидан солиқ тизимига анча ўзгартиришлар киритилди. Бу ўзгартиришлар солиқларнинг сонининг ортиши ва унинг ҳажмининг юқорилиги билан изоҳланади. бу даврда дехқонлардан ундириладиган "Калон" солиғи ҳосилнинг 1/10 қисми сифатида, чорвадорлардан ундириладиган "Кўпчир" солиғи эса ҳар 100 бош қорамолдан биттаси ундириладиган бўлди. Шунингдек, аҳолидан "Шулси" деган солиқ ундирилиб, ҳар бир отар қўйдан битта миқдорда ва ҳар 1000 отдан битта миқдорда солиқ жорий қилинди. Солиқларнинг ҳаддан зиёд ошиб бориши оқибатида эса тез-тез бўлиб турадиган қўзғолонларга сабаб бўлди. Бу қўзғолонлар Чингизхон томонидан бостириб борилсада, кейинчалик солиқларни маълум даражада енгиллаштиришга мажбур қилди.

Солиқларни ундириш тизими Амир Темур ва Темурийлар даврида ўзига хос тартибда ривожланиш хусусиятига эга бўлди. А.Темурга қадар ўзбек давлатчилиги 2100 йилдан зиёд даврни ўз ичига олиб, бу даврларда амал қилган давлатчилик шаклларидаги солиқ тизими борасидаги сиёсатлар ўзига хос бўлганлигини кўрдик. А.Темур ҳукмронлиги даврида давлатнинг бошқарув тизими икки бўғинга, яъни Даргоҳ ва Девонларга бўлинган. Давлатнинг молиявий ва солиқларни ундириш билан боғлиқ ишларни Мулкчилик ва солиқ ишлари вазири ҳамда Молия вазири томонидан ташкил этилган. Мулкчилик ва солиқ ишлари вазирлиги турли сабабларга кўра эгасиз қолган мол-мулкларни рўйхатга олиш, уларни тақсимлаш, савдогарларда закот ва бож тўловларни олиш, жорий қилинган солиқларнинг ҳисобини юртиш ва уни ундириш ишларини ташкил этиш, мамлакат чорвалари яйловзор ва майзазор ерларни бошқариш, улардан тушадиган даромадларни ҳисобга олиш, мулкчилик бўйича меросхўрлик мақомларини белгилаш масалалари билан шуғулланишган.

Молия ишлари вазирлиги эса давлат ғазнасига келиб тушган даромадларнинг сарфлаш ҳамда уни назорат қилиш, даромадларни кўпайтириш йўллари аниқлаш ишлари билан шуғулланишган. Шунингдек, мамлакатга тегишли бошқа ҳудудларда молиявий ишларни йўлга қўйиш, маҳаллий ҳокимлик ва бекликлар томонидан солиқ ундириш ва берилган маблағлардан қандай фойдаланаётликларини назорат қилиш мақсадида бошқа вазирлик даражасидаги бўлинмалар ҳам фаолият юритган. Темур давлатчилиги даврида мамлакат ҳаётида катта ҳисса қўшган ва йирик олим уфозаларга маълум бир ерлар суюрғил(тортик) қилиниб, бу ерлардан ундирилган солиқларнинг бир қисми суюрғилга эга бўлганларнинг ихтиёрига қолдирилган. Ҳар бир суюрғил қилинган ерларга иккитадан вазир алоҳида бириктириб қўйилган. Бу вазирлар бу ерларда солиқларни ундириш ва уни тақсимлаш ишларини назорат қилиб борган. Темур давлати даврида солиқларни ундириш тартиблари унинг "Темур тузуқлари"да ҳам келтириб ўтилган.

Таъкидлаш жоизки, А.Темур давлат бошқаруви даврида солиқларни ундириш масаласини доим ўзининг назоратида олиб борган, сабаб солиқларнинг

ошиши раиятнинг норозилиги ва унинг заифлашувига олиб келади ва ўз навбатида давлатнинг куч-қудратига салбий таъсир этади деб ҳисоблаган. Бу даврда хирож, молу-жихот, совурин, қўналга, бож, шилон пули сингари солиқлар амал қилган. жарималари олинган. Солиқ ва жаримани йиғиш ва харж (сарф) қилишга алоҳида эътибор берилган. Темур ўзининг "Тузуқлари"да қуйидагиларни келтириб ўтган: "Ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Бири раият учун (бўлиб) бўлиб, ундан йиғиладиган олик-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олик-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва раиятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқарсин. Сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учтинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кейтиб юривчилар(саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулкни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин. ... сармоясини қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун ҳазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Дехқонлар ва раиятдан бирининг дехқончилик қилишига қурби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин»³⁴. Ер солигини ундиришда эса табақалаштирилган ёндошув амал қилган.

Агар, солиқ тўловчи-ер эгаси бирон саҳрони обод қилса ёки қориз (ер ости иншооти) қурса, бирон боғ кўқартирса, ёхуд биронта ҳароб бўлиб ётган жойни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч қандай ўлпон олинмаган. Иккинчи йили раият уз розилиги билан берган маблағлар солиқ сифатида ҳисобга ўтаверган. Фақат фаолиятнинг учинчи йилидан солиқ қонун-қоидага мувофиқ улардан хирож йиғилган. Хирож солиқлари экиндан олинган ҳосил ва ерларнинг унумдорлигидан келиб чиққан ҳолда олинган. Агар ерлар лалмикор ерлар тоифасига кирган бўлса, унда ҳосилнинг 1/4 қисми миқдорда солиқ ундирилган. Солиқлар пишиб етилмагунча солиқ олиш таъқиқланган, агар солиқ тўловчи ўзи

³⁴ Темур тузуқлари. Т.: "Чўлпон", 1991 й. 78-98 бетлар.

солиқларни ҳисоблаб ғазнага тўласа, у ҳолда солиқ тўловчилар юборилмаган. Солиқлар бўйича имтиёзларнинг қатъий амал қилиши эса бозорларда маҳсулотлар нархининг камайишига ва пулнинг қадрининг ошишига олиб келган. Шунингдек, мадрасадаги талабаларни моддий қўллаб-қувватлаш мақсадида эса мадрасаларга ажратилган вақф ерлардан солиқ ундиришни А.Темурнинг ўзи қатъий маън қилган ва бир чақа ҳам солиқ давлат ғазнасига келиб тушмасин деган буйруқ берган. Булардан кўринадики, А.Темур солиқ сиёсатининг адолатли ундирилиши тарафдори бўлган ва унинг амал қилинишини қатъий назорат қилиб борган. Солиқ сиёсатининг бундай ўрнатилиши эса солиқларнинг давлатнинг муҳим молиявий таянчи сифатидаги ролини оширган.

3.5. Амирлик ва хонликлар давридаги солиқлар³⁵

Тарихий манбаларга кўра илгари А.Темур салтанати ва темурийлар давлат ҳукмронлигининг емирилиб бориши, охир-оқибатда учта хонлик Бухоро(кейинчалик Амирлик деб ном олган), Қўқон ва Хива хонликларининг юзага келишига сабаб бўлди³⁶. Бухоро хонлиги тасарруфига XIX асрнинг биринчи ярмида Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари, шунингдек ҳозирги Тожикистон давлатининг бир қанча ҳудудлари кирган. Бухоро амирлиги даврида эса 40 вилоят ва туманликларга (бекликларга) бўлинган, уларни амир тайинлайдиган ҳокимлар бошқарган. Амирликнинг давлат муассасалари маъмурий, молия, қозилик, миришаблик ва ҳарбий идоралардан иборат бўлган. Уларнинг ҳар бирига тайинланган амалдор раҳбарлик қилган. Ижро этувчи ҳокимиятни бош вазир – *қушбеги* (вазири бузрук) бошқарган. У хон билан бамаслаҳат иш юритган, олий ҳукмдор Аркида яшаган.

³⁵ Мазкур параграфни ёзишда қуйидаги адабиётлардаги маълумотлар ва материалларга асосланди: Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. "Шарк" нашриёти, Т.: 2001, 368 б, История Узбекистана в источниках, Вайнбер Б.И. Монеты Древнего Хорезма. с. 12. Толстов С.П. Древний Хорезм,³⁵ Узбекистон янги тарихи.(Тузувчилар: Ҳ.Содиқов,Р.Шамситдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов). 1-қисм. Т.: "Шарк", 2000, 464 б. ; Абдурахимов М.А. Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихидан лавҳалар. Т.: Фан. I ва II жилдлар, 1966, 1970, Мирзо Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т., 1995, Набиев Р.Н. Қўқон хонлиги тарихидан. Т.: Фан, 1973.

³⁶ Ўзбекистон янги тарихи.(Тузувчилар: Ҳ.Содиқов,Р.Шамситдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов). 1-қисм. Т.: "Шарк", 2000, 27 бет.

Амирликда давлатнинг молия-ҳазина ишларини, шунингдек, солиқлар ундирилиши устидан назоратни девонбегилар томонидан олиб борган. Амирга тегишли мол-мулк ва келиб тушган солиқ тушумларнинг ҳисобини "Мушриф" лавозимидаги шахслар томонидан амалга оширилган. Мамлакатдаги барча ерлар хон (амир)га тегишли бўлган. Бухорода ер-сув мулкчилигининг уч шакли мавжуд эди бўлган, яъни, давлат ерлари (бу амлок ерлар деб ҳам аталган); мулк ерлари (хусусий); ва вақф ерлари. Давлат ерларининг бир қисми дехқонларга фойдаланиш учун берилган, бир қисми йирик ер эгаларига, ҳукмрон сулола аъзоларига, йирик давлат мансабдорларига суюрғол сифатида берилган. Мулк ерларининг бир қисми давлат хизмати билан боғлиқ бўлмаган шахсларга, иккинчи қисми давлат хизмати билан боғлиқ (масалан, жасорат кўрсатганларга) шахсларга тегишли бўлган.

Амирликда солиқларнинг манбалари асосан ерлар олинадиган солиқлар, ҳунармадлардан олинадиган солиқлар, савдо сотиқ ишларидан ҳамда турли хил божлар ва маҳсул йиғимлар ташкил этган. Солиқлар тез-тез ошириб турилган ва улар ғалаёнларга сабаб бўлиб борган. Масалан, Шайбонийлар давридаги солиқларнинг сони 20 турдан ортиқ бўлган. Солиқлар ичида энг катта улушни хирож солиғи(ерлардан ундириладиган) ташкил этган. Хирож солиғи олинган ҳосилнинг 30-40 фоизини амирлик ҳазинасига олган. Давлатда ҳарбий мақсадлари учун маҳсул ихрожат солиғи жорий қилинган. Ясоқ солиғи эса аҳолига солинган бўлиб, унинг мазмунини аҳолининг сув иншоотлари, йўл-кўприклар қуриш, ем-ҳашак йиғишда мажбурий равишда ишлаб бериш ташкил этган. Бухорода Аштархонийлар ва манғитлар ҳукмронлик қилган даврларда аҳолидан фойдаланган ҳар бир таноб еридан бир тиллодан ҳисобланадиган танобона солиғи, уни тўлашни истамаганлардан ҳосилнинг учдан бир қисмини топширилишини талаб қилувчи хирож солиқларни тўлаш айниқса оғир бўлган, ҳашар ишларида қатнашишдан иборат бегар мажбурияти, закот тўлаш солиғи ҳам амал қилган. Ҳоким ва унинг хизматидагиларга маош давлат ҳазинасидан берилмаган ва улар ўзларининг кунлик харажатларини маҳаллий аҳолидан турли хил йиғимларни олиш ҳисобига қоплаган.

Хива хонлиги худудига XIX асрнинг биринчи ярмида ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон ҳамда Туркменистон давлатининг шимолий ерлари кирган. Хива хонлигининг маъмурий бошқаруви кўп жиҳатдан Бухоро амирлигидаги тизимга ўхшаш бўлган. Хон ҳокимияти чексиз бўлиб, у энг йирик мулк эгаси ҳисобланган. Давлатда ҳарбий ишларни юритиш, хоннинг барча фармонларининг бажарилишини таъминлаш билан бирга солиқларни ундирилиш жараёнларини назорат қилиш ишлари Вазири аъзам (қушбеги) томонидан амалга оширилган. Хива хонлигида ҳам иш юритиш тартиблари, бошқарув механизмлари ва ерларга эгаллик турлари ҳам Бухоро амирлигидаги жараёнларга ўхшаш бўлган, шу билан биргалкида айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлган. Хива хонлигида ҳам ер асосий бойлик ҳисобланган. Бухоро амирлигидаги каби улар эгаллик шаклига кўра уч гуруҳга бўлинган: давлат ерлари (амлок), шахсий мулк (хусусий ерлар), вақф ерлари. Бироқ, ер эгаллиги Бухоро хонлигидаги бир канча фарқ қиларди: хон ва унинг қариндошлари барча ерларнинг деярли ярмига эгаллик қилишган. Қолган ерлар давлат ихтиёрига олинган (вақф ерларидан ташқари). Давлат ва хусусий ерлар деҳқонларга ижарага берилган.

Деҳқонлар олган ҳосилнинг ярмини ижарага тўлаганлар ва шу сабабдан уларни “яримчилар” деб ҳам аташган. Майда ер эгалари хонавайрон бўлиб борганлар ва охир-оқибатда ерларидан маҳрум бўлганлар. Хива хонлигида амал қилган солиқ турлари Бухоро амирлигидаги мавжуд солиқлардан анча кўпроқ бўлган. Бу даврларда Хива хонлигида ерлардан -салғут солиғи, бир йўла ундириладиган алғут солиғи, қурол-аслаҳа учун махсус "милиқ пули" йиғими, аҳоли араваларини давлат ишлари учун сафарбар этишни назарду тутувчи "арава олув" деб номланган солиқ, улоқ тутув – аҳолининг туя ва отларини сафарбар қилишга қаратилган улоқ тутув солиғи каби солиқлар билан бир қаторда солиқларга ўхшаган мажбуриятлар, масалан "кўналға" деб аталувчи элчи ва малдорларга кўчиб ўтиш учун жой бериш мажбурияти, маҳаллий ҳукмдорга ҳақ тўлаш ҳамда бегар, қазу, ички ва обхўра қазу, ҳачи, отланув деб номланган бир қатор моддий мажбуриятлар ҳам жорий қилинган. Хива хонлигидаги солиқлар

ва бошқа мажбурият характердаги тўловлар сони 20 га яқин атрофида бўлган. Хива хонлигида хонлик қилган Муҳаммад Раҳим I даврида хонликда ўзаро урушлар биров пасайиб, хонликнинг иқтисодиётида, жумладан солиқ тизимида ислохотлар ўтказилди. Божхона тизими шакллантирилди, олтин пуллар жорий қилина бошланди. Қўқон хонлиги тарихида Худоёрхон ҳукмронлиги вақтида солиқларнинг ҳадда зиёд кўпайиб кетганлиги, солиқ ундирилиладиган объектларнинг сони ҳам шиддат билан ошиб борган ва иқтисодиётга салбий таъсир қилган.

Қўқон хонлиги XIX асрнинг биринчи ярмида ҳозирги Наманган, Қўқон, Андижон, Марғилон худудлари, Тошкент, Хўжанд худудлари, Қирғизистон ва Жанубий Қозоғистон худудларини ўз ичига олган. Қўқон хонлигидаги ҳокимиятни бошқарув тартиблари Бухоро ва Хива хонликларидан деярли фарқ қилмаган. Қўқон хонлигида ҳам ерга эгаллик шакли уч турда: амлок, хусусий, вақф ерлари шаклида бўлган. Ерларнинг асосий қисми давлатга қарашли бўлган-амлок ерларни хоннинг шахсан ўзи тасарруф этган. Амлок ерлар деҳқонларга ижарага берилган. Ернинг бир қисмига эса хусусий кишилар эгаллик қилган. Мулкларнинг кўпчилиги 30-60 сотихгача бўлган. Хусусий ер эгаларининг олган ҳосилнинг бирдан бешдан бир қисмини солиқ сифатида ундирилган. Бу ерда ҳам хунармандлардан, савдо-сотик ишлари, мамлакатга мол олиб кирганлик учун йиғимлар билан биргалкида Хоннинг фармонида кўра давлат мақсадлари учун фавқулотдаги йиғимлар ҳам ундириб турилган. Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларидаги солиқ тизимининг умумий хусусиятлари шундан иборатки, уларда иқтисодий ривожланиш жараёнлари камайиб, ўзаро ҳарбий ҳаракатларни авж олдириш, ташқи иқтисодий алоқалар камайиб бориш ҳисобига давлатнинг харажатларини асосан аҳолига зиммасига кўпроқ юкланганлигидадир.

3.6. Чор Россияси ва Собик иттифоқ даврида солиқ тизими³⁷

XIX аснинг 50 йилларидан кейин Ўрта Осиёга Чор Россиясининг босқинчилик ҳаракатлари кучайиб борди ва 70 йиллардан бошлаб уларнинг тўла ҳукмронлигининг бошланиши бошқа соҳалар сингари Амирлик ва Хонликлар даврида амалда бўлиб келган солиқлар тизими деярли тубдан ўзгартирилди, бунда солиқларнинг сони ортиши, айримларининг бекор қилиниши билан бирга солиқ ставкаларининг миқдори ҳам ортиб бориши ҳисобига рўй берди. 1986 йилда Туркистон ўлкасини бошқаришнинг тартибларини ўз ичига олган ва қонун кучига эга бўлган "Низом"ни жорий этиб, унда барча иқтисодий тартиблар кўзда тутилган эди. Унга кўра, барча ерлар давлат ерлари деб эълон қилинди. Маҳаллий халқнинг қазабини жиловлash мақсадида уларга ерлар мерос тартибида бериш амалиётлари жорий қилинди, аммо бунинг замирида ерлардан катта солиқлар олиш ҳисобига маҳаллий халқни тутқунликда ушба туриш сиёсати турган эди. Ерга эгалик қилувчилар сонини оширишни амалга оширгандан сўнг Чор Россиясининг деҳқонларга ер ажратишининг асл моҳияти, ўтроқ маҳаллий аҳолига ажратиб берилган ерларни жамоа ва қишлоқларга бириктириш орқали солиқ тўлашнинг "доиравий шакли" деган тартиб жорий қилиндики, унга кўра солиқ бирлиги қилиб илгаридек, алоҳида олинган хўжалик, ҳовли эмас, балки жамоа ва қишлоқ белгилаш орқали ерлардан ундириладиган солиқларга жавобгарликни жамоалаштириш сиёсатини амалга оширишга қаратилган эди. Ер солиғи бўйича қарздорларнинг маъсулиятини бошқа бой кишиларга ўтказилиш амалга оширилди. Тартиб белгилаб қўйилдики, солиқ ундирувчилар томонидан солиқ қарзини ўзлари тўлашга рухсат қилинди, бу орқали бир томондан кейинги ҳолатларда тўланган солиқлар ҳисобига қўшимча равишда маблағ ундириш (судхўрликка ўхшаган) ҳамда ер эгаларининг тобелиги ошириб борилди.

³⁷ Мазкур параграфни ёзишда қуйидаги адабиётлардаги маълумотлар ва материалларга асосланди: Ўзбекистон янги тарихи. (Тузувчилар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамситдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов). 1-қисм. Т.: "Шарк", 2000., Учебник финансового права. Иловайский С.И. - Одесса, - 1904г. // Allpravo.Ru -2005., Поляк Г.Б., Маркова А.Н. Всемирная история. Учебник. М.: ЮНИТИ. 2000.-496 с, Пинская М.Р. Основы теории налогов и налогообложение. М.: 2004.-226 с, http://abc.vvsu.ru/Books/Teor_nal/page0002.asp ва бошқа маълумотлар.

Ер солиғини ундиришда аста секин унинг ставкасини ошириш сиёсати амалга оширилди. 1870-1890 йилларда ер солиғи икки мартага оширилган бўлса, 1890 йилларнинг охирида ер солиғидан тушган тушум 4 млн. сўм бўлган ҳолда, у 1916 йилга келиб қарийиб 40 млн. сўмни ташкил этган, яъни солиқ юки деярли 10 мартага оширилган. 1869-1896 йиллар давомида Чор Россияси хазинаси учун ўлкадан олинган умумий даромадлар 160 млн.сўмдан ошган. 1905-1910 йиллар оралиғида хўжалик ва оилаларни рўйхатга олиш натижасида солиқ ставкаси 70 фоиздан 6 марта даражагача оширилди. Солиқ тушумларининг ҳажмини ошириш мақсадида Туркистон Ҳисоб палатаси томонидан солиқ тўловчилар сони ва уларнинг иқтисодий имкониятларини аниқлаш мақсадида аҳолининг мол-мулки, ер участкалари ҳам аҳоли сони рўйхатдан ўтказилиб, улар бўйича кадастр ишлаб чиқилган. Чунки, Чор ҳукумати Туркистон гуебенаторлиги олдига бошқа масалалар қатори йиллик солиқ тушумларини кўпайтириш ва олинган даромадларни Чор ҳукумати ихтиёрига юбориб туриш вазифасини ҳам қўйган эди. Бундай вазифани амалга оширишда маъмурий усулларни ошириб, Туркистон губернаторлиги томонидан солиқларни ошириш ва унинг турлари, солиқлар нималарга ва қимларга қандай тартибда солиниши мумкинлиги ҳақида Чор ҳукуматига тез-тез таклифлар киритиб турган. Мустамлакачилик даврида янги солиқларни жорий қилиш одат тусига кириб борди. 1915 йилда махсус ҳарбий солиқ жорий этилди. Ушбу солиқ пахтакорларнинг гарданига тушиб, улар ҳар бир топширган 1 пуд пахтадан 2 рубл 50 тийиндан солиқ тўлашга тўғри келган.

Россияда октябрь революциясидан кейин "ҳарбий коммунизм" даври деб аталган 1917-1922 йилларда илгари амал қилиб келинган солиқ тизими тубдан ўзгартирилди. Аввалиги солиқларнинг ўрнига мол-мулк солиғи, капиталнинг ўсиши солиғи, нуфузли товарларга истеъмол солиғи жорий қилинди. 1917 йил 24 декабрда "Тўғри солиқларни ундириш тўғрисида" декрет қабул қилинди. Хусусий мулкнинг бекор қилиниши билан уй-жойлардан олинadиган солиқлар, ер солиғи, мол-мулк солиғи бекор қилинди ва айрим кичик шаҳарларда сақланиб қолинди. Асосий солиқлар сифатида даромад солиғи ва хунармандчилик солиғи

сақланиб қолинди. Шу билан биргаликда айрим маҳаллий солиқлар, масалан кундуздан мўйнасидан тайёрланган кўйлак ва бош кийимлар, граммофонлар, отлар, ва бўйдоқлик учун махсус солиқлар ҳам киритилди. 1918 йилда савдо фаолияти билан шуғулланадиган корхоналар учун айланмадан 5 фоизлик йиғим, хусусий корхоналар учун эса ҳарбий салоҳият учун йиғим ва болалар таъминоти фонди учун йиғимлари жорий қилинди. Аввал мавжуд бўлган кўпгина акцизлар бекор қилинди. Фуқаролик уруши вақтида давлатнинг харажатлари ошиши сабабли қишлоқ жойлардан натурал солиқлар ундирила бошлади ва унда маҳсулотлар турлари бўйича солиқ тўлаш белгилаб қўйилди. "Янги иқтисодий сиёсат" даврини қмараб олган 1922-1929 йилларда ҳам солиқ тизимига бир қанча ўзгартиришлар киритиб борилди. Айниқса, бу вақтда қишлоқ хўжалигидан ундириладиган солиқлар қайта такомиллаштирилди. 1921 йилда натурал солиқлар бўйича 2 та йирик декрет қабул қилинди ва қишлоқ хўжалиги учун картошка, нон ва ёғ маҳсулотларига алоҳида натура солиғи киритилди. Шу билан биргаликда ҳам натура, ҳам рул шаклида ундириладиган ягона ер солиғи ҳам жорий қилинди. 1923 йилда хунармандчилик солиғини такомиллаштириш билан боғлиқ янги декрет қабул қилиниб, хунармандчилик солиғи мулкчилик шаклидан қатъий назар барча турдаги саноат ва савдо корхоналари учун жорий қилинди, фақатгина фаолияти фойда олишга қаратилмаган давлат корхоналари бу солиқдан озод қилинди. Бу даврда янгидан ташкил этиладиган корхоналарга "тенглаштириш" деб номланадиган учун алоҳида йиғим жорий қилинди. Ушбу йиғим корхоналар томонидан ҳар бир фаолияти учун алоҳида тўланар эди. Корхоналар ҳар олти ойда ўзларининг фаолияти бўйича ҳисоботлар тақдим қилганда улар айланма ҳажмидан келиб чиқиб 6 фоиз миқдорда тўловни амалга оширар эди. Даромаддан олиннадиган солиқни ундириш механизми такомиллаштирилди ва шедуляр шаклда табақалаштирилган ҳолда ундириладиган бўлди. У икки қисмга: асосий ва қўшимча даромадларга ажратилди. Биринчи босиқда асосий даромад(иш ҳақи) манбаи солиққа тортилса, кейинги қисмида бошқа фаолиятдан олинган қўшимча даромадлар солиқ базасига киритиладиган бўлди.

Бошқа солиқлар сингари эгри солиқларни жорий этиш ҳам кучайтириб борилди. Масалан, 1921 йилда акциз солиғи жорий қилиниб, спиртли маҳсулотлар, чой, керосин, кофе, шаккар, ёритувчи мосламалар, туз ва бошқа бир қатор химиявий маҳсулотларга акцизлар белгиланди. Собик иттифоқ даврида солиқлар ва йиғимлар сони йилдан йилга ошиб борди ва 1930 йилларнинг бошларига келиб, барча солиқлар ва йиғимларнинг умумий сони 60 тага яқинлашиб қолди ва улар корхоналарнинг ривожланишига тўсиқ бўла бошлади. Шундан келиб чиқиб айрим солиқлар ва йиғимларни унификациялаштирилди. Давлат корхоналари оборот солиғи ва фойдадан бюджетга ажратмалар каби тўловларни амалга ошириш белгиланган бўлса, кооператив шаклидаги корхоналар эса оборот солиғи ва даромад солиғини тўлайдиган бўлди. Оборот солиғи илгари белгиланган акцизларни ҳам ўз ичига олган бўлиб, маҳсулот реализация қилинган вақтда тўлаш механизмлари жорий қилиниб, маҳсулот истеъмоли давридаги оралик истеъмол, яъни қайта ишлашаг мўлжалланган маҳсулотлар солиққа тортилмайдиган бўлди.

Давлат корхоналари олинган фойданинг деярли барча қисмини бюджетга ўтказилиши, яна солиқларнинг ишлаб чиқаришга тўсқинлик қилишини кучайтирди, корхоналарда меҳнат унумдорлиги пасая борди, шундан келиб чиқиб, агар, корхона белгиланган режани ошиғи билан бажарган ҳолдагина олинган фойданинг 50 фоизи мақсадли сарфлаш шarti билан қолдирилди. Аммо, кооператив шаклидаги корхоналардан ҳар кварталда олинган баланс даромаднинг 17 фоизини бюджетга ўтказилиши механизми ўзгаришсиз қолди. 1941 йилда иккинчи жаҳон урушининг бошланиши ва ҳарбий мудофаа учун қўшимча маблағларнинг талаб этилиши солиқларнинг янада оширилишига олиб келди. Бу даврда давлат бюджети маблағларининг 75 фоизи корхоналар томонидан тўланадиган солиқлар, қолган 25 фоизи эса аҳоли тўлайдиган солиқлар ҳисобига шаклланди эди. Солиқ тизимидаги ўзгаришлар оборот солиғи ставкалари камайтирилиб, фойдадан бюджетга ажратмалар миқдори оширилди, шунингдек, кооператив ва қишлоқ хўжалик корхоналари тўлайдиган даромад солиғининг ҳам миқдорлари оширилиб борилди. Бир қатор биринчи навбатда

истеъмол қилинадиган махсулотларнинг нархи сунъий равишда оширилди. 1942 йилда ҳарбий харажатларни қўшимча қоплаш мақсадида махсус ҳарбий солиқ жорий этилди, шунингдек, чин етим қолган болаларни ҳимоя қилиш махсус фонди тузилиб, буйдоқлик ва кам болали(боласиз) оилалар учун махсус солиқлар жорий этилиб, ушбу фондга йўналтирилди. Шунингдек, маҳаллий солиқлар тизими ҳам такомиллаштирилди, уларнинг аниқ рўйхати тузилиб, оширилган ставкаларда қатъий ундирилиш механизмлари амалга оширилди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин мамлакат иктисодиётни тиклаш давлат бюджетига қўшимча маблағларни талаб қилсада, корхоналардан молиявий натижалардан манфаатдорлик механизмларининг йўқлиги молиявий муносабатларни қайта кўриб чиқишни тақозо этди. 1979 йилда эса корхоналарда фойдани аниқлаш, солиқларни тўлаш ҳам қолган фойда ҳажмини тақсимлаш механизмлари қайта кўриб чиқилиб, унга бир қатор ўзгартиришлар киритилди. 1987 йилдан бошлаб корхоналарда молиявий натижаларни шакллантириш ва мабалағларни тақсимлаш ҳамд ўз-ўзини молиялаштириш механизмларининг кучайтирилиши фойдани тақсимлаш тартибларини ҳам ўзгартиришга олиб келди.

Корхоналар олган фойдасидан бюджетга ажратмалар қилиш, фондлар учун тўловлар ҳамда юқори турувчи органларни сақлаш тўловларини амалга оширишга бошланди. Корхоналар ихтиёрида қоладиган фойда эса моддий рағбатлантириш фонди, социал ривожлантириш фонди, ишлаб чиқаришни ривожлантириш фондига нормативлар асосида тақсимланадиган бўлди. 1990 йилда солиқ тизимининг оғирлашиб қолганини англаган ҳукумат солиқ тизимини ислоҳ қилиш борасида бир қатор қонунларни қабул қилди ва мавжудлари такомиллаштирилди. "Корхоналардан олинадиган солиқлар тўғрисида"ги, "Фуқаролардан олинадиган даромад солиғи" каби қонунлар қабул қилинди. Илгари фойдадан бюджетга ажратмалар сифатид ундириб келинган тўловлар ўрнига корхоналардан олинадиган фойда солиғи жорий қилинди. 1991 йилда корхоналарда иш ҳақи фондидан қилинадиган харажатларни тартиблаш мақсадида махсус истеъмол солиғи киритилди. Бунда корхона ўтган йилги иш ҳақи фондига нисбатан 4 фоизлик фарққа эга бўлса, қўшимча ҳисобланган ҳар

бир рубль иш ҳақи учун алоҳида тўловларни амалга ошириладиган бўлди. Шунингдек, шу йили сотувдан солиқ ҳам жорий қилинди. Аммо, солиқ тизими қонунчилигидаги бу ўзгаришлар солиқ юқининг камайишига эмас, балки унинг оғирлашувига олиб келди. Масалан, корхоналарнинг фойдасини солиққа тортишда(бюджетга ажратмаларни амалга оширишда) тармоқ бўйича ўртача белгиланган рентабеллик даражасидан юқори кўрсаткич даражасидан 10 пунктга ошган ҳажмдаги фойданинг 80 фоизгача, 10 пунктдан ошган фойда ҳажмининг эса 90 фоизини бюджетга ўтказишга тартиби жорий қилинди. Корхоналар фойда ҳажмини оширишга манфаатдор бўлмасдан, монополь мавқеига эга бўлган корхоналар эса натурал шаклда айирбошлаш тизимини ривожлантириб юборди ва тўлов тизимига ҳам салбий таъсир қилди. Чет эл иштирокидаги корхоналарга нисбатан алоҳида, кооператив шаклдаги корхоналарга алоҳида(35-45 фоизлик) фойдадан солиғи ставкалари белгиланди. Товар(хизмат, иш)ларни реализация қилувчи корхоналар айланма ҳажмидан келиб чиқиб товарларга белгиланган фоизлар ва аниқ қатъий суммада оборот солиғини тўлай бошлади. Импорт ва экспорт операцияларни амалга оширувчи корхоналар учун импорт-экспорт солиғини тўлаш белгилаб қўйилди.

1991 йилда киритилган сотувдан солиқ барча турдаги корхоналарнинг айланмаларидан 5 фоизлик миқдорда ундириш белгиланган эди, аммо, сал ўтиб, у қўшилган қиймат солиғига алмаштирилди. 1991 йилдан бошлаб корхоналарнинг фойдаси солинадиган солиқларнинг максимал чегараси 35 фоиз қилиб белгиланган бўлиб, ушбу солиқдан тушадиган солиқ тушумларининг 17 фоизлик ставкада ҳажмида иттифоқ бюджетига ва 18 фоизлик ставкадагиси эса республикаларнинг бюджетига қолдириладиган бўлди. Шунингдек, корхоналар томонидан иш ҳақи фонди ҳажмидан келиб чиқиб 26 фоизлик миқдорда Пенсия фондига, Бандлик фондига 1 фоиз миқдорда социал тўловларни амалга ошириш белгиланди. Бундан ташқари иш ҳақи эга бўлган аҳолининг иш ҳақидан 5,4 фоиз миқдорда социал суғурта Фондига, 1 фоиз Пенсия фондига ва 1 фоиз Бандлик фондига ажратмалар белгилаб қўйилди. Аммо, ўтган асрнинг 90 йилларида солиқ тизимидаги амалга оширилган ислохотлар амалда деярли ўз

ифодасини топмади, собиқ иттифокнинг парчаланиб кетиши оқибатида унинг таркибидаги республикаларнинг мустақилликка эришиши уларнинг ҳар бирининг ўзига хос мустақил солиқ тизимини шакллантиришга замин яратди. 70 йил давомида ҳукмронлик қилган совет тузумининг асосчилари ўз асарларида солиқлар эксплуатация қуроли сифатида таърифлаб, солиқлар капитализм тузумга хос жараён ва муносабатлар деган қарашларни илгари сурган бўлсада, аммо унда солиқ тизими ўзининг прогрессив хусусиятига эга бўлган ҳолда амал қилди. Солиқларнинг рағбатлантирувчилик функциясидан амалда фойдаланилмади.

Солиқларни ўзгартиришга қаратилган ва қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган ўтган асрнинг 90 йилларида ўтказилган солиқ тизими ҳам тоталитар-режали тизимга асосланган советларнинг иқтисодий тизимини сақлаб қола олмади. Аслида бу тузумнинг ижтимоий ва итқисодий тузилишининг замири пуч эди.

Таянч сўз ва иборалар:

Хирож, молу-жиҳот, совурин, қўналга, бож, шилон пули, қушбеги, ихрожат солиғи, алғут солиғи, қурол-аслаҳа учун махсус "милиқ пули" йиғими, ас-савофий ерлар, "жолийа", талант пули, "яримчилар", натура солиғи, курфюрстлар, баскаклар, девон, вақфлар, саррофлар, широф, калон, қўпчир, жузъя, амлок, яримчилар, қўналга, бегар, қазу, ҳачи, янги иқтисодий сиёсат.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Солиқларнинг пайдо бўлиши ва унинг амал қилиши давлатнинг пайдо бўлишига боғлиқлигининг асосларини изоҳлаб беринг.
2. Солиқлар Қадимги Римдаги номланиши ва уларнинг жорий қилиниш тартибини изоҳланг
3. Дастлабки солиқларнинг қанақа турлари бўлган? Уларни санаб беринг.

4. Феодал тарқоқлик даврида солиқларнинг ривожланиш жараёнини тушунтириб беринг.
5. Араб давлатларида солиқларнинг юзага келиши ва уларни ундирилиш хусусиятларини ёритиб беринг.
6. А.Темурнинг солиқ сиёсатининг мазмунини нимадан иборат?
7. Қадимги давлатларда солиқларнинг юзага келишининг шарт-шароитларини изоҳлаб беринг.
8. Европа ва Осиё давлатлари ва Россияда солиқларнинг тарихий ривожланиш жараёнлари қанақа хусусиятларга эга?
9. Ватанимизда қадимда ва ўрта асрларда амал қилган давлатчилик ва чет давлатлар босқинчиликлари даврида қанақа солиқлар амал қилган?
10. Чор Россияси босқинчилиги даврида Республикаимизда қанақа солиқлар амал қилган?
11. Собиқ иттифок даврида солиқ тизимининг хусусиятлари нималардан иборат эди?
12. Қадимги Хитой, Ҳиндистон, Греция давлатларида солиқлар қандай жорий қилинган ва ундирилган?
13. Солиқларнинг ўлпон ва контрибуция шакллари фарқи нимада?
14. Солиқларнинг ўрта асрлардаги хусусиятлари нималарда эди?
15. Нима учун собиқ советлар солиқларни эксплуатация сифатида талқин қилсада, тоталитар иқтисодий тизимида солиқлардан кенг фойдаланди?

4-БОБ. СОЛИҚЛАРГА ОИД НАЗАРИЯЛАР

4.1. Солиқларга оид қадимги назарий қарашлар

Ҳиндистондаги иқтисодий ғояларни акс эттирувчи қадимги ёдгорлик «Артхашастра» (м.а. IV-III асрлар оралиғида юзага келган) асарда эса давлатни бошқариш бўйича таклифлар келтирилган бўлиб, унда маҳсулотнинг бозор баҳоси билан унинг табиий қиймати ўртасидаги фарқ тўғрисида, савдо билан шуғулланувчиларга алоҳида урғу берилиши хусусида, фойда олиш масаласи, (фойданинг миқдори товар баҳосига қўшилиб, маҳаллий маҳсулот учун 5, четдан келган товарлар учун 10 фоиз қилиб белгиланган), давлатнинг иқтисодий ишларга аралашуви, қишлоқ хўжалиги, бўш ерлар халққа бўлиб берилиши ва солиқ тўлаш зарурлиги, суғориш иншоотлари қуришга эътибор ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, мазкур асарда даромад солиғига катта эътибор берилган.

Эрамиздан аввалги минг йилликнинг иккинчи ярмида қадимги Ҳиндистон давлатида солиқларни ундириш борасидаги давлат ишлари махсус "Ману қонунлари"да акс эттириб қўйилган. Унда белгилаб қўйилдики, подшоҳ ўз салтанати учун солиқларнинг жуда кам қисмини олади. Солиқларнинг миқдори эса олтин ва чорва молларининг 2 фоизи, ёғ, бугдой ва асалнинг 12,5 фоизи ҳажмида белгиланган. Ерларнинг олий табақали қоҳинларга, оддий деҳқонларга тегишлилиги ва жойлашган жойига қараб солиқлар табақалаштирилган тартибда ундирилган.³⁸ Милоддан аввалги VI-III асрларда шаклланган Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғояларда ҳам солиқлар масаласига урғу берилган. Бу мамлакатдаги дастлабки қулдорлик давлатлари э.а. II минг йилликда пайдо бўлган бўлиб, унда. Конфуцийлик ғояси катта роль ўйнаган Бу таълимотнинг асосчиси Конфуций(Кун-Цзи) «Сухбатлар ва мулоҳазалар» тўпламида ўзининг бошқа соҳаларга оид ғоялари билан бир қаторда солиқларни ундириш

борасидаги мулоҳазаларни ҳам келтирган, яъни унинг фикрича давлат халқдан солиқ ундиришда маълум бир меъёрларга асосланиши ҳақида таъкидланади.

Милоддан аввалги VI-III асрларда Хитойда пайдо бўлган. "Легист" оқими намоёндаси бўлган. Шан Яннинг фикрича, давлат равнаки учун икки масалани ҳал этиш зарур: дон ва уруш (атрофдаги ерларни босиб олиш), деҳқонлар рўйхатини ўтказиш, қонун йўли билан йиғилган дон миқдорига боғлиқ ягона солиқ тизимини киритишни таклиф этади. Аҳолини деҳқончилик билан шуғулланишга, меҳнат қилишга мажбур этишда солиқлардан унумли(яъни, восита сифатида) фойдаланиш зарурлиги айтилади. Хитойлик олим «Гуан-Цзи» (м.а. IV а.) ўз асарида ҳам хўжаликни давлат томонидан тартибга солиш ва усуллари ҳақида фикр билдириб, легистлардан фарқли равишда давлат товар-пул муносабатларини чекламаслиги, давлат хўжалигини барқарор сақлаш учун товарлар баҳоларини ушлаб туриш лозимлиги, «Ерни бошқариш» учун давлат ернинг табиий хусусиятларини яхши билиши кераклиги, ер майдонлари нисбатан текис тақсимланиши зарурлиги, деҳқонларни иш қизиган даврда бошқа юмушларга жалб этмаслик, солиқ тизими шароитига қараб (ер унумига боғлиқ равишда) бўлиши таклиф этилган. Унинг фикрича давлат деҳқонлардан солиқ ундиришда аввало ернинг *кадастри*ни тузиш лозим, ана шундагина адолатли солиқ ундирилади деган ғояларни илгари суради. Солиқларни ундиришда аниқ ҳисоб-китобларга асосланиш лозимлиги таъкидланади. Асарда ер ва сув (тоғ ва денгиз) ларни давлат ихтиёрига ўтказиш ва улардан даромад йўлида фойдаланиш, баҳоларни тартибга солиш йўли ва бошқа кўпгина иқтисодий ғоялар илгари сурилади.

Эрамиздан аввалиги 2280 - 2270 йилларда Хитойда князлик қилган Юйнинг солиқ ислохотлари ўзига хос хусусиятга эга бўлган. Яъни, ерлар минг бирлик(балки гектар бўлган) ўлчов асосида 9 та маъмурий ҳудудларга бўлинган ҳолда ҳар бир 100 бирлик ерлардан олинган ҳосилларга солиқлар табақалаштирилган ҳолда белгиланган. Масалан, дастлабки, 100 бирлик маҳсулотлари тўлалигича давлат ихтиёрига олинган бўлса, кейинги 100

³⁸ Қаранг: Тарасов П. И. Очерк науки финансового права. Введение. Общая часть. Особенная часть. Ярославль, 1883. С. 34.

бирликлар бўйича маълум бир қисмлари солиққа тортилган.³⁹ эрамиздан аввалиги IV асрда Хитой марказлашган империясида эса ер солиғини ундириш билан дастлабки ёзув шаклидаги расмий қонун чиқарилиб, бутун мамлакатга тарқатилади ва ер солиғини ундиришда ана шу қонунга асосланган. Бу қонунга кўра ерларнинг унумдорлиги ва солиқ тўловчининг мақомига кўра 2/3 қисмгача ҳосилдан солиқ ундирилган. Солиқларни ундириш ҳуқуқлари эса кўпинча оқсоқоллар кенгашига берилган бўлиб, бу кенгаш солиқларни ундириш билан биргаликда айрим ҳолларда ботқоқлик ва тоғли ерлардан солиқ ундиришда маълум даражада солиқ имтиёзларини қўллаш ҳуқуқига ҳам эга бўлган.⁴⁰

Солиққа оид илмий назарий қарашларда XII-XIV асрларда Россияда яшаган роҳиб-олим Ермолай Еразмнинг иқтисодий қарашлари ҳам муносиб аҳамиятга эга. Бу даврларда Россияда феодал тарқоқлик рўй бериб, черков ер эгаллиги атрофида диний шаклда кураш борди. Ермолай Еразм деҳқон меҳнати бойлик манбаи деб ҳисоблайди ва давлатнинг солиқ тизимида деҳқонларга нисбатан қўлланиладиган рента тўови пул шаклда эмас, балки натура шаклда, яъни ҳосилнинг бешдан бир қисми сифатида олиниш ва давлатнинг почта хизматларини эса савдогарлар зиммасига юклаш лозим керак деб ҳисоблайди.

4.2. Шарқ олимлари ва Ватанимиз мутафаккирларининг солиқларга оид назарий қарашлари

Шарқ иқтисодий тафаккурининг ривожланишида катта ўрин тутган араб мутафаккири Ибн Халдун Абдуррахмон Абу Зайднинг(1332-1406) иқтисодий қарашларида солиқлар хусусида муҳим фикрлар алоҳида аҳамиятга эга. Ибн Халдун давлатнинг кучи ва қудрати, аҳолининг сони бойлик ва фаровонликка боғлиқлиги, солиқлар давлат учун ҳам унинг фуқоралари учун ҳам зарурлиги, солиқлар яна аҳолининг ўзига қайтиб келишлиги, солиқларни фақат давлат,

³⁹ Қаранг: Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи (в двух частях). М.: Восточный дом, 2002. С. 145.

⁴⁰ Қаранг: Зиновьева Е. М. "Центр" и "места" в политической культуре традиционного Китая // Традиции в общественно-политической жизни и политической культуре КНР / Отв. ред. М. Л. Титаренко, Л. С. Переломов. М.: Наука, 1994. С. 203.

айрим ҳукмдорлар фойдасига йиғиш жамият таназзулига олиб келиши хусусида айтилади. Олимнинг фикрича давлат солиқ тизимини тартибга солиш керак, солиқларнинг пасайиши эса халқ фаровонлиги таъминлайди.

Шарқ мутафаккирларининг солиққа оид илмий қарашларида атоқли давлат арбоби, илк туркий дostonнавис Юсуф Хос Хожиб қарашлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Юсуф Хос Хожиб ўзининг 1069-1070 йиллар орасида ёзган «Қутадғу билиг» (қутга, яъни бахт- саодатга элтувчи билим) асарида марказлашган давлат тузиш, уни мустаҳкамлаш, низо ва адолатга барҳам бериш каби маъмурий-хўжалик ҳамда маърифат, ободончилик, моддий-маънавий ва бошқа адолатли ҳукмрон, давлатни тадбир билан бошқариш ишини ўрганиш, касб-хунар эгаллаш, халқ ғамини ейиш ҳақидаги фикрлар билан биргаликда солиқларни қандай ундириш лозимлиги ҳақида ҳам мулоҳазалар билдирилади. Унинг фикрича тинчлик-осойишталик; меъёридаги солиқлар ва иқтисодий эркин фаолият юритиш имконини таъминлаш давлатнинг асосий вазифаси бўлиш керак деди. Шуниси кизикки ушбу фикрлар XVIII асрда таниқли иқтисодчи олим Адам Смитнинг иқтисодий қарашларида ҳам такрорланади. Юсуф Хос Хожибнинг фикрича халқ давлатга солиқ тўловчи сифатида давлатдан(ҳукмдордан) уч нарсани: пулнинг кадрилини кўтаришни; халққа хусусий мулк ҳуқуқини таъминловчи қонунларни жорий этишни; йўлларни ўғри-қароқчилардан муҳофаза қилишни кутади. Ўз навбатида деб ҳисоблайди олим, давлат(ҳукмдор) эса фуқаролардан солиқни вақтида тўлашни, чиқарган фармон қонунларини бажаришни ҳамда дўстига дўст, душманга душман бўлишни талаб қилиши керак.

Солиқларни жорий этиш ва уни ундириш борасидаги улуг бобомиз Амир Темурнинг қарашлари ва бу борадаги амалий сиёсати ҳам жаҳон солиқ тизимининг шаклланишида катта аҳамиятга эга. Соҳибқирон давлатида девони бузург (бош вазир) дан ташқари ҳар бир вилоятда Девон номи билан аталувчи бўлинмалар ташкил қилинган. Бундай бўлинмалар давлатнинг асосий ишлари билан бир қаторда солиқларни ндириш ишлари билан ҳам шуғулланган. Амир Темур салтанатида вазирлардан бирига ер солиқлари, бож, ўлпон-солиқ ундириш

хамда миршаблик юмушларини бошқариш юклатилган. Бу вазир мамлакатдаги муҳим ишларни, кундалик муаммоларни ҳал қилиш билан биргаликда, раият аҳволини кузатган, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ, ўлпонларни тақсимлаш ишларини ҳам бошқарган. А. Темурнинг набираси, буюк олим ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек ҳам давлатни бошқариш жараёнида турли хил иқтисодий қарашларни илгари сурган ва уларни амалга оширган. Шулардан муҳимлари сифатида мамлакатда пул ислохотларининг ўтказилиши, мамлакатдаги ҳунармандларни иқтисодий(солиқлар воситасида) қўллаб қўвватлаш ва ҳимоялаш мақсадида ташқи савдодан келадиган "тамға"(асли моҳияти бож тўлови) тўловларини оширган.

Темур давлатчилиги даврида мамлакат ҳаётида катта ҳисса қўшган ва йирик олиму фузолаларга маълум бир ерлар суюрғил(тортиқ) қилиниб, бу ерлардан ундирилган солиқларнинг бир қисми суюрғилга эга бўлганларнинг ихтиёрига қолдирилган. Ҳар бир суюрғил қилинган ерларга иккитадан вазир алоҳида бириктириб қўйилган. Бу вазирлар бу ерларда солиқларни ундириш ва уни тақсимлаш ишларини назорат қилиб борган. А. Темур давлатни бошқариш даврида солиқларни ундириш тартиблари ва унга оид ўзининг назарий-амалий қарашларини "Тузуқлари"да ҳам келтириб ўтади. Унда А.Темур давлат бошқаруви даврида солиқларни ундириш масаласини доим ўзининг назоратида олиб борганлиги, солиқларнинг олиши раиятнинг норозилиги ва унинг заифлашувига олиб келиши мумкинлиги ва ўз навбатида давлатнинг куч-қудратига салбий таъсир этишлигини таъкидлайди. Темур ўзининг "Тузуқлари"да солиқларга оид қарашларини қуйидагича келтириб ўтади: "Ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Бири раият учун (бўлиб) бўлиб, ундан йиғиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва раиятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқарсин. Сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кейтиб юрувчилар(саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йиғилиб

қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулкани, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин. ... сармоясини қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Дехқонлар ва раиятдан бирининг дехқончилик қилишига қурби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин»⁴¹. Шунингдек, А.Темур ерлардан солиқ ундиришда табақалаштирилган ҳолда ёндошувни илгари суриб уни амалга оширган. Солиқларни ундириш жараёнида унинг адолатлилик тамойилига асосланишини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлаб берган.

Бу борада давлат арбоби ва қомусий олим Захриддин Муҳаммад Бобурнинг иқтисодий қарашлари катта амалий аҳамиятга эга бўлган. З.Бобурнинг солиқларга оид иқтисодий қарашлари унинг «Бобурнома» асарида, «Мубаййин» каби тўпламларида алоҳида келтириб ўтилган. З.Бобур «Закот тўғрисидаги катта китоб» асарида эса ўша даврдаги солиқларнинг турлари, уларни ундириш шакллари, бу борада ўзининг сиёсатининг мазмуни ҳусусида батафсил тўхталиб ўтади. Шунингдек, З.Бобур ўзининг 1601 йилда чоп этилган «Акбарнома» китобида ҳам солиқларни жорий этиш ва ундириш тартиблари ҳамда салтанатни бошқаришда мураккаб иқтисодий муаммоларни қандай қилиб ечиш кераклиги ҳусусидаги ўзининг қарашларини ҳам келтириб ўтган.

Атоқли шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг иқтисодий қарашларида ҳам солиқлар масаласи катта ўрин тутди. Навоий ўзининг дастлабки иқтисодий қарашларини 1469 йилда ёзган «Ҳилолия» (1469) асарида, кейинчалик эса 1482 йилда ёзган «Вақфия» асарида келтириб ўтади. А.Навоий бу асарларида давлат бойлигининг манбаи бўлган солиқларни қандай ундириш, уни қанақа қилиб тўплаш ҳамда адолатли тақсимланишининг йўналишлари ҳусусида тўхталиб, давлатнинг бошқа соҳалари каби иқтисодий сиёсат юритиш борасида адолатлилик ва ҳаққўйлик тамойилига таяниш жамиятнинг фаровонлигини таъминлайди деган ғояларни илгари суради. Давлат

⁴¹ Темур тузуқлари. Т.: "Чўлпон", 1991 й. 78-98 бетлар.

фаолиятининг ажралмас қисми бўлган ва давлатнинг ҳамда унинг фуқароларининг ҳаётига бевосита дахлдор бўлган солиқларни жорий этиш ва ундириш борасида давлат қандай йўл ттиш керак деган масалалар ватандошларимиз Бурхониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарида ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. Алломанинг фикрича солиқларни тўлаш фуқаролар учун қандай фарз бўлса, давлат учун ҳам унинг фуқароларининг аҳволини яхшилаш ҳам шунчалик муҳимдир. Айнан шунга ўхшаш ғоялар Ибн Сино, Абу Райҳон Бериунининг иқтисодий қарашларида учрайди.

4.3. Европа давлатлари ва Россиядаги солиқларга оид назариялар ва уларнинг талқини

Кишилиқ жамиятининг ривожланиб бориши, давлат тузилишларининг турли туманлашиб бориши, хўжалиқ юритиш шакллариининг ривожланиб ва тақсимот муносабатларининг чуқурлашиб бориши бундай жараёнларни иқтисодий жиҳатдан тадқиқ этувчи назарияларнинг ҳам ривожланиб боришига ва аксинча ҳолат, ушбу назарияларнинг ҳаётга тадқиқ қилиниши кучайиб борди. Шу нарса маълумки, бу даврдаги иқтисодий таълимотлар, назариялар ва ғоялар асосан давлат ҳукмдорларига бағишланган ва давлатнинг асосий фаолиятининг йўналишларини ўз ичига олган. Шулар жумласидан бири «Меркантилизм» иқтисодий таълимоти бўлиб, ушбу таълимотнинг асосида(меркантилизмнинг луғавий маъноси италянча сўздан олинган бўлиб савдогар деган маънони беради) асосан савдо капитали, давлатнинг ривожланишининг асосий манбаи бу савдони ривожлантириш ва уни тартибга солиш масаласи ётади.

Меркантилизмга қадар бойликнинг, халқ моддий фаровонлигининг асоси меҳнат, ер, деҳқончилик ва чорвачилик, хунармандчилик деб ҳисоблаб келинган. Феодал тузумнинг емирилиши, товар-пул муносабатларининг ўсиши, фан ва маданиятнинг ривожини, айниқса, янги ерларнинг очилиши, буюқ географик кашфиётлар, мустамлакачилик тизимининг пайдо бўлиши, савдо-сотикнинг ривожининг ривожланишига замин яратди. Шунга монанд равишда давлатнинг солиқлар борасидаги ҳукмронлик қилиб келган ерлардан солиқ олиш

ғояларининг ўрнини савдо соҳасидан, яъни даромаддан, импорт, экспортдан солиқ олишга олишга асосланган ғоялар кучайиб борди. Меркантилизм вакиллари давлатнинг иқтисодий сиёсатида солиқлардан фойдаланишда ерлардан олинадиган солиқларни инкор этмаган ҳолда солиқ сиёсатининг асосий йўналиши мамлакатга импорт қилинадиган тайёр ҳолдаги саноат маҳсулотларининг кириб келишини тартиблаб, юқори солиқ ставкаларини белгилаш, ўз навбатида эса арзон хом ашёнинг кириб келишини ҳамда четга тайёр маҳсулотни экспорт қилиниш жараёни солиқлар орқали рағбатлантириш лозим деган ғояни илгари суради. Солиқлар шундай ундирилиш керакки дейди меркантилистлар солиқ тизими мамлакатнинг актив ташқи савдо балансини таъминлашга хизмат қилсин. Меркантилизм ғоялари европанинг турли давлатлари турлича намоён этиб борди. Масалан, Германияда бу таълимот камералистика (ҳазина) номини олиб унда давлат молиясини бошқариш масалаларига катта эътибор берилса, Францияда кольбертизм (ҳукумат аъзоси, молия назоратчиси ва денгиз ишлари вазири Жан Батист Кольбер номи билан боғлиқ) шаклида асосан саноатни ривожлантириш ва уни солиқлар воситасида тартиблаш, четдан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари келтиришни солиқлар орқали рағбатлантириш масалалари катта ўрин тутган.

Меркантилизмдан кейин шаклланган(аниқроғи унинг ўрнига келган) классик иқтисодий мактаб вакиллари меркантилистлардан фарқли равишда ишлаб чиқариш соҳасини ўзларининг тадқиқот марказида тутди ҳамда солиқларга оид қарашлари ҳам шунга монанд ҳолда шаклланди. Классик иқтисодиёт деб номланадиган бу таълимот вакилларида В.Петти, П.Буагильбер, Ф.Кенэ, А.Тюрго, А.Смит, Д.Рикардолар томонидан солиқларга оид йирик асарини илмий тадқиқот ишлари амалга оширилди. Вильям Петти (1623-1687) Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси бўлиб, у 1662 йилда солиқларга оид «Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида рисола» номли асарини ёзади. В. Петти мазкур асари 15 бобдан иборат бўлиб унда давлатнинг (Ирландия давлати мисолида) харажатларини олти гуруҳга бўлиб, бундай харажатларни қоплашнинг ва унинг даражасига таъсир қилувчи умумий ва бошқа омилларни

таҳлил қилиб беради. Шунингдек, солиқ тўловчиларнинг норозиликларининг сабаблари ва уни камайтириш йўллари, давлатда солиқларни ундириш тартиблари, бож тўловлари, акцизлар, фоиз, жон бошидан олинадиган солиқлар хусусида таҳлилий маълумотлар келтириши билан биргаликда давлат солиқ сиёсатининг нималарга қаратилиши ҳақида мулоҳазалар келтирилган. Шу билан биргаликда биринчи марта бошқа европа давлатларининг солиқ тизими таҳлил қилиб берилди, уларнинг заиф ва ижобий томонларини келтириб ўтади. В.Петти капиталга солиқ солишга қарши бўлиб, чунки бу ишлаб чиқаришни чеклайди деб ҳисоблайди.

Шу билан бирга у аҳолидан даромад солиқларини ундиришни қўллаб-қувватлайди. У.Петтининг солиқ назариясини ривожлантиришдаги катта ҳиссаларидан бири шундаки, у истеъмолни солиққа тортиш энг самарали усул деб ҳисоблайди ва унинг афзалликларини исботлаб беради. Олим ўзининг фикрлари қуйидагича изоҳлайди. Яъни, жамиятда яшайдиган ҳар бир шахс ўзининг молиявий имкониятга қараб товарларни истеъмол қилади, бой одамлар нуфузли товарларни тез-тез ва кундалик маҳсулотларни ҳар доим истеъмол қилади, демак, акцизларни критиш ва шу орқали истеъмолни солиққа тортиш солиқлар ўз эгасини топишига олиб келади. Агар солиқлар молиявий имкониятга мос келса, унинг жамиятга зарари кам бўлади. Энг яхши солиққа тортиш истеъмолни солиққа тортиш деган ақидани илгари суради. Солиқларни тўлаш эса овқатланишга эҳтиёжга каби юзага чиқади ва уни инкор этиб бўлмайдиган ҳолат деб баҳолайди.

Классик иқтисодиёт назариясининг йирик вакиллари билан бўлган Д.Рикардо 1817 йилда «Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши» номли асарига солиқларга оид назарияларни янада бойитди. Олимнинг мазкур китоби уч бўлимдан иборат бўлиб, унинг дастлабки қисмида иқтисодиётнинг назарий муаммолари ёритилган бўлса, кейинги асосий қисми бевосита солиқларга бағишланадиган ҳамда асарнинг учинчи қисмида эса ўз даврининг йирик олимлари бўлган А.Смит, Г.Мальтус ва Ж.Сейларнинг илмий назарий қарашларини иқтисодий таҳлил қилади. Д.Рикардо солиқларга оид муаммоларни

тадқиқ қилишда иқтисодий ер солиғи, фойда солиғи, уй солиғи, рента солиғи, иш ҳақидан олинадиган солиқ, олтидан олинадиган солиқ ва шу каби мажбурий тўловларни нарх, фойда аграр соҳада қийматнинг яратилиш каби жараёнлар билан боғлиқ ҳолда ўрғанади. Олим солиқларни иқтисодий тараккиётга таъсири баҳолаб, биронта ҳам солиқ йўқки ишлаб чиқаришга тўсқинлик қилмаган, жамғаришни тўхтатмаган, ерларнинг унумдорлигига таъсир қилмаган деб солиқларнинг салбий таъсири билан давлатнинг асосий даромад манбаидан бўлиши лозимлигини уқтиради. Солиқларнинг ўзининг моҳиятини тушунтириб, солиқлар бу маҳсулот ёки ер участкасининг бир қисми ҳисобланади ва шу тартибда давлат ихтиёрига тушади, аммо, унинг тўланиши капиталдан ёки давлат даромадидан тўланади деб тушунтиради.

Д.Рикардонинг фикрига кўра агар давлат ўзининг харажатларини қоплаш учун қўшимча солиқ турларини жорий қилиш йўлидан борадиган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш ва капитал камайиб кетади, солиқлар эса даромаднинг охири қисми (истеъмолга) тушадики, миллий капитал ўсмай қолади. Капиталнинг кескин қисқариб кетиши эса ишлаб чиқаришни қисқартиради. Шу жиҳатдан ҳам олим капитални ўсишида солиқлар катта роль ўйнаши лозим деб ҳисоблайди. Д.Рикардо шу билан биргаликда нуфузли товарларга солиқ солишда давлат кўрқмасдан сиёсат юритиш лозим, чунки, нуфузли товарларни истеъмолчи даромади ҳисобидан олади ва капиталга ва ишлаб чиқаришга таъсир қилмайди, аммо жамғарилишни камайтиради, ортиқча жамғарилишни тартиблайди деган прогрессив солиқ назариясини ҳам илгари суради. Д.Рикардо биринчилардан бўлиб, солиқларнинг айланиш (бошқача тарзга кўчиши) жараёнини ҳам тадқиқ этиб, бунда тўғри ва эгри солиқлар масаласига тўхталади. Солиқларнинг маҳсулот нархида акс этиб уни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчининг зиммасига ўтилиш жараёнини таҳлил қилиб бериб, солиқнинг умумий юки борасида солиқ тўловчига нисбатан бефарқлик сақланиб қолиниш жараёнини ҳам кўрсатиб беради. бошқача қилиб айтганда солиқ нарх орқали истеъмолчининг зиммасига ўтгани билан солиқ тўловчининг солиқ юкини камайтирмайди, яъни бефарқ бўлади.

Классик иқтисодиёт вакилларида ҳисобланган Франциялик олим Пьер Буагильбер (1646-1714) нинг солиқ борасидаги илмий тадқиқотлари ҳам бу мактабнинг иқтисодий қарашларига катта таъсир кўрсатди. Пьер Буагильбер яшаган даврларда Францияда ер масаласи тўла ҳал этилмаган майда ер эгаллиги, деҳқонларнинг турли солиқ ва йиғимларга маҳкум этилганлиги уларни бу тизимда ерни яхшилаш ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга рағбатлантирмас эди, ваҳоланки аҳолининг 3/4 қисми деҳқонлар бўлиб, улар бу соҳада тушкунликда эди. Шу сабабли бу соҳада ислохотлар ўтказиш зарур бўлган, аммо унга шу даврдаги тизим халақит берарди. Ички бозор тор бўлиб, капиталистик тадбиркорликнинг ўсишига йўл бермасди. Бу синф асосий солиқ тўловчи синф эди, дворянлар ва диндорлар умуман солиқ тўламаган, шаҳар буржуазияси ҳали нисбатан кам сонли, солиқлардан усталик билан бош тортар эди. Пьер Буагильбер Францияда иқтисодий тушкунликдан қутулишнинг йўлларида бири сифатида солиқ тизими соҳасида ислохотлар қилиниш зарур деб ҳисоблайди ва солиқ тизими деҳқонлар меҳнатидан манфаатдорликни таъминлаши ва солиқлар мутоносиб характерга эга бўлиб, барчадан ундирилиш тарафдори бўлади. Унинг фикрича солиқ тизими табиат қонунларини бузмаслиги керак, табиий жараёнларнинг бузилишида солиқлар тартибловчилик роль ўйнаш лозим деб ҳисоблайди.

Физиократлар окимининг асосий вакилларида бўлган Франсуа Кенэннинг (1694-1774) солиқлар хусусидаги назарий талқинлари ҳам алоҳида ўринга эга. Ф.Кенэ ўзининг "Солиқлар", "Фермерлар", "Аҳоли", "Иқтисодий жадвал" асарларида физиократлар окимининг асосий тадқиқот маркази бўлган қишлоқ хўжалик ва унинг саноат билан ўзаро боғлиқлик жараёнларини ҳар томонлама таҳлил қилиб берди. Ф.Кенэ феодализмни қаттиқ таниқдчиси сифатида ўша пайтда Франциядаги иқтисодий тангликнинг асосий сабабларини феодал характердаги иш юритиш ва солиққа тортиш тизимида деб билади. Чунки, бу вақтларда Францияда саноатнинг ривожланиши ва иқтисодий ҳолат Англиядан анча орқада қолиб кетган, аҳолининг асосий қисми қишлоқ аҳолиси ташкил қилган, мамлакат миллий бойлигининг асосий қисми (2/3 қисми) аграр соҳада

юзага келаётган, амалдаги солиқ тизими эса мамлакат деҳқонларнинг аҳолини қийин аҳволга солиб қўйган ҳамда қишлоқ хўжалигида тушкунлик энг юқори чуққи даражасига етиб борган бир шароит эди.

Буларнинг барчаси провардида мамлакатнинг молиявий аҳолини ёмонлаштирган эди. Кенэннинг муҳим тадқиқотларидан бири бу биринчилардан бўлиб миллий даромадни таҳлил қилиб, унинг солиқлар билан боғлиқлигини очиб беради. Бошқа физиократлар сингари Ф.Кенэ ҳам эксплуатациянинг асосий шакли оброк деб ҳисоблаган. "Оброк" бу ўша вақтда у пул ва натурал маҳсулот шаклида олинган асосий солиқ турларидан бўлиб, қишлоқ хўжалигидаги аҳволга салбий таъсир этиб бошлаган эди. Мамлакатда аксарият барча ҳайдаладиган ер, яйлов ва ўрмонларнинг 80 фоизи дворянларга тегишли эди. Оброк шампар - дон сифатида тўланган ва ҳосилнинг 25 фоизини ташкил этган. Ижарага олинган ернинг ярим ҳосили ер эгаларига (помешчикка) тўланган. 1789 йилдаги инқилоб бошланган вақтда бу солиқ турининг ошиб бориши қарийиб 2 млнга яқин деҳқонни хонавайрон қилган эди ва мамлакатдаги сиёсий тангликни келтириб чиқаришда асосий омилларидан бири сифатида оғир солиқлар ҳам роль ўйнаган эди.

Унинг фикрича агар фермерлар миллий даромадни яратиб уни истеъмол қилмас экан, у ҳолда солиқ ҳам тўламаслиги керак, миллий даромаднинг табиати уни ким яратса асосий қисмини у реализация қилиш деган ғояни илгари суради. Франциянинг ер билан боғлиқ муаммолари ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг пасайишининг сабаблари сифатида солиққа тортишнинг номақбул усулларининг қўлланилиши, ортиқча солиқ юқининг мавжудлиги, нуфузли товарларнинг ортиқчалиги, суд харажатларининг ортиқчалиги, қишлоқда яшайдиганларнинг иқтисодий эркинсизлиги, эркин савдо бозорининг йўқлиги, ташки савдонинг ривожланмаганлиги ҳамда энг муҳимларидан миллий даромаднинг яратувчиларига унинг бир қисмининг қайтиб келмаслигидалиги каби омилларни кўрсатиб таҳлил қилиб беради. Ф.Кенэ ялпи талаб, ялпи тақлиф, миллий даромад, солиқлар каби тушунчаларни ўзаро боғлиқ деб қаради ва солиқ юқининг тақсимланиши миллий даромаднинг қайси соҳада яратилганлигига

қараб амалга оширилиши лозим, саноат деярли миллий даромадни яратишда қатнашмаяпти, демак, солиқ юки уларга кўпроқ тушиш керак деган ғояларга асосланади.

Физиократларнинг фикри бўйича Франциядаги феодализм қолдиқлари тугатилиб, фискал (солиқ) тизимни рационализация(оқиланалаштириш), рентадан ягона солиқ олинини жорий қилиш, майда ер участкалари бирлаштирилиб, дон савдосидаги барча протекционистик тўсиқлар бартараф этилиши керак деб ҳисоблаганлар. Ф.Кенэнинг издошларидан бўлган физиократлар оқими вакили О. Мирабо ҳам Ф.Кенэ сингари физиократларнинг солиқлар борасидаги қарашларини шакллантирган олимлар саналади. О.Мирабонинг фикрича солиқларни ундириш қуйидаги учта шарт асосида, яъни биринчидан солиқлар айнан шу даромаддан олинини керак, яъни солиқнинг объекти аниқ бўлиши лозим, иккинчидан, бундай даромадларнинг ошган ёки ошмаганлиги ҳам солиқ тўловчига ҳам ундирувчига маълум бўлиши керак, учинчидан, солиқлар ҳадда ташқари даромадларни камайтиришга олиб келмаслиги лозим.

О.Мирабо ўз даврида солиқларни ундириш ҳуқуқини қўлга киритган(чунки бу даврларда давлатдан солиқларни ундириш ҳуқуқи маълум бир тўловлар ҳисобига айрим ишбилармонлар томонидан қўлга киритилар ва солиқларни ундириш билан шуғулланар ҳамда катта даромадга эга бўлиб, солиқларни ундиришда жуда кўплаб адолатсизликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлар эди) шахсларнинг фаолиятини қаттиқ танқид қилиш солиқларни бундай тартибда ундириш мамлакат учун катта фалокат деб ҳисоблаган. О.Мирабо гарчи солиқлар мажбурий характерга эга бўлсада, солиқларни ундиришда албатта солиқ тўловчининг розилигига асосланиш керак, яъни солиқ ундирувчи ҳам солиқ тўловчи ҳам ўзаро келишган ҳолдаги тамойилга амал қилиш керак деб ҳисоблаган ва шу билан биргаликда солиққа тортишнинг тамойилларининг ривожланишига ҳам ҳисса қўшган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида солиқларга оид илмий назариялар классик иқтисодий мактаб забардаст вакилларидадан бўлган британиялик олимлар Адам

Смитнинг ишларида анча ривож топди. А.Смит асли Шотландиялик бўлиб, ўз фаолияти ва илмий ишларини Англияда амалга оширган, шу туфайли ҳам иқтисодий қарашлари ва солиқларни ундириш борасидаги назариялари Англиянинг иқтисодий тизими хусусиятига асосланади. Унинг 1766 йилда ўз юртига қайтиб ёзган ва Англияда чоп эттирган- «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисидаги тадқиқот» асарида шу вақтга қадар иқтисодиётга тегишли барча назариялар, жумладан солиққа тортиш назариялар яғони тизимга бирлаштирди ва уларни тартиблаштирди. А.Смитнинг бу асари беш китобдан иборат бўлиб, биринчи китобда қиймат ва қўшимча даромад масалалари, иккинчи китобда эса капитал жамғарилишининг шаклланиши даврида Европанинг иқтисодий ривожланишининг тенденциялари, учинчисида - турли халқларда фаровонлик, капитализм тараққиётининг тарихий шарт-шароитлари, тўртинчисида - меркантилизм ва физиократларнинг таълимотига нисбатан ўз қарашлари, ва охириги китобда эса давлат молия тизими ва солиқларга оид муаоммолар тадқиқ этилган.

А.Смитнинг солиқларга оид илмий ишлардаги ютуғи шундаки, у давлатнинг молия ва солиқ сиёсатининг ўзаро боғлиқликда тадқиқ этиб, бу борадаги замонавий концепцияларини яратди. А.Смит давлатнинг иқтисодий функцияларини таҳлил қилиб, унга зарур бўладиган харажатларнинг оптимал миқдорларини аниқлаш ва унинг қарз сиёсатининг асосий йўналишлари билан боғлиқлигини кўрсатиб берди. А.Смитнинг фикрича давлатнинг харажатлари жамият манфаатларига мос келиши зарур, ўз навбатида ана шу манфаатларга тенг равишда солиқлар ундирилиши керак, давлат харажатларининг жамият манфаатларига мос келиши солиқ тўловчиларнинг тўлаган солиқларидан нафлиги таъминланади ва солиққа тортишда адолатлилик тамойил юзага келади, бу барча давлатларнинг солиқ тизимида асосий масала бўлиш лозимлигини илгари суради. У "арзон давлат" деган ўзининг тезисларини ана шундай изоҳлайди. Солиқларнинг ундирилиши уни тўловчиларининг имкониятларига мос келиши, у ишга яроқли кишилардангина олинини лозимлигини таъкидлайди. У саноатчилар манфаатларини ҳимоя қилиб, йирик ер эгаларига

нисбатан бериладиган солиқ имтиёзларини белгилаш даромадни кўкка созуриш билан тенг тезисларни илгари сурди. Унинг фикрича давлат фойдадан оладиган солиқдан фақатгина ўзи манфаат кўради, корхона эгалари эса солиқни маҳсулотнинг нархига қўшиш орқали истеъмолчининг зиммасига юклайди ва маҳсулотларнинг нархининг ошишига олиб келади, бу ерда солиқлар фақат фискал аҳамиятга эга бўлиб қолади деб ҳисоблайди.

А.Смит меркантилизм оқими тарафдорларининг ташқи савдони солиқлар воситада чеклашлар мамлакат иқтисодиётига катта зарра келтиришини исботлаб, солиқлар меъёрида ундирилиш мамлакат иқтисодиёти ва молия тизимини барқарорлаштиришнинг муҳим омили сифатида изоҳлайди. А.Смитнинг солиқ назариясидаги энг катта хизмати шундаки, у ўзидан илгари олимларнинг ишларида солиққа тортиш тамойиллари хусусидаги ёндошувларни умумлаштириш, уни ягона тизимда бирлаштирди ва исботлаб берди. (Бу масалага эса солиққа тортиш тамойиллари мавзусида тўхталиб ўтилади).

Солиққа тортиш назариясининг ривожланишида немис иқтисодчиси Адольф Вагнернинг (1835-1917) ҳиссаси юқори ҳисобланади. А.Вагнер солиққа тортиш тизимида муаммоларни ўзаро боғлиқ ҳолда қарайди. А.Вагнер прогрессив солиққа тортишни афзал деб билган ва солиқларнинг энг муҳим манбаи халқ хўжалигининг соф даромади билан биргаликда капитални солиққа тортиш асосий масалалардан бири бўлиши лозим деган ғояга асосланади. Унинг фикрига кўра соф даромадни солиққа тортиш унинг эгасининг минимал турмуш тарзига таъсир қилмайди, ва солиқ тўловчи минимум тарзда бўлса ҳам даромадга эга бўлади. Шу билан биргаликда А.Вагнер солиқларнинг алмашинуви (кўчиши) жараёнларини ҳам таҳлил қилиб беради. Тамакига қўйиладиган солиқ охир оқибатда уни чекувчи-истеъмолчига бориб тушсада, аслида солиқ ишлаб чиқаришдан истеъмолга, талабдан таклифга ўтади, шу туфайли ҳам солиқларнинг бундай ҳаракатланиши талаб ва таклифдаги мувозанатга ҳам таъсир қилади ва унинг бирлигини ҳам кўрсатиб туради деб исботлайди. А.Вагнер ўз навбатида сотиб олиш солиғи, эгалик қилиш (мулк, ер-сувга) солиғи ҳамда истеъмол солиғини жорий қилишни илгари сурган. А.Вагнернинг

солиққа тортиш борасидаги энг катта хизматларидан бири А.Смит сингари солиққа тортишнинг тамойилларини аниқлаш борасидаги ишлари бўлди (бу ҳақда солиққа тортиш тамойиллари мавзусида тўхталиб ўтилади). Инглиз иқтисодчиси Жон Стюарт Милль (1806-1873) классик мактабнинг сўнгги номбўналаридан бири сифатида солиқларга оид ўзининг қарашларини ер солиғи ёрдамида ердан олинадиган рента тўловларини ижтимоийлаштириш лозим деган ғоясида акс эттиради. Олим ўзининг бу ғоясида қишлоқ хўжалиги таракқиётнинг ҳозирги ва кейинги босқичларида ҳам солиқларнинг асосий объекти бўлиб қолади, ер солиғини янда такомиллаштириш ва унинг чегарасини аниқ белгилаш уни ижтимоийлаштиради деб ҳисоблайди. Чунки, ер солиғидан олинадиган солиқли даромадлар давлатнинг фаолиятининг асосий даромад манбаи ҳисобланар экан, унга жамиятнинг асосий даромад манбаи сифатида қараш ва ёндошиш, кооператив ишлаб чиқариш уюшмаларини тузиш орқали ёлланма меҳнатни бартараф этиш, меросхўрлик қонунини чеклаш орқали бойликнинг тенгсизлигига барҳам бериш лозим деган тезисларга асосланади.

Коммунистик мафкура ва социализм иқтисодий тизим асосчилари ҳисобланган К.Маркс, Ф.Энгельс ва В. Лениннинг асарларида солиқ тортиш масалалари ҳам ўрин олган бўлиб, улар солиқларга социал жиҳатдан ёндошган. Яъни солиқларни капиталистик тузумнинг муҳим кўринишлари ва меҳнаткашларни эксплуатация қилишнинг асосий унсури деб ҳисоблаган. Айниқса ушбу таълимотда эгри солиқлар каттиқ танқид қилинган, эгри солиқлар асосан эксплуатация қилишнинг асосий воситаси сифатида талқин қилинган. Аммо, улар солиқ давлатнинг юзага келиши ва унинг амал қилишининг манбаи эканлигини инкор этмаган ҳолда солиқлардан ташқари давлат фаолиятини молиялаштиришнинг бошқа муқобил манбаларини кўрсатиб бера олмаганлар. Шу сабабли ҳам социализм тизими шароитида ҳам гарчи улар социализмга ёт нарса деб қаралган бўлсада, амалда мавжуд бўлиб келган, қолаверса, солиққа тортишнинг тамойиллари, жумладан адолатлилик тамойилигига амал қилинмаган. Собиқ иттифоқ даврида ҳам солиқлар мавжуд бўлган. Унинг асосий кўриниши норматив усулларга асосланган "бюджетга ажратмалар" тарзида

намоён бўлиб, "фойданинг озод қолдиғи", "оборот солиғи", "буйдоклик солиғи" ва шу каби номларда ҳам амал қилган (бу ҳақда кейинги параграфларда батафсил маълумот берилади).

Жаҳон иқтисодий таълимотлар тизимида "Маржинализм" оқими сифатида эътироф этиладиган иқтисодий таълимоти намоёндалари ҳисобланган А. Курно (Франция), И. Тюнон, Г. Госсен (Германия), К. Менгер, Ф. Визер, Э. Бём-Баверк (Австрия) ва шу қабилар томонидан ҳам солиқлар муаммолари ўрганиб келинди. Асосан XIX асрнинг ўрталари ва ундан кейинги даврларда ривожланган бу таълимот вакиллари қиймат, нарх масалаларини тадқиқ эта бориб уларни солиқлар билан бирга қараш лозим деган ғояни асослайди. Улар маржинал нафлилик ва тенгликни таъминлашда солиқларни асосий инструмент сифатида баҳолайди. Уларнинг фикрича солиқ тўловчиларнинг даромаддан максимал нафлилик олиши, уларнинг манфаатларининг давлат манфаатларига яқинлаштирилади, аммо, бу манфаатларини яқинлаштиришда эса прогрессив солиққа торттишдан фойдаланиш лозимлигини илгари суради.

Прогрессив солиққа тортиш бир томондан давлат манфаатларига хизмат қилсада, солиқ тўловчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилишнинг воситаси ва уларнинг олган даромадларидан минимал нафлиликнинг чегарасини ўрнатиш мақсадида солиққа тортилмайдиган минимум ғоясини илгари суради ва уни жамятда нафлилик тенгликларини таъминлашдаги ролига юқори баҳо беради. Маржинализм иқтисодий оқим тарафдорларидан бири Швециялик иқтисодчи олим Кнут Виксель (1851-1926) солиқ муаммоларини нарх назариясига боғлиқ ҳолда тадқиқ этиб, солиқлар фаровонлик манбаи сифатида хизмат қилиши давлат харажатларининг йўналишларига боғлиқлигини исботлаб берди. У ўзининг "Солиққа тортишнинг оддий тамойиллари" китобида солиқ тўловчиларнинг солиқлардан нафлиликни таъминлашда аввало солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш, унинг қонуний амал қилишини таъминлаш, солиқларни жорий этишда парламентнинг ролини ошириш солиқларнинг адолатлилик тамойилининг асосий омиллари сифатида баҳолайди. Солиққа тортишнинг адолатлилик тамойилини таъминлашда нафлиликнинг тенглигини

таъминлаш ётади деб ҳисоблайди. Агар қачонки солиқ тўловчилар давлат харажатларидан нафлиликни ошса, ўшанда солиқлар адолатли ҳисоб, истеъмолни қисқартиришга олиб келувчи ҳар қандай шаклдаги харажатларга солинадиган солиқларни қаттиқ танқид қилди. Кимда юқори даромад мавжуд бўлса, ўшанга юқори солиқ солиш деган ғояни илгари суради. Солиқлар эса қандай кўринишда ва қандай даражада бўлишидан қатъий назар улар аҳолининг социал гуруҳларининг турмуш тарзига салбий таъсир этмаслик керак деб ҳисоблаган.

Кнут Викселлнинг солиққа оид назариялари унинг ватандоши Эрик Линдаля (1891-1960) томонидан янада ривожлантирилди. Э. Линдаля ўзининг 1960 йилда ёзган "Солиқ тамойиллари ва солиқ сиёсати (Tax Principles and Tax Policy)" асарида манфаат-тенг қурбонлик (солиқ тўлаш маъносида) - даромадлилик даражаси каби уч омил солиққа тортишнинг асосида туриш керак деган тезисни илгари суради. Солиқларни эса давлат томонидан тақлиф этилаётган (кўрсатилаётган) хизматларнинг нархи сифатида таърифлайди. Яқка тартибдаги солиқ тўловчилар турли хил турмуш тарзига эга бўлиб, турли даражадаги солиқларни жорий этиш эса жамятда мутаносибликни таъминлаши таҳлил қилиб берилади. Шу билан биргаликда Э. Линдаля солиққа тортишда прогрессив солиққа тортишни ҳимоя қилади.

Иқтисодий назариялар оламида даромадлар ва аҳолининг табақалашувинининг муҳим омиллари сифатида қараган маржинализм тарафдори ҳисобланган Англиялик иқтисодчи А. Пигу (1877-1959) давлатнинг иқтисодиётга аралашуви жамятда мувозанатни ва фаровонликни таъминлаш концепциясини илгари суриб, бунда солиқлар асосий омил бўлиш лозимлигини назарий талқин қилиб беради. А. Пигу аҳолининг ва корхоналарнинг даромадлар бўйича табақалашувининг омиллари ва унинг даражасини таҳлил қилишда даромадларни солиққа тортишнинг асосий йўллари кўрсатиб берди. Унинг фикрига кўра даромадларни солиққа тортиш бир томондан жамғарилишга нисбатан ҳаддан ташқари камситилиш бўлса, бошқа томондан жамғарилиш келгусидаги фаровонликни таъминлашнинг муҳим манбаи ва уни солиқлар воситада рағбатлантириш муҳим. Шунингдек, ушбу олим харажатларга

нисбатан умумий солиқни жорий қилиш тарафдори бўлиб, харжатларни солиққа тортиш давлат манфаатларига хизмат қилади, жамғармани солиқлар орқали рағбатлантириш эса жамият аъзоларига хизмат қилади деб ҳисоблайди. А.Пигунинг солиқлар борасидаги назарий қарашларининг муҳим аҳамияти шундаки, у биринчилардан бўлиб, даромадларни солиққа тортишда солиқ имтиёзларидан фойдаланиш зарурлиги ва унинг аҳамиятни кўрсатиб берди. У даромадларни солиққа тортишда фақат соф даромад солиққа тортилиши ва даромадни солиққа тортиш жараёни меҳнатнинг фаоллашувини таъминлаш кераклиги илгари суради.

Солиққа тортиш назариялари ичида "Кейнсялилик таълимоти" сифатида ном қозонган Америкалик иқтисодчи олим Жон Мейнард Кейнснинг (1884-1946) назарий қарашлари жуда катта аҳамиятга эга. Ж.Кейнс "Пул муомаласи ва Хиндистон молияси", "Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асарларида иқтисодий жараёнларни таҳлил этишда, давлатнинг иқтисодиётга аралашувида ҳамда иқтисодий мувозанатни таъминлашда солиқларнинг роли, ундан фойдаланиш масаллари хусусида йирик тадқиқотларни амалга оширган. Ж.Кейнс иқтисодиётда бандлик, инвестиция, инфляция, давлат харажатлари ва солиқлар масалаларини ўзаро боғлиқликда таҳлил қилиб, иқтисодиётда тўла бандликни таъминлаш учун фақат инвестицияларнигина эмас, балки миллий даромадни ҳам тартибга солиш лозим ва бунда солиқлар асосий роль ўйнайди деб ҳисоблайди.

Кейнс ишсизликни бартараф этиш учун таклифни кўпайтириш керак, таклиф кўпайса иш ўринлари ҳам кўпаяди, таклифни кўпайтиришда эса инфляция қв бюджет тақчиллигидан қўрқмасдан харажатларни кўпайтириш керак деган ғояни илгари суради ва ўзининг ғоясининг тўғри эканлиги АҚШ иқтисодиётини унинг ғоялари асосида таназулдан олиб чиқилиш жараёни исботлайди. Унинг фикрига кўра аҳолининг қўлида катта жамғармалар доим мавжуд бўлади, сабаби даромадларнинг тенгсизлиги ва истеъмолнинг бир хил эмаслиги бундай жамғармаларни доим рағбатлантириб келади, бундай жамғармалардан самарали фойдаланишнинг ягона усулларида бири сифатида

солиқлардан фойдаланиш лозимлигини илгари суради. Бунинг учун у прогрессив солиққа тортишни таклиф қилиб, солиқлар аҳолининг жамғармалари давлат инвестициясининг муҳим манбаи сифатида баҳолайди. Ж. Кейнс аҳолининг бой қатламларига нисбатан солиқларни оширишни қўллаганса, меҳнаткашларнинг солиғини ошириш тарафдори бўлади. Солиқларни ошириш истеъмолни рағбатлантиради ва жамғармаларни камайтиради, инфляция орқали нарх-навои ошириш эса реал иш ҳақини камайтиришга хизмат қилади, ўз навбатида реал иш ҳақини пасайтирмасдан туриб ишсизликни камайтириш ва бандликни таъминлаб бўлмайди деган ўзининг асосий қарашларини химоя қилади.

Ж.Кейнснинг бошқа иқтисодий назариялари билан биргаликда солиққа оид назариялари унинг кейинги сафдошларининг назарияларида ривожлантирилди ва уларни одатда кейнсчилик номи билан ҳам аталади. Жумладан АҚШнинг Гарвард университети профессорлари Э.Хансен (1887-1975), С.Харрис, Ж.М.Кларкларнинг асарларида Кейнс назариялари тўлдирилди. Э.Хансен давлат харажатларини ўстириш учун солиқларни ошириш зарур деган ғояларни илгари сурди, унинг фикрича иш ҳақини солиққа тортишда камида 60 фоизини солиққа тортиш лозим(Кейнсда бу даража 25-30 фоиз дейилган) деб ҳисоблаган. Кейнс издошлари унинг инвестиция, жамғариш ва истеъмолга оид мультипликатор тушунчасини солиқларда қўллади. (Мультипликатор тушунчаси латин тилидан олинган бўлиб, multiplicare — кўпайтириш, ошириш деган маънони англатади).

Солиқ мультипликаторининг моҳияти шундан иборатки, солиқларнинг ўзгариши ҳисобига ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, инвестиция, истеъмол, харажат, даромад ва шу қабилар қанчага ўзгарганлигини ифодалайди. Янги кейнсчилик вакиллари ўзларининг назарияларида солиқ мультипликаторини қуйидагича тушунтиради: Давлат харажатлари ошса, солиқлар ҳам ошади, солиқларнинг ошиши эса ўз навбатида аҳолининг реал пул даромадлари ва ялпи талабни камайтиради, ялпи талабнинг камайиши эса ялпи ички маҳсулотни ҳам камайишига олиб келади. Аҳоли даромадлари эса

истеъмолга ва жамғаришга йўналтириладики, солиқларнинг ошиши истеъмолга ва жамғаришга ҳам таъсир қилмай қолмайди. Бундай боғлиқлик эса солиқ мультипликатори орқали изоҳланади ва улар солиқ мультипликаторининг умумий кўринишини ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми ўзгаришини солиқларнинг реал ўзгаришига нисбати сифатида изоҳлайди. Шунингдек, Кейнснинг издошлари солиқлар иқтисодиёт ўсганда ошиши, инқирозлар даврида эса камайиш тенденциясига эга бўлишлигини, давлат тўловлари эса аксинча, инқироз даврида ошиши ва иқтисодий ўсиш даврида камайишлигини исботлайди. Э. Хансеннинг фикрича бундай тартиб самарали талаб ҳажми меъёрлаштиради ва солиқларнинг иқтисодиётни тартиблашдаги аҳамиятини кўрсатиб беради.

Ўтган асрнинг ўрталарида солиқ назарияларини ривожлантиришда Нобел мукофоти соҳиби, кейнсчилик окимининг сўнги вакилларида бири Пол Самуэльсоннинг ишларида анча ривож топди. Унинг машҳур "Иқтисодиёт" ва бошқа асарларида солиқларнинг макроиктисодий таҳлилига катта урғу берди. Солиқлар ва солиқ сиёсатини иқтисодиётни тартиблашда энг муҳим иснтрументлардан бири сифатидаги ўрни кўрсатиб берилди. У солиқлар воситасида макроиктисодий барқарорликни таъминлаш ва ўстириш, ишсизликни камайтириш ва инфляцияни жиловлашнинг асосий йўллари кўрсатиб берди. Пол Самуэльсоннинг солиқ назариясидаги катта хизматларидан яна бири шундаки, у солиқларнинг ташкилий тамойилларини ишлаб чиқди ва уни қўллашнинг хусусиятларини белгилаб берди. Солиқ тизимини ташкил этишда қуйидаги тамойилларга асосланиш кераклиги таъкидлайди: Манфаатдорлик тамойили орқали солиқ тўловчилар давлатнинг бир хил тартибда манфаат кўриши ва солиқларни турли хил тартибда тўлашга асосланиш зарурлигини изоҳлайди. Солиқ тўловчилар бир хил бўлиши мумкин эмас, аммо, ижтимоий манфаатдорликни уйғунлаштириш мумкин деган ғояга асосланади.

Солиқ тўловчиларнинг томонидан тўланган солиқлар уларнинг ўзларининг ёки жамоа манфаатларига мувофиқ келиши лозимлиги тамойилини

илгари суради. Солиқ тўловчи у ёки бу жамоа аъзоси сифатида ўзи ва жамоасининг тўлаган солиқларидан ҳам яқка тартибда, ҳам жамоатчилик тартибда манфаатга эга бўлиши кераклиги назарда тутилади. Солиқ тўловчиларнинг тўловга қобилиятлилик тамойилида эса солиқ тўловчиларнинг тўлаган солиқлари уларнинг даромад олиш ва итқисодий аҳволи даражасига боғлиқ бўлиш лозим деган мазмунга асосланади. Пол Самуэльсон солиққа тортишнинг адолатлилик ва тенглик тамойиллари ўзаро боғланган ҳолда қўлланилиш лозимлигини эътироф этиб, тенглик тамойили ҳам горизонтал ҳам вертикал ҳолда қўллангандагина моҳиятга эга бўлади деб ҳисоблайди. Вертикал тенгликда солиқлар табақалашган ҳолда турли даражадаги даромадларни қамраб олса, горизонтал тенгликда эса солиқ тўловчилар бир хил тартибда солиқ тўлашлари таъминланиш кераклиги исботланади. Солиқлар тенг ўрнатилган шароитда уларнинг даромадларининг фарқлиниши солиқларнинг адолатлилик тамойили сақланган ҳолда солиқ турли хил даражада ундирилади, ким кўпроқ манфаат кўраётган бўлса, демак, у шунча кўп даромадга эга бўлаяпти, аммо, фаолиятнинг турли туманлигида солиқ имтиёзларининг тўғри қўлланилиши бундай ногенгсизликларни бартараф этишлиги тушунтирилиб берилади.

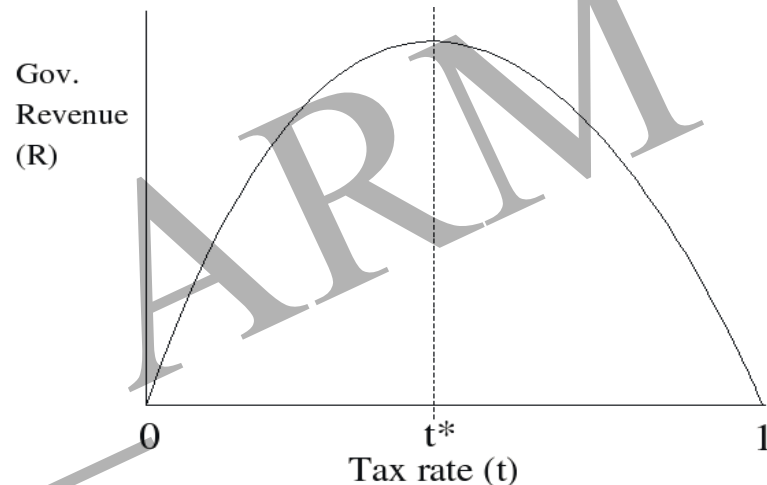
Пол Самуэльсон ўзининг солиққа оид назарияларини солиқларнинг нарх ва маҳсулотларнинг миқдорига таъсирини баҳолаб бериш билан давом эттиради. Бунда солиқлар нархга таъсир қилиб орқали ялпи талаб ва таклифга ҳам таъсир қилади, ялпи талаб даражаси эса ишлаб чиқарувчи қанча маҳсулот ишлаб чиқариши лозимлигини кўрсатиб беради, демак, солиқлар билвосита шаклда маҳсулотнинг миқдоринини тартиблашга хизмат қилиб, ортиқча маҳсулотдан, капиталнинг музланишидан халос этиш кучига эга эканлиги тавсифланади. Шу билан биргаликда Пол Самуэльсон солиқ-бюджет сиёсатининг иқтисодиётни тартиблашдаги ролини таҳлил қилиб бериб, ўзидан олдинги назарияларида илгари сурилган солиқлар талабни бошқаришнинг муҳим омили сифатида баҳоланган бўлса, бундай ёндошув вақтинчалик характерга эга бўлиши лозимлиги, акс ҳолда зарур ҳолларда солиқларни ошириш ва давлат бюджети тақчиллигини бошқаришда катта муаммолар келиб чиқиши кўрсатиб берилади.

Солиққа оид назарияларнинг ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги ривожланиш тенденциялари аввалгилардан фаркли равишда таклифни тартиблаш ва рағбатлантиришга йўналтирилди ва ушбу назариялар одатда "Таклиф назарияси" номи билан аталди. айниқса бу назария ўтган асрнинг 80-йилларидан кейин АҚШда кенг ривож топди. Чунки, бу даврларда АҚШ иқтисодиётида солиқлар асосан талабни тартиблаш, ишсизлик, монетар тизим, инвестициялар билан кўпроқ боғланган ва уларни бошқаришга йўналтирган бўлиб, иқтисодиётда ялпи таклифни бошқаришда солиқларнинг таъсири анча камайиб кетган эди. Бу ҳол албаттга АҚШ иқтисодиётида 80-йилларнинг бошида кузатилган иқтисодий инқироз шароитида анчайин сезилиб қолди.

"Таклиф назарияси"сининг асосини иқтисодиётда солиқларнинг рағбатлантирувчилик ролини ошириш масаласи ташкил этади. Улар иқтисодиётда ўсишни таъминлашнинг асосида инвестиция, меҳнат ва жамғарилиш жараёнларини рағбатлантиришдан излайди ва бунда солиқлар асосий роль ўйнаши лозим деган ғояга асосланади. Уларнинг фикрича талабни бошқаришдан кўра таклифни бошқариш қийинроқ, чунки, давлатнинг ўзи таклифни бошқаришдаги имконияти чекланган бўлади, иқтисодиётдаги ялпи талабни эса реал сектор таъминлайди, агар, давлат ўзининг доирасидаги таклифни бошқариш билан чекланадиган бўлса, иқтисодий мувозанатда узилишлар пайдо бўлади, бу эса солиқлардан таклифни бошқаришда самаралироқ фойдаланиш лозимлигини кўрсатади деган ғоя диққат марказга олиб чиқилади.

"Таклиф назарияси"сининг вакилларида бири Америкалик иқтисодчи Артур Лаффернинг солиқлар борасидаги илмий қарашлари ва таклифлари жаҳон солиққа тортиш назариясини ривожлантиришда катта хиссаси бор. А.Лаффер АҚШ иқтисодиётни таҳлил этиб, унда солиқ сиёсатида давлатнинг асосий мезони нима бўлиши лозимлигини кўрсатиб берди. А.Лаффер АҚШ иқтисодиёти асосида солиқ ставкаси, солиқ базаси ва бюджет даромадлари ўртасидаги боғлиқлик жараёнларини эмпирик тадқиқотларга асосланган ҳолда аниқлаб берди ва бу борада давлатнинг солиқ сиёсатининг ўрнини ҳам кўрсатиб берди. У

Шундай ҳулосага келадикки, солиқлар ўзининг иқтисодиёт кўтара олиши мумкин бўлган даражага етганда солиқларнинг иқтисодиётга ва давлат бюджетига таъсири тескари пропорционаликда ривожланади. А.Лаффер 1973-1983 йиллар оралиғида АҚШ федерал бюджетида бюджет тақчиллиги 200 млрд.доллардан камайганлигини таҳлил қилиш асосида, бунинг сабабларини ўзининг қуйидаги эгри чизик графиги орқали тушунтириб беради(2-расм).

2-расм. Лаффер эгри чизиги.

Бу ерда:

Gov.Revenue (R) - Давлатга солиқ тушумлари.

Tax rate (t) - Солиқ ставкаси.

А.Лаффернинг эгри чизиги шуни ифодалайдики,(бу нарса А.Лаффернинг ўзининг ҳам таъкидланишича ўрта асрларда яшаб ижод этган араб иқтисодчиси И.Халдун ва Ж.Кейнс таълимотида ҳам учрайди) давлатнинг солиқ тўловчилардан уларнинг даромадларининг 40-50 фоизигача бюджетга олиб қўйиши уларда ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ва инвестиция жараёнини амалга оширишга имконият қолдирмайди. А.Лаффернинг ҳисоб-китобига кўра оддий такрор ишлаб чиқариш жараёнини минимал таъминлаш(ўша вақтдаги АҚШ иқтисодиёти ҳолатига кўра) даромаднинг 50-60 фоизини талаб қилади. Бундай шароитда ишлаб чиқарувчи давлатнинг солиқ сиёсатини руҳан қўллаган тақдирда ҳам ишлаб чиқаришида тушкунлик пайдо бўлади ва бу тушкунлик уни

солиқни камроқ тўлашга ундовчи вазиятга мажбурлайди, оқибатда эса ҳам иқтисодиётда, ҳам солиқ тўловчиларнинг руҳиятида, қолаверса давлат харажатларини амалга оширишда ҳам тушқунлик пайдо бўлади.

Демак, давлатнинг максимал чегарадан ўтадиган прогрессив солиқ сиёсати жуда зарур ҳолларда (масалан, инкироз даврида) оралик жараёнда қўлланиш керак деган ғояни илгари суради. Таҳлилларга асосланиб, А.Лаффер таъкидлайдики, ишлаб чиқарувчидан унда шаклланган қўшилган қийматнинг 35-40 фоизини турли хил кўринишларда давлат ихтиёрига олиб қўйиш унинг инвестицион сиёсатини бўғайди ва у доиравий айланиш кўринишида бутун иқтисодиётга салбий таъсир қилади. Шунга асосланган ҳолда бугунги кунда ўртача солиқ юқининг максимал чегарасининг мезони сифатида 30-35 фоиз даража қилиб белгиланиши ҳаётда исботини топган ушбу Лаффер таълимотига асосланади. Таъкидлаш мумкинки, АҚШда ўтган асрнинг 80-йилларида ўтқизилган солиқ сиёсати ислохотлари ҳам айнан А.Лаффернинг ғояларига асосланган бўлиб, унинг ғояларининг мазмуни ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Кейнсчилик оқими назариялари қарши равишда пайдо бўлган "Монетаризм" иқтисодий оқими эса Кейнс ва унинг издошларининг иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг ролига бўлган муносабатда бошқача ёндошади. Яъни Милтон Фридмен (1912) каби унинг асосий намояндалари макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда давлат асосан пул миқдорини бошқариш билан чекланиш лозим деган назарияга асосланади. Улар бу жараёнда солиқларнинг роли хусусидаги ўзларининг қарашларини ифода этиб, улар фискал сиёсатни қаттиқ танқид қилади, солиқларни камайтириш лозимлиги таъкидлайди. Солиқларни камайтириш орқали солиқ юқини тадбиркорлар зиммасидан пасайтириш ишбилармонликни фаоллаштиради, уларда инвестиция муҳити яхшиланади, ўз-ўзидан инфляция ҳам жиловланади деган тақлифларни илгари суради. Улар кейнсчилардан фарқли равишда давлат харажатларини оширишга қарши бўлиб, бунда прогрессив солиққа тортиш иқтисодиётнинг мавжуд шароитида ўзини оқлашнинг кўрсатиб берди.

Ҳозирги замон солиққа тортиш назарияларида Нобель мукофоти совриндори АҚШлик олим С. Джозеф Стиглицнинг тадқиқотлари алоҳида ўринга эга. Д. Стиглиц ўзининг 1995 йилда ёзган "Ижтимоий сектор иқтисодиёти", 1997 йилда ёзган "Давлат сектори иқтисодиёти назария бўйича маърузалар" номли асарларида давлат хўжалигининг иқтисодиётини ҳар томонлама таҳлил қилиб, унинг солиқ тизимини ҳам тадқиқ этади. У солиқларга оид назариялари солиқ оғирлиги (корхоналар доирасида), солиққа тортишнинг оптималлиги, капитални солиққа тортиш, яқка тартибда олинган даромадларни солиққа тортиш, солиқлардан қочишга сабаб бўлувчи омиллар ҳамда солиқ ислохотлари қандай тартибда ўтказилиши керак деган муҳим муаммоларни қамраб олади.

Д. Стиглиц солиққа тортишнинг муҳим замонавий 5 та тамойилини ишлаб чиқади. Унга кўра солиққа тортиш ресурсларнинг самарали тақсимланишига қарши турмаслик, солиқларни ундириш маъмурий ва иқтисодий жиҳатдан қулай бўлиши, солиқлар иқтисодиётнинг ҳолатига тез мослашувчан бўлишлик, солиқ тўловчилар солиқ тўлаётганда у сиёсий жиҳатдан таъминланганлигини англаши, солиққа тортиш тизими ҳар бир индивидга нисбатан адолатли тарзда мавжуд бўлиш керак. Олим ўзининг асосий ғояларини умумлаштириш солиққа тортиш қандай шаклда оптималга эга бўлади деган масаланинг ечимларини беради. Унинг бу ғоясида эса солиқларнинг таркибини оптимал белгилаш жамиятни фаровонлаштиришнинг муҳим қадами ҳисобланиб, қатъий белгиланган ставкалардаги солиқлар, истеъмол солиғи, қўшилган қиймат солиғи (гарчи АҚШда қўшилган қиймат солиғи мавжуд бўлмасида) ва даромаддан олинмаган солиқлар доим такомиллаштирилиб турилиш масаласи туради. Шунингдек, Д. Стиглиц солиққа оид ислохотлар доимий характерга эга бўлиш лозим деб ҳисоблайди. У ўзининг бу фикрларини АҚШда ўтқизилган солиқ ислохотлари турлича самара берганлиги, ислохотлар орасидаги даврийликнинг катталиги солиқлардан самарали фойдаланишга салбий таъсир қилганлиги, солиқларнинг мослашувчанлигини эътиборга олган ҳолда солиқ ислохотлари доимий характерга эга бўлишлигини таъкидлайди.

Солиққа оид назарияларни ривожлантиришда Россиялик назариячи олимларнинг ҳам катта ҳиссаси мавжуд. XIX - XX асрлар солиқ назариясининг ривожланишида рус олими Николай Иванович Тургеновнинг тадқиқотлари Россияда солиқларни тадқиқ қилишда катта туртки бўлди. Н.Тургенов ўзининг "Солиқ назарияларидан тажриба" номли асарида Россияда солиқ тизимининг хусусиятлари билан биргаликда солиқларнинг табиатини очиб беришга қаратилган кўплаб илий қарашларни илгари суради. Н.Тургеновнинг ушбу асари етти бобдан иборат бўлиб, солиқларнинг келиб чиқиш, солиқларни ундиришнинг бош коидалари, солиқларнинг манбалари, солиқларни йиғиш, солиқларни тенглаштириш ҳамда солиқларнинг таъсирининг умумий жараёнлари каби йирик масалаларни қамраб олади. Н.Тургенов ўздан олдин ўтган солиқ назарияси билан шуғулланган олимларнинг қарашларини илмий таҳлил қилиб, солиқларни жорий этиш ва ундиришда қаратиладиган бош масалалардан бири бу ҳар қайси солиқнинг ўзига хос ноқулайликларини эътиборга олиш масаласини қўяди. Н.Тургенов А.Смитнинг илмий назарияларини танқидий ўрганиб, солиққа тортишнинг умумий тамойиллари барча давлатларда қўллаш учун давлатнинг молия хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил этиш зарурлигини илгари суради.

Н.Тургеновнинг солиққа оид назариясининг асосий мазмунини солиқларнинг социаллашуви, солиқ тизимининг самарадорлигини таъминлашда давлатнинг ташқи ва ички сиёсатининг таъсири, солиқларни текис тақсимлаш муаммолари, даромад ва капитални солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириш, солиқларнинг гуруҳланишининг асослари, ерларнинг ва қазилма жойларнинг кадастрини тузиш масалалари, физиократлар таклиф этган ягона ер солиғининг салбий жиҳатлари, солиқларни ундириш усуллари, солиқ тўловчиларнинг маъсулияти, солиқларни ундиришда солиқ-ундирувчиларнинг салбий аломатлари ва уларнинг солиқларнинг адолатлилик тамойилининг бузилишига олиб келиш сабаблари ҳамда Европа давлатларида солиқларни ундириш борасидаги ютуқлар ва камчиликлардан Россия солиқ тизимини ривожлантиришда қўллашнинг асосий масалалари ва шу қабилар ташкил этади.

Россиялик олимларидан солиқ назариясининг ривожланишига ҳисса қўшган яна бир олимларидан бири Янжул Иван Иванович(1846-1914) ҳисобланади. И.Янжул ғоявий жиҳатдан давлат иқтисодиётни тартибдашда солиқлар ва бошлардан самарали фойдаланишнинг назарий жиҳатларини кўрсатиб бериш билан бирга ўзи солиқларнинг ривожланиш тенденцияларини ҳам назарий жиҳатдан таҳлил қилиб берди. Унинг 1890 йилда чоп этган "Молия фанларининг асосий дебочалари" номли асарида солиқ назарияларини таҳлил қилиб берди ва Россия солиқ тизимининг ривожланиш хусусиятларини кўрсатиб беради. У шунингдек, бошқалардан фарқли равишда солиқларнинг нафақат иқтисодий аҳамияти, шу билан биргаликда давлат қурилиши ва бошқарувидаги сиёсий аҳамиятини ҳам асослаб беради. Янжул 1789 йилда Франция амалга оширилган революциянинг асосий сабаблари сифатида давлатнинг солиқ сиёсати роль ўйнаганлигини кўрсатиб беради.

И.Янжулнинг солиққа оид назарияларининг яна муҳим жиҳати шундаки, у солиқларнинг максимал чегараси қандай бўлиш кераклигига ойдинлик киритади. Унинг фикрича солиқларнинг чегараси давлатнинг эҳтиёжларининг миқдори ва солиқ тўловчиларнинг мулкӣ ва молиявий имкониятларининг кесишувида деб билади ва давлатнинг солиқ сиёсатида солиқларнинг максимал ҳажмини белгилашнинг воситаларини асослаб беради. У ўз навбатида прогрессив солиққа тортишнинг аҳамияти ва унинг давлат сиёсатининг самарадорлигини оширишдаги ролига баҳо беради. И.Янжулнинг илмий ишлари қаторига солиқларнинг алмашинув хусусиятларининг юзага келиши ва унинг ўзига хос қонуниятларини изоҳлаб бериш ҳамда қанақа солиқлар амал қилиши мумкинлигини кўрсатиб бериш ҳам киради. Шунга мувофиқ унинг фикрича, давлатда ер солиғи, уй солиғи, хунармандчилик солиғи, пул капиталига солиқ, шахсий солиқ, даромад солиғи ҳамда нуфузли товарларга солиқлар жорий қилиниш лозим. Қайд этилганлар билан биргаликда И.Янжул эгри солиқлар ва бошларни алоҳида тадқиқ қилади. Бу борада у эгри солиқлар асосан истеъмолда иккинчи даражали(ўртача истеъмолдаги) товарларга солиниши ва эгри солиқларнинг сонини чеклаш лозимлигини илгари суради.

Солиқ назариясининг Россияда ривожланишига Александр Александрович Соколовнинг ҳам ҳиссаси мавжуд. А.Соколов ўзининг "Солиқ назарияси", "Германия империяси қонунчилиги", "Россияда молиявий ислохотлар" каби асарларида давлатнинг молия хўжалиги ва унда солиқларнинг тутган ўрни масалаларини тадқиқ қилади. У ўзининг илмий назариялар орқали солиқлар ва нархлар ўртасида мавжуд бўладиган тўғридан тўғри ва тескари боғлиқликларни таҳлил қилиб беради. А.Соколов ҳам И.Янжул сингари эгри солиқлар масаласига катта эътибор бериб уларнинг истъомол орқали ишлаб чиқариш соҳасига таъсирини таҳлил қилиб бериш билан биргаликда маҳаллий бюджетларни шакллантиришнинг солиқли манбаларини ҳам асослаб беради. Шу билан биргаликда акционерлик типдаги корхоналарни солиққа тортиш тамойиллари, прогрессив солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумларнинг ўзаро нисбатларини ҳам чуқур тадқиқ этади.

Шунингдек, Россияда солиқ назариясини ривожлантиришда В.А.Алтышулернинг "Солиқлар(хунармандчилик, даромад, акцизлар ва давлат йиғимлари)" номли 1926 йилдаги чоп этган асари, 1928 йилда А.А.Тривуснинг "Солиқлар иқтисодий сиёсатнинг муҳим омили" деб номланган асарида, С.Ю. Виттенинг "давлат ва халқ хўжалиги ҳақида маърузалар" каби асарларида солиқларнинг моҳияти, унинг ундирилиш сабаблари ва давлат хўжалигини бошқаришдаги аҳамияти каби масалалар тадқиқ қилинган. Россиялик иқтисодчи олимларнинг солиққа оид назариялари уларнинг кейинги авлоди Андрей Алексеевич Исаев (1851-1924) томонидан кенг ривожлантирилди. А.Исаев солиқ назарияларини тадқиқ қилиб, уларни ўзининг "Сиёсий иқтисоднинг бошланиши"(1908 йил), "Солиқ назарияси ва сиёсатидан очерклар"(1887 йил) каби асарларида акс эттирди. А.Исаев ўзининг тадқиқоти марказида солиқларнинг адолатлилик тамойилини қўллаш муаммолари, солиқлар ва такрор ишлаб чиқариш ўртасидаги боғлиқликлар, солиқларнинг бошқарув тизимидаги роли, солиқларнинг таркибини оптималлаштириш каби масалаларни қамраб олди. Олим ўзининг илмий қарашларида солиқларни ким тўлаши керак деган саволга жавоб излаб барча жисмоний ва юридик шахслар солиқнинг

тўловчилари бўлиши ва бунда эса кичик даромадларни солиққа тортмаслик кераклиги хусусида фикр билдиради. Бу билан у солиқларнинг социал аҳамиятига эътибор бермасдан прогрессив солиққа тортишни афзалликларга эга деб ҳисоблайди. А.Исаев ҳам ўзининг сафдошлари сингари солиқларнинг алмашинуви жараёнига катта эътибор беради. Олим солиқларнинг алмашинуви(ўтказилиш) жараёнинининг бир неча омилларини кўрсатиб беради. Унга кўра мамлакатдаги молиявий ва солиқ қонунчилигининг ҳолати, жамиятнинг ижтимоий қурилиши, истъомолнинг шакли, товарларнинг нафлилиги ва солиқ ставкаларининг даражалари, рақобат муҳити, монопол нархлар, солиқларнинг ишлаб чиқарувчидан истъомолчилига ёки бир солиқ тўловчилар иккинчи бир солиқ тўловчига ўтказилиш каби ўтиш жараёнлар рўй беради. Бунда давлатнинг молиявий қонунлари ва белгилайдиган солиқ ставкалари тартибга солиш жараёнини амалга ошириш ҳолатини асослаб беради. А.Исаевнинг солиқ назариясида ўрни яна шуни билан белгиладикки, у бошқалардан фарқли равишда солиқ тўловчи зиммасидаги солиқ оғирлиги жараёнларини ҳам чуқур тадқиқ қилади. У солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ оғирлигинининг мутоносиб ва нотекис ҳолатда ривожланишнинг асосий тенденцияларини кўрсатиб берди.

Солиқ оғирлиги нафақат давлат сиёсатида шунингдек, бозор муносабатлари, ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини танлаш ва шуғулланиш, кимга ва нимага маҳсулот ишлаб чиқарилишининг йўналишига каби омиллардан келиб чиқиб динамик ҳолатда бўлишлиги асослаб берилди. А.Исаев ўз навбатида прогрессив солиққа тортишни ёқлаб, эгри солиқларнинг солиқ тизимидаги ўрнини пасайтириш тарафдори бўлган. Шу билан бирга қайд этиш жоизки, Россияда солиқ(налог) тушунчаси 18-асрнинг ўрталаригача қўлланилмаган, давлат томонидан ундириладиган мажбурий тўловлар асосан "ўлпон" (подать) тушунчаси билан изоҳланиб келинган. Фақат 1765 йилда рус иқтисодчиси ва тарихчиси А.Я.Поленовнинг "Россия деҳқонларининг крепостлилик ҳолати" асарида биринчи марта солиқ(налог) термини ишлатилган.

Солиқ назариясининг ривожланишида Ватанимиз олимлари томонидан ҳам муносиб ҳисса қўшилиб келинмоқда. Собиқ иттифоққа барҳам берилиб бозор муносабатларининг ривожланиб бориши билан солиқларнинг иқтисодиётаги ролига ҳам назарий ёндошувлар ўзгарди. Солиқлар бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодиётга аралашувида асосий восита бўлиб хизмат қилиши, унинг табиатини ўрганишга бўлган эҳтиёжларни янада кучайтирди. Республикамизда солиқ назарияларининг ривожланиши А.Ўлмасов, М.Шарифхўжаев, А.Ваҳобов, Т.Маликов, Э.Гадоев, Н.Ҳайдаров, Қ.Яҳёев, О.Олимжонов, М. Алимарданов, А.Жўраев, Ш.Тошматов, Б.Тошмуродова, Н.Кўзиевалар ва шу кабиларнинг илмий тадқиқот ишларида анча ривож топди.

Таянч сўз ва иборалар:

«Артхашастра», "Ману қонунлари", Конфуцийлик таълимоти, "тамга", Олиқ-солиқ миқдори, раият, «Меркантилизм» иқтисодий таълимоти, камералистлар, "Оброк", "Маржинализм", солиқ мультипликатори, Лаффер эгри чизиги, ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, инвестиция, истеъмол, харажат, даромад, жамғарии,манфаатдорлик тамойили,вертикал тенглик, "Таклиф назарияси", "Монетаризм".

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Классик иқтисодиёт деб номланадиган бу таълимот вакилларида В.Петти, П.Буагильбер, Ф.Кенэ, А.Тюрго, А.Смит, Д.Рикардоларнинг солиқ назарияларининг мазмуни қисқача изохлаб беринг.
2. Физиократлар оқимининг асосий вакилларида бўлган Франсуа Кенэннинг солиқ назариясига қўшган ҳиссаси нималарда?
3. Ф.Кенэннинг издошларидан бўлган физиократлар оқими вакили О. Мирабонинг солиқларга оид назарий қарашларини айтиб беринг.
4. Адам Смитнинг солиқ назариясига қўшган ҳиссаси нимада?

5. Солиққа тортиш назариясининг ривожланишида немис иқтисодчиси Адольф Вагнернинг ўрни қанақа?
6. Инглиз иқтисодчиси Жон Стюарт Миллнинг солиқ назарияларининг мазмунини айтиб беринг.
7. Америкалик иқтисодчи олим Жон Мейнард Кейнснинг солиқ мультипликаторининг моҳиятини тушунтириб беринг.
8. Америкалик иқтисодчи Артур Лаффернинг солиқлар борасидаги илмий қарашлари ва таклифлари жаҳон солиққа тортиш назариясини ривожлантиришдаги роли қанақа?
9. Рус олими Н.Тургеновнинг солиққа оид назариясининг асосий мазмунини айтиб беринг.
10. Ўзбек мутафаккирлари Ю.Ҳожиб, А.Навоий, З.Бобур, А.Фаробий, А.Темурнинг солиқларга оид қарашларининг моҳиятини сўзлаб беринг.
11. Немис "камералистлар"ининг солиқларга оид ёндошувларини нима эди?
12. "Маржинализм" иқтисодий таълимот намоёндаларининг солиқларга оид қарашларининг мазмунини изохлаб беринг.
13. "Монетарист"ларнинг солиқ назарияларининг асосий мазмуни нима эди?
14. «Артхашастра», "Ману қонунлари", Конфуцийлик таълимотида солиқларга оид билдирилган ғоялар нималардан иборат?
15. "Таклиф назарияси"нинг мазмуни нимада?
16. Солиқларнинг умумий ва хусусий солиқ назарияларга бўлинишининг сабаблари нимада?
17. Хусусий солиқ назариялари тарфадорларининг иқтисодий қарашлари нималарда кўринади?

5-БОБ. СОЛИҚҚА ТОРТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

5.1. Солиқ ва солиққа тортиш тамойилларининг моҳияти

Солиқларни жорий этиш ва уни ундириш жараёнидаги энг муҳим масалар бу унинг тамойиллари⁴² ҳисобланади. Тамойил бу жараённи ташкил этиш, уни амалга ошириш ва унинг келгусидаги ривожланиш жараёнларининг умумий йўллари ва йўриқларида ўзида ифода этувчи ижтимоий-иқтисодий тушунча ва жараёндир. Тамойиллар ҳар қайси ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва воқеъликларни ташкил этиш ва унинг йўналишининг "Йўлчи юлдузи" ҳисобланади. Нима учун "Йўлчи юлдузи"? Галактикадаги йўлчи юлдузларнинг атарофида жуда кўплаб бошқа юлдузлар мавжуд бўлиб, улар ўзининг ҳаракатланиши йўналишларини йўлчи юлдузнинг оқимиغا мослаштириш амалга оширади ва ундан узоқлашиб кетмайди. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ҳам айнан ушбу жараён хос хусусият бўлиб, ижтимоий-иқтисодий ҳодиса, жараён ва воқеъликлар маълум бир тамойиллар асосига қурилган бўлиб, унинг йўналишида давом этади. Албатта, табиий ҳодисаларнинг ривожланиш тамойиллари билан инсониятнинг ўзи томонидан яратилган ижтимоий-иқтисодий тамойиллар ўртасида бир қатор фарқлар мавжуд бўлиб, жамиятдаги муносабатларда тамойилларнинг баъзилари объектив характерга эга бўлса, баъзилари субъектив, яъни инсоният ўзи яратган бўлади. Иқтисодий муносабатлардаги тамойиллар эса объектив ва субъектив тамойиллар асосида ривожланади. Албатта, уларнинг объектив ва субъектив эканлигини англаш қийин бўлмасда, айрим вақтларда иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши ва унинг оқибатлари баъзи бир субъектив тамойилларнинг қанчалик самарадорлиги ҳам кўрсатиб беради. Масалан, иқтисодий тизимларни қўллаш тамойиллари, молиявий бозорларни бошқариш тамойилларида объектив тамойиллар ўз ҳукмронлигини, яъни субъектив тамойилларнинг қанчалик асосли эканлигини кўрсатиб берди (эсланг: тоталитар иқтисодий тизим тамойиллари, молиявий инквизиция оқибатлари ва ш.к). Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий жараёнда

тамойил бўлиши шартлиги ҳам назария ҳам амалиёт исботлаб берган, бу ўзига хос аксиомадир. Масалан, давлат қурилиши, жамиятдаги устувор жараёнлар, давлат ва унинг фуқаролари ва инсонларнинг ўртасидаги ўзаро ҳуқуқий муносабатлар каби масалаларнинг умумий тамойиллари давлатнинг Конституциясида ифода этади. Демак, Конституция бу жамият қурилиши ва муносабатлар тамойили бўлиб, у жамиятнинг қурилиши ва ривожланишининг умумий йўлларини кўрсатиб беради ва шу жиҳатдан Конституция бошқа қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг асосий тамойили ҳам бўлиб хизмат қилади. Бошқа қонунлар ва қонун ости ҳужжатларининг мазмуни ва йўналишлари Конституцияга мосланади. Айнан бу нарса солиққа оид қонунчиликка ҳам тегишлидир. Солиққа тортиш тамойиллари қандай ривожланди?

Аввалги бобларда солиқларнинг юзага келишининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш шарт-шароитлари ва тарихий шаклланиш жараёнларида кўриб ўтганимиздек, солиққа тортиш тамойилларининг илдизи давлат юзага келиши билан мажбурий тўловлар (солиқлар)ни жорий этиш билан юзага келган. Давлатнинг фаолиятини қандай қилиб молиявий таъминлаш мумкин? деган саволнинг қўйилиши ва унга жавоб топилиши солиқларнинг тамойилининг юзага келишига асос бўлган. Кейинчалик давлат бошлиқлари (масалан, Хаммурапи қонунлари)нинг давлатни қандай бошқариш борасидаги назарий қарашлари ва уларни ҳаётда тадбиқ этиш борасидаги жараёнда солиқларга тегишли қисмида солиққа тортиш тамойиллари амал қилган. Давлатнинг сиёсий жиҳатдан юксалишида давлатда солиқларга оид сиёсати, қолаверса солиқ тамойилларининг қай даражада белгиланишига боғлиқ бўлган. Чунки, дастлабки, даврларда аксарият давлатлар ўзлари ва фуқароларини бошқаларнинг босқинидан асраш ва минимал бўлсада турмуш тарзини таъминлашга эришишга ҳаракат қилган бўлса, бошқалари ўзга давлатларни босиб олиш ва улардан ўлпонлар ундириш эвасига давлатнинг сиёсий ва молиявий имкониятларини кенгайтиришга ҳаракат қилган.

⁴² Илмий ва иқтисодий адабиётларда тамойил ва принцип тушунчалари синоним сифатида қаралганлигини сабабли тамойил терминидан кўпроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Бунга мисол қилиб, Рим, Қадимги Греция, Мессопатамия каби давлатларни олайлик. Бу давлатларда давлатнинг молиявий қудрати бошқа давлатларни босиб олиш ҳисобига амалга оширилган бўлса, (эсланг Қадимги Римда дастлабки вақтларда фуқаролардан солиқ олинмаган) босқинчилик хуружига учраган ва қарам бўлиб қолган давлатлар эса ғолиб давлатга солиқлар тўлаб турган. Бундай вазиятларда ғолиб ва енгилиб ўлпон тўлаш мажбуриятини олган давлатда солиқларни ундириш тамойиллари икки хил кўринишга эга бўлган. Бири ўзининг фуқароларидан камроқ солиқ ундирган бўлса, бошқаси эса(енгилган давлат) ҳам давлатни боқиш ҳам бошқа давлат олдидаги ўлпон тўлаш мажбуриятини бажариш учун солиқларни кўпроқ жорий этиш ва ундириш тамойилларига асосланган. Демак, фан предметини ўрганишнинг мантиқийлик методига асосланиб хулоса қилиш мумкинки, солиққа торишнинг дастлабки тамойиллари давлат сиёсатидан келиб чиққан. Солиқ тамойиллари билан солиққа ториш тамойилларини бироз фарқланади. Солиқ тамойиллари деганда солиқларни жорий этиш, уни ундириш жараёнлари билан боғлиқ барча тамойиллар назарда тутилади. Солиққа тортиш тамойиллари эса жорий қилинган солиқларни қандай қилиб солиққа тортишнинг умумий йўналишларини камраб олади. Давлатчилик ривожланиши босқичларида солиқ тамойилларини белгилаш шарт-шароитлари ва усуллари ҳам турлича бўлган. Баъзи ҳолларда давлат бошлиғи(император, шох, қирол) давлатда қандай солиқларни қимларга жорий қилиш масаласини ҳал қилиш билан чекланган бўлса, уни ундириш, яъни солиққа тортиш тамойилларини эса солиқ ундириш ваколати(мажбурияти) юклатилган шахслар ёки бўлинмалар (вазир, девонбеги, сенатор, монах, епископ, маслаҳатчи ва шу қабилар) томонидан ишлаб чиқилган. Масалан, Қадимги Римда(масалан, А.Октавиан ҳукмдорлиги вақтида), Бобил подшолигида, Мухаммад Пайғамбар вақтида, А.Темур ҳукмдорлиги вақтида солиқларни жорий этишни ҳам уни ундириш тамойилларини ҳам давлат бошлиқлари асосий роль ўйнаган.

Баъзи бир ҳолатларда эса солиққа тортиш тамойилларини бошқалар белгилаган. Ўрта асрларда Англияда эса солиқларни жорий этиш ва ундиришда

қирол ва парламент ўртасидаги келишувга асосланган, баъзи вақтларда парламент ўртасида бу борадаги келишмовичлар кучайиши солиққа тортишнинг барча масалалари парламентнинг тўлиқ ҳуқуқига ўтди ва Англияда республика шаклидаги давлат шаклининг асос солиниши ва унинг оқибатида эса солиқ тизимининг ҳам хусусиятлари ўзгарди Россияда эса Пётр I даврида унинг ўзининг ташаббуси билан "фойда келтирувчилар" деган департамент ва махсус лавозимлар жорий қилинган бўлиб, солиқларни жорий этиш ҳукмдор томонидан амалга оширилган бўлсада, солиққа тортиш тамойиллари "фойда келтирувчилар" томонидан ишлаб чиқилган. Шунингдек, Россияда Екатерина II ҳукмронлиги вақтида эса солиқ тизими ва унинг тамойилларини ишлаб чиқувчи махсус бўлинмалар такшил қилиниб уларнинг ҳуқуқлари кенгайтирилган.

Юртимизда амал қилган Қадимги Фарғона давлатида эса солиқларни жорий қилиш, уларни ундириш, қимларга солиқдан енгилликлар бериш масалаларини давлат бошлиғи билан биргаликда Оқсоқоллар кенгашининг роли катта бўлган, баъзи вақтларда бу кенгашнинг роли юқори бўлган. Бу эса ҳозирги цивилизация шароитида солиқларни жорий қилишнинг парламент шакли Англияда эмас балки, бундан бир неча минг йиллар йиллар олдин бизнинг давлатчилик тажрибасида жорий қилинганлигини билдиради.

5.2. Солиққа тортишнинг классик тамойиллари

Юқорида кўриб ўтилганидек, солиқларга оид назарияларнинг кўпчилигида солиқлар қандай тартибда белгиланиш ва ундирилиш керак деган масалалар тадқиқот марказида бўлган. Бу ўринда таъкидлаш керакки, солиқ ва солиққа тортиш тамойилларининг классик деб аталадиган тамойиллари аксарият хорижлик олимлар ва тадқиқотчилар томонидан Шотландиялик олим А.Смит номи билан боғлансада, аммо, Республикамизда мустақилликдан сўнг тарихни ва илмий тадқиқотлар методологиясидаги янгича ёндошувлар солиқ ва солиққа тортиш тамойилларининг ҳам назарий ҳам амалий асосларини А.Темурга тегишли эканлигини исботлаб берилди. Бу борада Ўзбекистонда молия ва солиқлар тарихи билан шуғулланган олим, профессор Х. Рахимов томонидан

олиб борилган илмий тадқиқотларда ўз аксини топган. Шу билан биргаликда Шарқ иқтисодий тафаккурининг ривожланишида катта ўрин тутган араб мутафаккири Ибн Халдун Абдуррахмон Абу Зайд, атоқли давлат арбоби, илк туркий дostonнавис Юсуф Хос Хожиб ўзининг 1069-1070 йиллар орасида ёзган «Қутадғу билиг» (қутга, яъни бахт- саодатга элтувчи билим) асарида, шунингдек, Шунингдек, 3.Бобур ўзининг 1601 йилда чоп этилган «Акбарнома» китобида ҳам солиқларни жорий этиш ва ундириш тартиблари ҳамда салтанатни бошқаришда мураккаб иқтисодий муаммоларни қандай қилиб ечиш кераклиги хусусидаги ўзининг қарашларининг мазмунида солиққа тортишнинг энг муҳим тамойиллари акс этганлигини илғаш мумкин.

Шундай бўлсада ҳозирги солиққа оид илмий назарияларда солиққа тортиш тамойилларининг А.Смит томонидан келтирилган тамойиллари классик тамойиллар сифатида эътироф этилади. Қизиғи шундаки, А.Смитга қадар бир неча асрлар аввал А.Темур айтган солиққа тортиш тамойиллар А.Смит томонидан иқтисодий жиҳатдан асосланиб, у маълум бир тизгинга солинган бўлса, дostonнавис Юсуф Хос Хожибнинг тинчлик-осойишталик; меъридаги солиқлар ва иқтисодий эркин фаолият юритиш имконини таъминлаш давлатнинг асосий вазифаси бўлиш керак деган ғоялари бир неча аср ўтиб айнан А.Смит томонидан такорорланганлиги, жаҳон солиққа тортишнинг классик тамойилига бизнинг улуғ алломаларимизнинг назарий қарашлари асос бўлган деб айтишга далилий манба ҳисобланади. А.Смит ўзининг машҳур "Халқлар бойлигининг табиати ва унинг келиб чиқиш сабаблари" номли асарида солиққа оид муаммолар қаторида солиққа тортиш тамойилларини ҳам алоҳида тадқиқ қилиб, унинг асосий шакллари ишлаб чиқди. А.Смитнинг солиққа тортиш тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Мутаносиблик ёки адолатлилик тамойили. А.Смит иқтисодчи олим сифатида солиқларнинг жорий этилиши ва ундирилиш жараёнларини унинг манбалари ва субъектлари билан ўзаро боғлаган ҳолда тадқиқ этади. У таҳлилларида Англия солиқ тизими ва бошқа давлатларнинг солиқ тизимини ўзаро таққослайди, солиқларни ундирилишнинг турли тарихий босқичларга

қандай самара берганлиги ва жамият тараққиётига қандай тўсиқ бўлганлигини сабабларини аниқлайди. Тадқиқотларда шуни аниқлайдики, солиқлар бир хил жорий этилиш ва ундирилиш хусусиятига эга эмас. Шу билан биргаликда давлатлардаги сиёсий вазиятларнинг жиддийлашувида солиқларнинг текис тақсимланмаслиги сабаб бўлганлигини ҳам таҳлил қилади(Францияда XVIIIнинг 80-йилларида революцияни эсланг). Германияда, Англияда, Францияда солиқлар асосан оддий деҳқон, хунарманд ва савдо билан шуғулланувчи аҳоли гарданига тушиб, катта ер эгалари ва йирик савдогарларга нисбатан солиқ юки кам бўлган. Ушбу ҳолатларни ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилиб, А.Смит солиқлар мутаносиб ҳолда адолатли ундирилиш керак. Давлатдан олган манфаатдорликлари вўлаган солиқлари ўртасидаги боғлиқлик мутаносиб ҳолда бўлиш, солиқларни барча тўлаши аммо, унинг молиявий имкониятилан келиб чиққан ҳолда амалга оширилиш керак деган ғоялари унинг солиққа тортишнинг биринчи тамойилида жамланади.

2. Аниқлилик тамойили. Бу тамойилнинг мазмуни солиқ тўловчига солиқ тўлашнинг моҳияти, солиқларни қачон ва қайси вақтлар тўлашлигини аниқ бўлиш керак. Бу тамойилнинг замирида шунингдек, солиқларни ундиришнинг ҳуқуқий асосларининг солиқ тўловчиларга етказилиши, солиқ тўловчилар нима сабабдан солиқ тўлаш лозимлиги ҳам аниқ бўлиши, солиқ тўловчиларнинг тўлаган солиқлари эвазига давлатдай қандай наф кўриш мумкинлиги ва кўраётганлиги аниқ ифода этилиш лозим. Солиққа тортишнинг ту тамойили бир томондан тўлаётган солиқларининг ижтимоий нафлилик даражасини солиқ тўловчиларга аён бўлиши солиқларни ундиришда қулайлик туғдирса, бошқа томондан солиқларни қачон ва қанча тўлашлигини(ҳақиқий тўлашлигини) аниқлиги солиқларни тўлаш ва уни ундириш жараёнларини ойдинлаштиради.

А.Смит бу тамойилда солиққа тортишнинг биринчи тамойили билан боғлиқлигини тушунтириб, солиқ ундирувчилар(давлатдан солиқни ундириш ҳуқуқини маълум бир тўловлар эвазига қўлган китирган шахслар) томонидан ўз манфаатларига кўпроқ солиқ ундиришни назарда тутиб, солиқ тўловчиларнинг

турли хил вақтларда солиқларни тўлашни талаб қилиши, уларга тўлайдиган солиқларнинг ҳақиқий миқдорини бўрттириб кўрсатиши(аксарият солиқ тўловчилар саводи бўлмаганлиги солиқ ундирувчининг ҳисоблаган солиқ миқдорини тўлашга мажбур бўлган) ҳам солиқ тўловчига ҳам давлат хазинасига салбий таъсир қилиб, солиқларни ундиришнинг адолатлилик тамойили бузилган. Шу боисдан ҳам А.Смит солиқ ундириш ҳуқуқини давлатдан сотиб олиш ҳисобига солиқларни ундирувчилар армиясидан фойдаланишга қатъий қарши чиқади ва уни солиқ тизимининг оғирлашувининг асосий сабабчилари сифатида баҳолайди.

3. Қулайлилик тамойили. Бу тамойилида эса солиқларни ундириш жараёнида шундай йўл тутилиш кераки, солиқлар тўлай солиқ тўловчига қулай тартиб жорий қилиниш кераклиги назарда тутилади. Яъни, қулайлилик деганда нафақат тўлаши лозим бўлган солиқ сўммасини давлат хазинасига ўтказиш жараёни, шу билан биргаликда солиқ тўловчиларнинг даромад олишининг даврийлик жиҳатдан фарқланиши, уларга турли хил табиий офат ва иқлимнинг таъсири, сиёсий вазиятларнинг таъсири доирасида солиқларни тўлаш имкониятларининг чекланиши ҳолларида уларга солиқ тўлашга имконият берувчи шарт-шароитларни туғдириб бериш лозимлиги ҳам назарда тутилади. Бу борада А.Темурнинг тузукларида келтирилган ".....сармоёси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоёсини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Дехқонлар ва раиятдан бирининг дехқончилик қилишига қурби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин,..... Ҳосил пишиб етилмасдан олдин раиятдан молу-жиҳат олинмасин. Ҳосил етилган ҳосилни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўловчи бормасдан солиқни ўзи келтириб берса, у ерга солиқ ундирувчи юборилмасин.... Агар раият рўйхатга олинган ерлардан бериладиган солиқларни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча миқдорини сарқорнинг ҳиссаси

ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар.....»⁴³ тартиб ва фикрлари айнан солиқларнинг аниқлилик тамойилини изоҳлайди.

4. Кам харажатлилик(самарадорлик) тамойили. Солиқларни ундириш жараёнининг ўзи ҳам маълум бир харажатларни талаб қилади. Аввалги бобларда кўриб ўтганимиздек, Европа ва Осиёнинг бир қатор давлатлари давлат бундай харажатларни камайтириш мақсад қилиб, солиқ ундириш ҳуқуқини маълум бир тоифадагиларга ҳақ эвазига берган. Албатта, бу икки хил тартибда амалга оширилган. Биринчиси бу солиқ ундириш ҳуқуқини беришда солиқ тушумларига тенг равишда солиқ ундирувчидан йиғим олинган ва давлат бу ерда риск қилган. Солиқ ундирувчилар давлатга тўланган маблағни унга бириктирилган ҳудудлар ва соҳалардан ундирилган солиқ тўловлари билан қоплаган.

Бу эса ўз навбатида солиқларни ундиришда камситилиш ҳолатларига олиб келган. Иккинчи тартибда солиқ ундирувчиларга ҳуқуқ уларга маош тўлаш ва уларни солиқ тўлашдан озод қилиш ҳисобига берилган. Баъзи ҳолларда ундирилган солиқлар уларни ундиришга кетган харажатлардан ҳам ортик бўлган. Солиқларни ундириш харажатларини қоплашда маҳаллий аҳолининг зиммасига юклаш бизнинг юртимизда амал қилган давлатчилик шаклларида ҳам кўриш мумкин. Бу тартиб асосан муғуллардан мерос бўлиб қолган бўлиб, муғуллар истилосидан кейинги вақтларда ҳам узоқ вақт амал қилиб келди. Масалан, Бухоро амирлиги даврида ҳоким ва унинг хизматидагиларга маош давлат хазинасидан берилмаган ва улар ўзларининг кунлик харажатларини маҳаллий аҳолидан турли хил йиғимларни олиш ҳисобига қоплаган. Қайд қилиб ўтилганидек, А.Смит бошқа давлатларнинг солиққа тортиш тизимларини ҳам ўрганиб чиқиб, бундай ҳолатлар солиқ тизимининг самарадорлигига катта таъсир қилишини англаб етган ҳолда солиқларни ундиришда иложи борича кам харажатларни амалга ошириш лозимлиги таъкидланади. Бу эса тараққиётнинг ҳозирги босқичида ҳам катта аҳамият касб этади.

⁴³ Темур тузуклари. Т.: "Чўлпон", 1991 й. 78-98 бетлар.

Таъкидлаш керакки солиққа тортиш тамойиллари А.Смитдан аввал яшаган В.Петти, Д.Рикардолар томонидан ҳам кўриб чиқилган, бўлиб, улар ҳам солиқларни ундириш тамойиллари нималарга асосланиш лозимлиги хусусида тавсияларни илгари сурган. А.Смит эса уларнинг бу ғояларини қайтадан ишлаб уларни ривожлантирди. Солиққа тортиш тамойилларини ривожлаштиришда немис иқтисодчиси Вильгельм Рошер томонидан ҳам бир қатор тамойиллар илгаи сурилди. Аниқроғи В.Рошер А.Вагнер каби А.Смитнинг солиққа тортиш тамойилларини танқидий таҳлил қилиб, солиққа тортиш қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозим деб ҳисоблаган: 1) Солиқлар адолатли ундирилиш лозим; 2) Солиқларни жорий этишда ва ундиришда тартибга амал қилиниш керак; 3) Солиқ ундириш сиёсати иқтисодий ричагларга асосланиш керак. В.Рошернинг солиққа тортиш тамойилларида давлат солиқларни жорий этиш ва ундиришда асосан иқтисодий ричагларга асосланиши лозим деган мазмун ётади.

Солиққа тортиш тамойилларининг ривожланишида рус иқтисодчи олими Н.Тургенов томонидан ҳам ҳисса қўшилди. Н.Тургенов 1818 йилда ёзган "Солиқ назарияларидан тажрибалар" номли асарида солиққа тортиш тамойиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтади:

Солиққа тортишнинг тенг тақсимланиш тамойили. Бунга кўра солиқлар барчага тенг тақсимланиши керак. Ҳар бир кишининг умумий манфаатлар йўлида қурбонлик бериши(мол-мулкни ва даромадини бериши) унинг имкониятлари ва даромадига мувофиқ келиши лозим. Солиқларнинг нотекис тақсимланиши фуқароларда давлатга нисбатан нафрат туйғусини кучайтиради.

Солиқларнинг аниқлиги тамойили. Жорий қилинган солиқлар, уларнинг ставкалари, солиқдан имтиёзлари ва солиқ бирликлари солиқ тўловчига ва солиқ ундирувчиларга аниқ бўлиши керак. Н.Тургеновнинг фикрича, Солиқларнинг ноаниқлиги солиқ тўловчи лозим бўлган солиқларни тўлаш жараёнида ҳам норозиликларни келтириб чиқаради, чунки, тўловчининг эгоистлик характерида солиқни кўп тўлаяпман деган тушунча доим сақланади, солиқларнинг аниқ қилиб (ҳисобланиши, нимадан солиқ ундирилиши, солиқ бирлиги) берилиши бундай ҳиссиётларни камайтиради.

Солиқларни қулай вақтда ундириш тамойили. Солиқ тўловчиларнинг ери, уйлари, даромади ёки мол-мулкдан олинадиган солиқлар, уларнинг вақти қандай белгиланишида қатъий назар солиқлар уларнинг даромад олиш вақтлари билан боғлиқ бўлиши лозим. Солиқлар шундай вақтда ундирилиш лозимки, фуқароларда тўлаш имконияти мавжуд бўлганда уни ўзи тўлаш имкониятига эга бўлсин.

Солиқларни ундиришнинг арзонлиги(кам харажатлилиги). Солиқларни йиғишда минимал даражадан ортиқ сарфларга йўл қўйилмаслик керак. Солиқ ундирувчиларнинг даромадлари ундириладиган солиқлар ҳисобига эмас, давлат харажатлари ҳисобидан амалга оширилиши қатъий белгиланиши керак. Н.Тургенов фикрича, солиқ ундирувчиларнинг иш ҳақининг солиқлар ичига қўшилиши аслида солиқ ставкаларига катта таъсир қилмасда, солиқ тўловчиларда нафратга сабаб бўлади ва солиқдан қочишга ҳаракат қилади. Буни аниқлаш ва солиқдан қочганлигини исботлаб беришнинг ўзи эса яна кўшимча харажатларни талаб қилади. Н.Тургенов томонидан илгари сурилган солиққа тортиш тамойиллари А.Смит тамойилларига ўхшаш бўлсада, ушбу тамойилларнинг қўлланиш хусусиятларининг ўзига хос фарқи ва ёндошувли жиҳатлари кўрсатиб берилган.

Ўз навбатида эса А.Смитнинг солиққа тортиш тамойиллари кейинги босқичларда немис иқтисодчиси Адольф Вагнер томонидан ҳам ривожлантирилди. А.Вагнер солиққа тортиш тамойилларини қуйидагича тўрт гуруҳга ажратади:

1. Солиқларни ташкил этишнинг молиявий тамойиллар:

- солиққа тортиришнинг етарлилиги;
- солиққа тортишнинг мослашувчанлиги.

2. Халқ хўжалиги тамойиллари:

- солиққа тортиш манбаларини танлаш тамойили(солиқлар алоҳида олинган аҳолининг даромадлари ва капиталига солиниш керакми ёки барча аҳолигами?);
- турли солиқларнинг ўзаро алмашинуви тамойили.

3. Этика тамойиллари(адолатлилик тамойиллари):

- солиққа тортишнинг умумийлиги;
- солиққа тортишнинг тенглиги.

4. *Маъмурий-техник қоидалар(солиқларни бошқариш тамойили):*

- солиққа тортишнинг аниқлилиги;
- солиқ тўлашнинг қулайлиги;
- солиқларни ундириш харажатларни максимал даражада камайтириш.

А.Вагнер томонидан келтирилган солиққа тортиш тамойиллари А.Смит тамойилларига ўхшаш бўлиб, у Смитдан фарқли равишда солиққа тортиш тамойилларини давлатнинг харажатларини йўналишидан келиб чиқиб белгилайди. Ўз навбатида давлатнинг амалга ошириши лозим бўлган харажатларни 6 гуруҳга бўлиб, уларнинг молиявий таъминланиши у таклиф қилган солиққа тортиш тамойилларига боғлиқ бўлади деган ғояни илгари сурган.

Солиққа тортиш тамойилларини ишлаб чиқиш масалалари тараққиётнинг кеинги даврларида ҳам иқтисодчи олимларнинг тадқиқот объектларидан ўрин олиб келди. Бу борада америкалик иқтисодчи олимлар Пол Энтони Самуэльсон Джозеф Юджин Стиглицлар томонидан ҳам бир қатор солиққа тортиш тамойиллари илгари сурилди. Пол Энтони Самуэльсон солиқ тизимини ташкил этишда қуйидаги тамойилларга асосланиш кераклиги таъкидлайди:

Манфаатдорлик тамойили орқали солиқ тўловчилар давлатнинг бир хил тартибда манфаат кўриши ва солиқларни турли хил тартибда тўлашга асосланиш зарурлигини изоҳлайди. Солиқ тўловчилар бир хил бўлиши мумкин эмас, аммо, ижтимоий манфаатдорликни уйғунлаштириш мумкин деган ғояга асосланади.

Солиқ тўловчиларнинг томонидан тўланган солиқлар уларнинг ўзларининг ёки жамоа манфаатларига мувофиқ келиши лозимлиги тамойили. Солиқ тўловчи у ёки бу жамоа аъзоси сифатида ўзи ва жамоасининг тўлаган солиқларидан ҳам яқка тартибда, ҳам жамоатчилик тартибда манфаатга эга бўлиши лозим.

Солиқ тўловчиларнинг тўловга қобилиятлилиги тамойили. Бунда эса солиқ тўловчиларнинг тўлаган солиқлари уларнинг даромад олиш ва иқтисодий

аҳволи даражасига мувофиқ келиши зарур. Пол Самуэльсон солиққа тортишнинг адолатлилиги ва тенглик тамойиллари ўзаро боғланган ҳолда қўлланилиш лозимлигини эътироф этиб, тенглик тамойили ҳам горизонтал ҳам вертикал ҳолда қўллангандагина моҳиятга эга бўлади деб ҳисоблайди. Вертикал тенгликда солиқлар табақалашган ҳолда турли даражадаги даромадларни қамраб олса, горизонтал тенгликда эса солиқ тўловчилар бир хил тартибда солиқ тўлашлари таъминланиш кераклиги исботланади. Солиқлар тенг ўрнатилган шароитда уларнинг даромадларининг фарқланиши солиқларнинг адолатлилиги тамойили сақланган ҳолда солиқ турли хил даражада ундирилади.

Д.Стиглиц солиққа тортишнинг муҳим замонавий 5 та тамойилини ишлаб чиқади. Унга кўра солиққа тортиш ресурсларнинг самарали тақсимланишига қарши турмаслик, солиқларни ундириш маъмурий ва иқтисодий жиҳатдан қулай бўлиши, солиқлар иқтисодиётнинг ҳолатига тез мослашувчан бўлишлик, солиқ тўловчилар солиқ тўлаётганда у сиёсий жиҳатдан таъминланганлигини англаши, солиққа тортиш тизими ҳар бир индивидга нисбатан адолатли тарзда мавжуд бўлиш керак. Олим ўзининг асосий ғояларини умумлаштириш солиққа тортиш қандай шаклда оптималга эга бўлади деган масаланинг ечимларини беради.

Швециялик иқтисодчи олим Кнут Виксель (1851-1926) солиқ муаоммоларини нарх назариясига боғлиқ ҳолда тадқиқ этиб, солиқлар фаровонлик манбаи сифатида хизмат қилиши давлат харажатларининг йўналишларига боғлиқлигини исботлаб берди. У ўзининг "Солиққа тортишнинг оддий тамойиллари" китобида солиқ тўловчиларнинг солиқлардан нафлилигини таъминлашда аввало солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш, унинг қонуний амал қилишини таъминлаш, солиқларни жорий этишда парламентнинг ролини ошириш солиқларнинг адолатлилиги тамойилининг асосий омиллари сифатида баҳолайди. Солиққа тортишнинг адолатлилиги тамойилини таъминлашда нафлиликнинг тенглигини таъминлаш ётади деб ҳисоблайди. Агар қачонки солиқ тўловчилар давлат харажатларидан нафлилиги ошса, ўшанда солиқлар адолатли ҳисобланиб, истеъмолни қисқартиришга олиб келувчи ҳар қандай шаклдаги харажатларга солинадиган солиқларни қаттиқ танқид қилди. Кимда

юкори даромад мавжуд бўлса, ўшанга юкори солиқ солиш деган ғояни илгари суради. Демак, солиққа тортишнинг классик(умумий) тамойилларининг моҳияти аввало турли хил даврлардаги солиққа тортишнинг ҳолатини англатсада, улар тараккиётнинг ҳозирги шароитида ҳам ўз моҳиятини йўқотмаган ва жаҳон солиққа тортиш тизимининг ташкилий-услубий асослари сифатида катта тавсиявий характерга эга. Шу жиҳатдан ҳам улар бугунги кунда классик тамойиллар сифатида тавсифланади. Шу билан биргалкида солиққа тортиш тамойиллари масалалари, солиқ назарияси билан шуғулланишган ғарб олимларидан С.Гоббс, Ф.Кенэ, О. Мирабо, М.Фридман, Ф.Юсти, П.Верри, Ф.Нитти, А.Лаффер, Россиялик олимлардан И.Озеров, И.Янжул, М.Соболев, Г.Болдырев, Д.Боголепов, А.Буковецкий ва шу кабиларнинг илмий тадқиқотларида ўрин олган.

5.3. Солиққа тортишнинг замонавий ва хусусий тамойиллари

Ушбу бобнинг дастлабки қисмида таъкидлаб ўтанамиздек, солиққа тортиш тамойиллари қандй бўлиши лозим деган масала давлатчилик пайдо бўлгандан бери назарий тадқиқотларнинг маркази бўлиб келмоқда. Таъкидланганидек, солиққа тортиш тамойилларининг ўрта асрлардан то ўтган асрнинг ўргаларигача бўлган даврларида асосан ҳар бир давлатнинг солиқ тизимидаги хусусиятига боғланганлигини кўриш мумкин. Шу билан биргалкида алоҳида олинган давлат доирасида солиққа тортиш хусусиятлари халқаро муносабатларнинг ривожланиши билан параллел равишда бошқа давлатларнинг солиқ тизимида ҳам ўтиб борди. Бошқачароқ қилиб айтганда, халқаро меҳнат тақсимотларини чуқурлашиб, ўзаро интеграцион алоқаларнинг кенгайиб бориши, ўз навбатида халқаро солиққа тортиш муносабатларининг ҳам ривожланиб боришига олиб кела бошлади.

Халқаро капиталнинг ортиб бориши ва унинг географиясининг кенгайиши, уларни солиққа тортиш борасида умумий келишувларни ҳам такозо эта борди, натижада эса жаҳон хўжалигининг асосий қисмларидан бири сифатида халқаро солиққа тортиш муносабатлари кенгайиб, уларнинг умумий

йўналишларини белгилаб берувчи тамойилларга ҳам эҳтиёж туғилди. Демак, солиққа тортиш тамойиллари илгари бир ёки бир неча давлатлар доирасида бўлган бўлса, энди унинг халқаролашуви ошиб борди. Бу эса ўз навбатида турли хил замонавий солиққа тортиш тамойилларининг ҳам юзага келтира бошлади. Замонавий солиққа тортиш деганда бошқа соҳалардаги каби сифат жиҳатдан янги, аввалги солиққа тортиш тамойилларини инкор этган ҳолда уларнинг ўрнига келган тамойиллар тушунилмаслик керак. Бундай тушунча техника, бошқарув, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқа соҳаларда шундай тушунилади. Замонавий солиққа тортиш тамойиллари таъкидланганидек, аввалги солиққа тортиш тамойилларини инкор этмаган ҳолда унинг даврийлик нуктаи назаридан шу даврнинг иқтисодий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда қўшимча солиққа тортиш тамойиллари тушунилади.

Замонавий солиққа тортиш тамойиллари турлари бир қанча бўлиб, одатда уларнинг моҳиятини соддароқ англаш мақсадида улар уч гуруҳга: Солиққа тортишнинг иқтисодий тамойиллари, солиққа тортишнинг ташкилий тамойиллари ва солиққа тортишнинг ҳуқуқий тамойилларига бўлинади:

1. Солиққа тортишнинг иқтисодий тамойиллари асосан солиқларнинг ички моҳияти, солиқ ставкалари, солиқ базалари, солиқларнинг солиқ тўловчиларга оғирлиги ва уларнинг молиявий ҳолати жиҳатидан ёндошилади. Булар жумласига солиққа тортишнинг тенглиги ва адолатлиги тамойилигининг замонавий тамойилида барча юридик ва жисмоний шахслар давлатнинг харажатларини қоплашда ва ундан манфаат олишда ўзаро тенг бўлиб, солиқларни жорий қилиш уларнинг молиявий ҳолатига мувофиқ келиши лозим. Солиқ тўлашда тенглик ва адолатлилик горизонтал ва вертикал шароитда амал қилиш керак. Вертикал ҳолатда даромадлар ошиши билан солиқ ставкалари ҳам ошиб бориши, давлатдан кўпроқ ижтимоий манфаат олувчилар кўпроқ солиш тўлашлигини билдирса, горизонтал тамойилда эса бир хил миқдордаги солиқ тўловчилар бир хил миқдордаги солиқ ставкаларида солиқ тўлаши зарур.

Жаҳон амалиётида солиққа тортишнинг тенглик ва адолатлилик тамойили ўзаро боғлиқ ҳолда қўлланилади. Акс ҳолда эса солиқларнинг адолатлилик

тамойили йўқолади. Шу билан биргаликда солиқларнинг адолатлилик тамойилининг горизонтал ва вертикал қўлланишда бошқача ёндошувлар, масалан вертикал солиққа тортишда даромад ошиб бориши билан солиқларнинг ошиб боришига мутаносиб равишда солиқ тўловчиларнинг социал тоифаларига қараб солиқ имтиёзлари горизонталига қараб қўлланиши лозим деган ёндошувлар ҳам мавжуд. Бу эса солиқларнинг социаллашувини билдиради. Солиқларнинг самарадорлик тамойили. Бу тамойилга кўра солиқлар ва уларни ундириш жараёни ишлаб чиқариш жараёнини рағбатлантириши ва унинг ривожланишига, аҳолининг ишчанлик ҳолати ва ташкилотларнинг фаолиятининг фаоллашувига тўсиқ бўлмаслик керак. Бу эса солиқларни қўллашда жуда эҳтиёткорлик билан ёндошишни, яъни солиқларнинг қайси даражасида ишлаб чиқариш жараёнига салбий таъсир этиш ҳолатини аниқлаш катта аҳамият касб этади. Иқтисодий солиққа тортиш тамойилларидан яна бири солиқларнинг бюджетга мослик тамойилидир. Бу тамойилга кўра солиқ асосан бюджетнинг даромадларини шакллантиришга қаратилган бўлиб, солиқларнинг даражаси ва бюджет даромадларини бир маромда шаклланишини таъминлаши ва солиқларнинг адолатлилик тамойили бузилмаган ҳолда солиқларни максимал жалб қилишга мувофиқ келиши лозим.

Солиққа тортишнинг кўп томонламалилик иқтисодий тамойили эса давлатнинг солиқ сиёсатига мослашувчан ҳолатда ўрнатилиши ва амалга оширилишини назарда тутати. Солиқ сиёсати шундай ўрнатилиши керакки солиқларнинг рағбатлантирувчилик ва тартибловчилик роли ўзаро мутаносиб равишда ҳаракат қилиши лозим. Бу эса тўғри ва эгри солиқларнинг ўзаро нисбатларини мувофиқлаштирилган ҳолда амалга оширилиши орқали таъминланади. Бошқача ҳолатларда эса солиқларнинг прогрессив ва регрессив хусусиятларининг боғланишини ҳам ифодалайди. Шунингдек, замонавий солиққа тортишнинг иқтисодий тамойиллари сифатида тўловга қобилиятлилик тамойили, инвестицияларни рағбатлантириш тамойили кабилар ҳам келтириб ўтилади. Уларга кўра солиқлар тўловчининг тўловга қобилигини инобатга

олиши, солиқлар доим ички ва ташқи инвестицияларни рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиш лозимлиги назарда тутилади.

2. Солиққа тортишнинг ташкилий тамойиллари иқтисодий тамойиллардан фарқли равишда солиқларни ундириш ва уни солиқ тўловчилар томонидан тўлаш жараёнларининг ташкилий механизмларини қамраб олади. Ушбу тамойиллардан бири солиққа тортишнинг ягоналик тамойилидир. Бу тамойилнинг моҳияти бир солиқ объектига қўшимча солиқларнинг белгиланмаслиги, бир хил шароитда ва бир хил даромадга табақалаштирилган тартибда ёндошмаслик, мулкчилик ва фаолият туридан қатъий назар бир хил солиқ ставкаларида солиқ ундиришни ифодалайди. Шунингдек, солиқ манбаи пайдо бўлиш манбаидан қатъий назар уларга солиқ солиш ягона тамойилга асосланиш зарур. Солиққа тортишнинг ҳокимият даражалари бўйича фарқланиш тамойили. Бу тамойилга кўра солиқларни жорий этишда федерал(умумдавлат) ва маҳаллий даражада ёндошув амалга оширилиш лозим. Солиқларни бундай жорий этиш солиқларни ундириш самарадорлиги таъминланади, солиқларнинг манбаини аниқлаш ва уларни солиққа тортиш осонлашади ва солиқларни жалб қилишда ҳокимиятларнинг ваколатлари ва мажбуриятлари ойдинлашиб, уларнинг солиқ сиёсатидаги иштироқи ортади.

Солиққа тортишнинг мослашувчанлик тамойили. Бу тамойилга кўра солиқларни ундириш механизмларини ишга солиш солиқ тўловчиларнинг жойлашган жойи, уларнинг ишлаб чиқариш хусусиятлари, иқлим шароитлари ва технологик хусусиятларига қараб солиқларни мослашувчан бўлиши лозим. Бу эса солиққа тортишнинг марказлашган тартибда солиқ ундириш, содалаштирилган солиққа тортишни қўллаш, солиққа тортишнинг алоҳида тартибларини амалга ошириш кабилар орқали ифодаланади. Солиққа тортишнинг очиқлилик тамойили ҳам ташкилий тамойиллар жумласига кириб, у солиққа оид қонунлар, қонуности ҳужжатлари, солиқ тўловчилар ва ахборот олувчиларга очиқ бўлган ҳолда, уларнинг талқини содда, рагон ва баҳсли жараёнларга олиб келишга асос бўлувчи тартибда шакллантирилмаслик лозимлигини тавсифлайди.

Аммо, амалиётда солиққа оид қонунлардаги нормаларнинг турлича талқин қилиниши, уларда турли хил маъноларни аниқлашчи иборалар ва тушунчаларнинг қўлланилиши оқибатида солиқлар бўйича қарздорликнинг ундирилмаслигига, ишларнинг суд арбитражларида қайта-қайта қўрилиши оқибатида ортиқча харажатларни амалга оширилишига, унумсиз меҳнат сиғимларининг ошишига олиб келадиган ҳолатлар кўп учрайди. Айнан ушбу ҳолат Республикамиз солиқ тизимида ҳам солиққа оид қонунчиликларни турлича талқин этилиши оқибатида солиқ қарздорлиги сўммаларининг ошишига солиқ хизмати органларининг ходимлари ва солиқ тўловчиларнинг ортиқча вақтларини олишга, унумсиз харажатларнинг юзага келиш ҳолатлари ҳам учрайди. Солиққа тортишнинг ташкилий тамойиллари жумласига солиқ тўловчиларнинг руҳий ҳолатини эътиборга олиш тамойили, солиқларнинг социаллашуви тамойили, солиқ имтиёзлари ва алоҳида тартибларни қўллашнинг табақалашув тамойиллари ҳам мавжуд бўлиб, улар солиқ тўловчиларнинг руҳиятини ҳисобга олиш, яъни солиқ сиёсати, солиқларни ундириш механизмларига нисбатан уларнинг руҳиятини эътиборга олинган ҳолда солиқ тизimini мослаштириш, солиқлар жорий этилишда ва уларни ундиришда солиқ тўловчиларнинг социал мавқеи, уларнинг фаолиятининг даражалари (масалан самарасиз соҳа, аммо жамият учун муҳим маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш билан шуғулланиш)дан келиб чиққан ҳолда ёндоқиш, солиқ имтиёзлари ёки солиққа тортишнинг алоҳида (имтиёзли) тартибларини қўллашда табақалашган ҳолда ва адолатли равишда имтиёзларни белгилаш лозимлигига асосланади.

3. Солиққа тортишнинг замонавий тамойилларининг учинчи-ҳуқуқий гуруҳига солиққа тортишнинг қонун асосида ўрнатилиш тамойилига солиқ қонунчилигининг устуворлик тамойили, солиқ тизимида илмий ёндоқиш тамойили кабиларни киритиш мумкин. Ушбу тамойилларга кўра ҳар қандай тартибда солиқларни жорий этиш фақат қонунчилик тартиби асосида, яъни солиқларни жорий этишнинг парламентаризм методига асосланган ҳолда амалга оширилиши, солиқларни ундириш тартибларида қонунчиликнинг

устуворлигининг таъминланиши, солиққа оид ваколатлар фақат қонунларга мувофиқ белгиланиши, солиқларни жорий этиш ва ундириш механизмларига илмий ёндошган ҳолда уларни жараёнларни илмий таҳлил этган ҳолда тегишли ўзгартиришлар киритиб боришга асосланиш масалалари устуворлик касб этиши лозим.

Ушбу келтириб ўтилган классик ва замонавий солиққа тортиш тамойиллари илмий мазмунга эга тавсиявий-услубий характердаги тамойиллар бўлиб, ушбуларга асосланган ҳолда ҳар бир давлат ўзининг солиқ тизими учун қонуний характердаги солиққа тортиш тамойилларини белгилаб олиши мумкин. Давлатларнинг ўз қонунчилиги асосида аниқлаб қўйиладиган солиққа тортиш тамойиллари одатда хусусий (алоҳида олинган) солиққа тортиш тамойиллари ҳам деб юритилиб, улар аниқ характерга эга бўлади ва улар тегишли давлатда солиқларни жорий этиш ва уни ундиришнинг умумий тамойиллари (йўналишлари)ни белгилаб бериб, кейинги солиққа оид қонунчиликнинг мазмунига унга мос бўлишини таъминлайди. Бошқача қилиб айтганда қонун асосида белгилаб олинган солиққа тортиш тамойилларининг мазмуни солиқларни ундиришнинг ҳуқуқий нормаларига асос бўлиши ва ҳуқуқий нормаларнинг мазмуни эса солиққа тортишнинг ҳуқуқий тамойилларига зид бўлмаслиги керак, акс ҳолатда эса солиққа тортиш тамойилларининг моҳияти йўқолади. Масалан, Россия давлати Конституцияси ва Солиқ кодексига солиққа тортиш билан боғлиқ 10 та тамойиллар белгилаб қўйилган бўлса, бу аксарият давлатлар солиқ ва бошқа қонунчиликларида ҳам учрайди.

1993 йилда Доминикан Республикаси учун Бирлашган Миллатлар ташкилоти лойиҳасида асосида ишлаб чиқилган кейинчалик эса (1996 йилдан бошлаб) тавсиявий характерга эга бўлган Жаҳон солиқ кодекси (Basic World Tax Code) сифатида эълон қилинган кодексда ҳам солиққа тортиш тамойиллари келтириб ўтилган. Биринчи тамойил бу барча давлатлар солиқ қонунчилигини ўзида акс эттирувчи ягона солиқ қонунчилигига эга бўлиши тамойили бўлиб, солиққа оид муносабатлар ягона қонунчилик базасида тартибга солинишини

ифодалайди. Иккинчи тамойил халқаро интеграция ривожлантиришда солиқлар истисно тариқасида миллий ишлаб чиқарувчиларга нисбатан протекцион характерга эга бўлиб, халқаро интеграцияни ривожлантириши лозим. Бунда солиқлар халқаро иқтисодий интеграцияларни ривожланишига тўсик бўлмаслиги, фақатгина улар ички ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиш мақсадида протекцион сиёсат сифатида фойдаланиш лозим. Учинчи тамойилга кўра солиқ имтиёзлари бюджетдан бериладиган субсидияларга нисбатан самарали бўлиши лозим.

Ушбу тамойил солиқ имтиёзлари берилётганга уларнинг самараси бюджетдан берилган субсидиялар, шунингдек, солиқ имтиёзлари берилишидан бюджет йўқотишлар миқдоридан кўп бўлиши керак, акс ҳолда солиқлар иқтисодиётга салбий таъсир этиб қолади (ҳам бюджетдан маблағ йўқотилади, ҳам солиқ тўловчи фаолияти самарасиз бўлади). Кейинги солиққа тортиш тамойили иқтисодиёти ривожланаётган давлатларга тегишли бўлиб, улар солиққа тортишда бюджет даромадларини шакллантиришда эгри солиқлар (қўшилган қиймат, акциз, божхона божи)нинг улушининг устунлигини таъминлаши, жисмоний ва юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи бюджетни шакллантиришда катта роль ўйнамаслиги керак. Бу тавсиявий тамойил Ўзбекистон солиқ тизимида ҳам ўз аксини топган бўлиб, ҳозирги вақтда бюджет даромадларини шакллантиришда эгри солиқларни ҳиссаси (50 фоиздан юқори) юқоридир. Охириги тамойил бу барча даромадларни солиққа тортиш ягона даромад солиғи асосида солиққа тортишни характерловчи тамойилдир.

Бунга кўра солиқ декларацияси объектига тушадиган барча даромадларга ягона даромад солиғини жорий қилиш солиқ тизими ва солиқ маъмурчилигини соддалаштиради. Албатта, ушбу тамойиллар асосан халқаро солиққа тортишни назарда тутувчи ҳам миллий солиқ тизимлари учун тавсия характерига эга бўлиб у ўзида ҳам миллий ҳам халқаро солиққа тортишнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалайди. Ўзбекистонда мустақил солиқ тизимини шакллантиришда солиққа тортишнинг умумий тамойиллари 1991 йил 15-февралда қабул қилинган «Корхоналар, бирлашмалар ва

ташкilotлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонун (ҳозир ўз кучини йўқотган), 1997 йил 24-апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (ҳозир ўз кучини йўқотган) ҳамда 2008 йил 27-декабрда қабул қилинган янги таҳридаги ва ҳозирги амалдаги Солиқ кодексида ўзига хос тартибда акс эттирилган бўлиб, уларнинг мазмуни қуйидагича:

3-жадвал.

Ўзбекистон солиқ тизимида солиққа тортиш тамойиллари

№	«Корхоналар, бирлашмалар ва ташкilotлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонунда (Умумий қоидаларда)	1997 йил 24-апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида (4-моддада)	2008 йил 27-декабрда қабул қилинган янги таҳридаги Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида (6-11 моддаларда)
1.	Манбаларидан қатъи назар, барча даромадлардан солиқ тўлаши мажбурийлиги.	Ҳар бир шахс ушбу Кодексида белгиланган солиқлар ва йиғимларни тўлаши шарт.	Ҳар бир шахс ушбу Кодексида белгиланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаши шарт. Ҳеч кимнинг зиммасига ушбу Кодексида назарда тутилмаган ёки унинг нормалари бузилган ҳолда белгиланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш мажбурияти юклатилиши мумкин эмас.
2.	Барча ҳудудий-маъмурий поғоналар учун ягона бўлган умумдавлат солиқ сиёсатини маҳаллий ҳокимият идораларининг умумдавлат солиқ сиёсати доирасида солиқларга оид қонун чиқариш фаолиятидаги мустақиллиги билан уйғун ҳолда амалга ошириш.	Солиқ солиш—юридик шахсларга нисбатан мулкчилик шаклидан қатъи назар, қонун олдида тенглик, жисмоний шахсларга нисбатан эса жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенглик асосида амалга оширилади.	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар аниқ бўлиши керак. Солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ҳар бир солиқ тўловчи қайси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни, қачон, қанча миқдорда ҳамда қай тартибда тўлаши кераклигини аниқ биладиган тарзда ифодаланган бўлиши керак. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгилашда, агар солиқ Кодексида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, солиқ тўловчилар, шунингдек солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг элементлари аниқланган бўлиши керак.
3.	Ўз фаолияти билан энг муҳим ижтимоий, иқтисодий ва экологик муаммоларни ҳал	Белгиланаётган солиқлар ва йиғимлар товарларнинг (ишлар, хизматларнинг) ёки пул маблағларининг Ўзбекистон	Солиқ солиш умумийдир. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзларни белгилаш ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши керак. Солиқлар ва бошқа мажбурий

	этишга кўмаклашаётган самарали ишловчи корхоналарга имтиёз бериш, шунингдек хўжалик юритишнинг илғор шакллари рағбатлантириш системаси орқали солиқ мезонларининг рағбатлантирувчи аҳамиятини таъминлаш.	Республикаси ҳудуди доирасида эркин муомалада бўлишини бевосита ёки билвосита чеклаб қўйиши ёхуд солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятини бошқача тарзда чеклаб қўйиши ёки унга ғов бўлиши мумкин эмас.	тўловлар бўйича яқка тартибдаги хусусиятга эга бўлган имтиёзлар берилишига йўл қўйилмайди. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар камситиш хусусиятига эга бўлиши мумкин эмас ҳамда ижтимоий, ирқий, миллий, диний ва бошқа шу каби мезонлардан келиб чиққан ҳолда қўлланилиши мумкин эмас. (8-модда).
4.	Декларациялар ҳамда танлаб ўтказиладиган текшириш ва тафтишлар уюштириш асосида барча субъектларнинг солиқ тўловлари юзасидан олган мажбуриятлари устидан молиявий назорат қилиш, қонунларни бузувчиларга нисбатан иқтисодий чоралар қўриш.	Олинган манбаларидан қатъи назар, барча даромадларга солиқ солиниши шарт.	Солиқ тизими Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча солиқ тўловчиларга нисбатан ягонадир. Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудуди доирасида товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) ёки молиявий маблағларнинг эркин муомалада бўлишини бевосита ёки билвосита чеклаб қўядиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар белгиланишига йўл қўйилмайди.
5.		Солиқ имтиёзларини белгилаш ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши керак.	Солиқ солиш масалаларини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар расмий нашрларда эълон қилиниши шарт. Барчанинг эътибори учун расмий эълон қилинмаган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар кучга киритилмаган ҳужжат сифатида ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди ва солиқ соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга, улардаги кўрсатмалар бажарилмаганлиги учун бирон бир санкцияни қўллашга асос бўлиб хизмат қилиши мумкин эмас.
6.		Солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларга оид норматив-ҳуқуқий	Солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларидаги бартараф этиб бўлмайдиган барча қарама-қаршиликлар ва ноаниқликлар солиқ

	ҳужжатлардаги бартараф этиб бўлмайдиган барча шубҳали, зиддиятли қоидалар ва ноаниқликлар солиқ тўловчи тадбиркорлик субъекти фойдасига талқин қилинади. (Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 10 октябрдаги ЎРҚ-59-сонли Қонуни асосида қўшилган)	тўловчининг фойдасига талқин қилинади(11-модда).
--	--	--

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими учун қонуний асосда белгилаб олинган солиқ ва солиққа тортиш тамойиллари юқорида келтириб ўтилган умумий(классик) ва замонавий тамойилларнинг мазмуна илғор тамойилларини ҳам ўзида ақс эттирган. Келтирилган жадвалдан кўриш мумкинки, Республикамиз солиқ тизимида солиқ ва солиққа тортиш тамойиллари қонунчиликнинг такомиллашуви билан улар мазмунан бойиб, содда ва аниқлашиб борган. Дастлабки солиқ қонунчилиги («Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинмаган солиқлар тўғрисида»ги қонунида) солиққа тортиш тамойиллари "умумий қоидалар" сифатида талқин қилинган бўлса, солиқ қонунчилиги(солиқ кодекслари)да эса улар солиққа тортиш тамойиллари сифатида келтириб ўтилган.

Бу тамойиллар Республикамизда солиқ тизимининг жорий этилиши ва амал қилиниши натижасида орттирилган тажрибаларни эътиборга олган ҳолда такомиллаштирилиб борилмоқда. Албатта солиққа тортиш тамойилларида маълум бир ноаниқликлар ҳам мавжуд бўлди. Масалан, 1997 йил 24-апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексининг 4-моддасининг 4-бандида "Олинган манбаларидан қатъи назар, барча даромадларга солиқ солиниши шарт" мазмунидаги тамойил келтирилган бўлсада, аммо Солиқ кодексидан манбаидан қатъий назар барча даромадлар солиққа объекти сифатида белгиланмаган. Бу эса солиққа тортиш тамойили билан

солиқ қонунчилигининг мазмуни ўртасидаги тафоқутни билдиради, ваҳоланки, солиқ қонунчилиги солиққа тортиш тамойилига мувофиқ келиши шарт. Бу ҳолатлар охириги Солиқ кодексда ўзи ечимини топган. Аввалги бандларда таъкидлаганимиздек, Солиқ қонунчилигида белгиланган солиқ тамойиллари солиқ қонунчилиги билан боғлиқ кейинги жараёнларни тартибга солишда ва уларнинг мазмунини аниқлашда асос бўлиб хизмат қилади.

Масалан, 2008 йил 27-декабрдаги қабул қилинган янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексининг 11-моддасида "Солиқ тўловчининг ҳақлиги презумпцияси принципи" келтирилган бўлиб, унинг амалиётдаги акс этиши ва бошқа қонунчиликлардаги мазмуни эса Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди Пленумининг 2010 йил 18 июндаги "Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси Умумий қисмини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида"ги 210-сон Қарорининг 1.2-бандида "Солиқ кодексининг 11-моддасига мувофиқ солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларидаги бартараф этиб бўлмайдиган барча қарама-қаршиликлар ва ноаниқликлар солиқ тўловчининг фойдасига талқин қилинади. Бунда хўжалик судлари шуни эътиборга олишлари керакки, ушбу қоида биринчидан, қарама-қаршиликлар ва ноаниқликлар фақат солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мавжуд бўлганда, иккинчидан, қонун ҳужжатларининг ўзаро нисбати «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 16-моддасида белгиланган қоидалар асосида бартараф этиб бўлмаганда қўлланилади" деган мазмунда аниқлаштирилиб мослаштирилган. Демак, умумий хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳар қайси солиқ тизимининг энг муҳим ажралмас қисмини солиқ ва солиққа тортиш тамойиллари ташкил этиб, уларни тўғри аниқлаш ҳар бир давлатнинг солиқ тизимининг тўғри ташкил этилганлик ва самарадорлик даражасини белгилаб бериб, солиққа оид муносабатларни ривожлантириш ва мувофиқлаштиришда "йўлчи юлдуз" бўлиб хизмат қилади.

Таянч сўз ва иборалар:

Солиққа тортиш тамойиллари, классик солиққа тортиш тамойиллари, замонавий солиққа тортиш тамойиллари, хусусий солиққа тортиш тамойиллари, солиққа тортишнинг адолатлилик тамойили, вертикал солиққа тортиш тамойили, тенглик солиққа тортиш тамойиллари, Солиқ тўловчининг ҳақлиги презумпцияси принципи.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Солиқ тамойиллари ва солиққа тортиш тамойиллари нима? Уларнинг нима фарқлари мавжуд?
2. Классик солиққа тортиш тамойилларига қайси тамойиллар киради? Нима учун классик тамойиллар деб аталади?
3. Хусусий солиққа тортиш тамойиллари деганда қанақа тамойиллар тушунилади?
4. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида қўлланиладиган ва қонуний тартибда ўрнатиб қўйилган солиққа тортиш тамойилларининг моҳиятини изоҳлаб беринг.
5. А.Темур томонидан қанақа солиққа тортиш тамойиллари илгари сурилган? Мантикий мушоҳада қилинг.
6. Вертикал ва горизонтал солиққа тортиш тамойиллари нима?
7. А.Смит, Р.Рикардо, В.Петти, А.Вагнерларнинг солиққа тортиш тамойиллари ўртасидаги ўхшашликлар ва ўзига хосликлар нималардан иборат?
8. Сизнингча солиққа тортиш тамойиллари яна қанақа бўлиши керак? Мушоҳада қилиб кўринг.
9. Пол Энтони Самуэльсон Джозеф Юджин Стиглицлар томонидан илгари сурилган солиққа тортиш тамойилларининг моҳиятини тушунтириб беринг.
10. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексининг 11-моддасида белгилаб қўйилган "Солиқ тўловчининг ҳақлиги презумпцияси принципи"нинг мазмунини кенгрок тартибда тушунтириб беринг.

6-БОБ. СОЛИҚ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

6.1. Солиқ элементлари ва унинг таркиби

Солиқ тизимининг тўлақонли амал қилишининг биринчи босқичи бу солиқларни жорий этиш масаласи бўлса, кейинги босқичи эса уни ундириш тартибларини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Солиқларни ундириш тартибларининг ўзи ҳам солиқларни ундиришга хизмат қилувчи қўшимча қонуности ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва солиқларни ундириш жараёнида услубий асос бўлувчи ва амалий ундириш жараёнини таъминловчи кўрсаткичлар(мезонлар) тизимини яратиш ҳисобланади. Бундай кўрсаткичлар тизими эса одатда *солиқ элементлари* деб аталади. Солиқ элементларининг солиқ тизимидаги аҳамияти шундаки, жорий қилинган солиқларни қандай тартибда ва қандай усуллар ёрдамида ундирилади деган саволларнинг ечимини ифодалайди. Шу жиҳатдан олганда солиқ элементлари методологик қурилма ҳисобланади. Солиқ элементлари назарий кўрсаткичлар тизимини акс эттириши билан бир қаторда улар солиқларнинг аниқ чегарасини аниқлаб олиш солиқларни ҳисоблаш, солиқдан озод қилинганларга ёндошувлар, аниқлаб олинган солиқларни жамиятнинг социал адолат тамойилларини қўллаган ҳолда унинг қанчасини бюджетга жалб қилиш каби амалий жараёнларни ўзида акс эттиради. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Солиқ кодексининг 24-моддасида солиқ элементлари моҳияти "Солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида солиқ тўловчилар, шунингдек ушбу солиқ ёки бошқа мажбурий тўловни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш учун зарур элементлар белгилаб қўйилган тақдирдагина белгиланган деб ҳисобланади".-деб келтирилган бўлиб, солиқларни солиқ тўловчилар томонидан ҳисобланиш ва уни ундиришнинг реал тан олинishi солиқ элементларининг қўлланилиши ёки белгиланиши тарзида изоҳланган. Бунга қўра солиқларни ҳисоблашда қонуний тартибда белгиланган солиқ элементларининг кўрсаткичларини фойдаланиш зарурлиги ва унинг ҳаққонийлигига асосланади. Бу борада амалдаги солиқ Кодексида солиқ элементлари сифатида солиқ солиш объекти, солиқ солинадиган база, солиқ ставкаси, солиқларни ҳисоблаб чиқариш тартиби, солиқ даври, солиқ

ҳисоботини тақдим этиш тартиби, солиқларни тўлаш тартиби каби элементлар келтирилган бўлиб⁴⁴, ушбу солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг элементлари ҳар бир солиқ ёки бошқа мажбурий тўловга татбиқан белгиланишлиги кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги солиқ Кодексида солиқ элементларининг бундай белгиланиши солиқларни солиқ тўловчидан ҳисоблаб чиқариш ва уни то бюджетга қадар тушиш жараёнларини ўзида акс эттирувчи элементларга асосланган. Шу билан биргалликда солиқ тўловчидан солиқларни ундириш жараёнига хизмат қилувчи қўшимча, қолаверса, муҳим бўлган бошқа элементлар мавжуд бўладики, уларни ҳам эътиборга олиш талаб этилади. Бундай элементлар сирасига солиқ имтиёзлари, солиқ юки, солиқ қарздорлиги, солиқ маданияти каби элементлар киради. Бу элементларнинг аҳамияти шундаки, солиқларни ундириш жараёнининг самарадорлик кўрсаткичларини ифодалаш билан бир қаторда солиқларни ундириш жараёнида ҳар бир элементнинг таъсири жиҳатларини ҳам баҳолаб беради. Шундай қилиб солиқ элементларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: Биринчиси бу бевосита солиқ тўловчидан солиқларни ҳисоблаш уни бюджетга ундириш жараёнларига хизмат қилувчи иккинчиси эса солиқларни ундириш механизмлари ва элементларининг самарадорлик ва уларнинг таъсирчанлигини изоҳловчи элементлар ташкил этади.

6.2. Солиқ субъектлари

Солиқларни ундириш жараёни кўплаб муносабатларни келтириб чиқаради. Солиқлар иқтисодий муносабатлардан ташқари социал, психологик, ҳуқуқий, ташқи иқтисодий ва ҳатто сиёсий муносабатларни қамраб олади. Солиқлар билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар аввало солиқ тўловчилар ва бюджет тизимига кирувчи бюджетлар ўртасида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш билан боғлиқ ўзаро муносабатларни қамраб олади. Бу жараёнда эса икки томон юзага келади. Бири бюджет манфаатларини кўзлаган ҳолда уни ундириш билан бевосита шуғулланувчи ҳамда ушбу жараёнда хизмат

⁴⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=1286558. 24-модда.

килувчи давлатнинг ваколатли органлари, бошқаси эса солиқ тўловчилар сифатида иштирок этади. Бу амалдаги Солиқ кодексига⁴⁵ "Солиқ тўловчилар ва ваколатли органлар солиқ муносабатларининг субъектларидир" деб қайд қилинган.

Солиқ субъектларида асосий томон солиқ тўловчилар ҳисобланади. Чунки, солиқ тўловчилар солиқларни жорий этиш объекти бўлиб, солиқ тўловчилар мавжуд бўлган тақдирдагина солиқ объекти пайдо бўлади ва солиқ элементларини қўллаш имконияти туғилади. Ўзбекистон Республикаси солиқ Кодексига Солиқ тўловчиларга Солиқ кодексга мувофиқ зиммасига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш мажбурияти юклатилган жисмоний шахслар, юридик шахслар ва уларнинг алоҳида бўлинмаларидир тарзида аниқлаштирилган. Ушбу солиқ Кодексининг 13-моддасига кўра солиқ агентлари сифатида солиқ Кодексига мувофиқ зиммасига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш, солиқ тўловчидан ушлаб қолиш ҳамда бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига ўтказиш мажбурияти юклатилган шахслардир, яъни корхона, ташкилот, бирлашма, уюшмалар ва шу каби ҳуқуқий бирликлар ҳисобланади. Солиқ тўловчининг вакиллари қонунга ёки таъсис ҳужжатида мувофиқ солиқ тўловчининг вакили бўлишга ваколатли шахслардир. Шунингдек, солиқларни ундириш жараёнида солиқ тўловчиларнинг иштирокига аниқлик киритиш мақсадида «солиқ тўловчи» тушунчаси «солиқ агенти», «солиқ тўловчининг вакили» маъносига ҳам ишлатилиши нуктаи назардан изоҳланган.

Солиқ тўловчилар ҳуқуқий мақоми жиҳатидан юридик шахслар, жисмоний шахслар, ноижорат ташкилотлари, доимий муассаса, яқка тартибдаги тадбиркорлар, резидент ва норезидентларга ажратилади. Солиққа тортиш мақсадида юридик шахслар Солиқ кодексининг 16-моддаси ва фуқаролик Кодексининг⁴⁶ 39-моддасига кўра ўз мулкида, хўжалик юртишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий

номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади. Шунингдек, юридик шахслар мувақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак. Шу билан биргаликда юридик шахсларга жумласига чет давлатнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил этилган чет эл ташкилоти ва Ўзбекистон Республикасининг, чет давлатнинг қонун ҳужжатларига ёки халқаро шартномага мувофиқ ташкил этилган халқаро ташкилотлари ҳам киритилади. Ноижорат ташкилотлари деганда фойда олишни фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ва олинган даромадларни ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган юридик шахслар тушунилиб, уларга бюджет ташкилотлари, шу жумладан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, нодавлат ноижорат ташкилотлари, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида давлат рўйхатидан ўтган халқаро нодавлат ноижорат ташкилотлари, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ташкилотлар қиради.

Норезидентнинг Ўзбекистон Республикасидаги доимий муассасаси деганда норезидент Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган, шу жумладан фаолиятни ваколатли шахс орқали амалга ошираётган ҳар қандай жой эътироф этилади. Норезидентнинг Ўзбекистон Республикасидаги доимий муассасаси деганда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳар қандай кетма-кетликдаги ўн икки ойлик давр ичида бир юз саксон уч календарь кунидан ортиқ давом этадиган тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилиши ҳам эътироф этилади. «Доимий муассаса» тушунчаси фақат солиқ соҳасидаги мақомни аниқлаш учун қўлланилиб, у ҳуқуқий жиҳатдан ташкилий-ҳуқуқий аҳамиятга эга ҳисобланмайди. Яъни у солиқ солиш объектларини ҳам ўзида акс эттиради.⁴⁷

Солиқ тўловчиларнинг кейинги гуруҳи жисмоний шахслар сифатида юзага чиқади. Жисмоний шахслар деганда эса Ўзбекистон Республикасининг

⁴⁵ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси солиқ Кодекси. http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=1286558. 15-модда.

⁴⁶ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси фуқаролик Кодекси. 39-модда.

⁴⁷ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 20-модда.

фукарolari, бошқа давлатларнинг фукарolari, шунингдек фукарoлиги бўлмаган шахслар тушунилади.⁴⁸ Ушбу гуруҳга кирувчи солиқ тўловчилар тоифасига яқка тартибдаги тадбиркорлар ҳам кириб, уларга тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этмаган ҳолда, мустақил равишда, ходимларни ёллаш ҳуқуқисиз, ўзига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулк негизида, шунингдек мол-мулкка эгалик қилиш ва (ёки) ундан фойдаланишга йўл қўядиган ўзга ашёвий ҳуқуқ асосида амалга оширувчи жисмоний шахслар қиради.

Шу билан биргаликда солиқ тўловчилар гуруҳлаганда уларнинг юзага келиши, солиқ тўлашни амалга ошириши ҳамда солиқ тўловчилар бўйича солиқ потенциални аниқлаш мақсадида реал ва потенциал солиқ тўловчиларга, солиқ тўловчиларнинг солиқлар тўлаш ҳолати юзасидан рўйхатдан ўтган солиқ тўловчилар, фаолият кўрсатаётган солиқ тўловчилар, фаолиятини тўхтатган солиқ тўловчилар ҳамда солиқ мажбуриятлари тугаган(бошланган) солиқ тўловчиларга ажратилади. Реал солиқ тўловчилар бу амалда фаолият кўрсатиб турган ва солиқ тўлаш мажбуриятини амалда бажараётган солиқ тўловчилар тушунилса, потенциал солиқ тўловчилар эса яқин келажакда солиқ тўловчилар сифатида юзага келиши кутилаётган(солиқ имтиёзи даври тугайдиган солиқ тўловчилар, лаёқатли ёшга тўлиб меҳнат бозорига қирадиган жисмоний шахслар, янгидан ташкил этиладиган солиқ тўловчилар ва ш.) солиқ тўловчилар назарда тутилади. Солиқ тўловчиларни бундай тартибда гуруҳлаш эса солиқ тизимида солиқ тизимининг самарадорлигини таҳлил қилишда катта аҳамиятга эгадир.

Солиқ муносабатларининг кейинги томонида солиқларни ундириш ваколати(мажбурияти) юклатилган ҳамда солиқ ундиришга хизмат қилувчи давлатнинг ваколатли органлари туради. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ(14-моддасида) давлат солиқ хизмати органлари — Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар давлат солиқ бошқармалари, шунингдек туманлар, шаҳарлар ва шаҳардаги туманлар давлат солиқ

инспекциялари, божхона органлари — Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси, Давлат божхона қўмитасининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри бўйича бошқармалари, божхона комплекслари ва божхона постлари; молия органлари — Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг молия бошқармалари, туман ва шаҳар ҳокимликларининг молия бўлимлари; бошқа мажбурий тўловларни ундириш вазифасини амалга оширувчи давлат органлари ва ташкилотлари каби ваколатли органлар сирасига қиради. Ушбу келтирилган ваколатли органларнинг солиқ субъектлари сифатида иштироки турличадир. Ваколатли(солиқ ундирувчи) органлар орасида давлат солиқ хизмати органлари асосий звено сифатида юзага чиқади. Давлат солиқ хизмати органлари солиқ муносабатлари субъекти сифатида қуйидагиларни амалга оширади:

- давлат солиқ сиёсатини амалга ошириш ва солиқ қонунчилигига, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисобланишига, тўлиқ ва ўз вақтида тўланишига риоя қилиниши юзасидан таъсирчан назоратни ва солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига, давлат мақсадли жамғармаларига ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тўлиқ миқдорда тушишини, пул маблағларининг ноқонуний айланиши манбаларига барҳам бериш, аҳоли билан пулли ҳисоб-китобларни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар томонидан нақд пул тушумларининг ўз вақтида ва тўлиқ топширилиши юзасидан тизимли назоратни, солиқ тўловчилар, солиқ солиш объектлари ҳамда солиқ солиш билан боғлиқ бўлган объектларнинг тўлиқ ва ўз вақтида ҳисобга олинишини, юридик шахс бўлмасдан яқка тартибдаги тадбиркорлар сифатида тижорат фаолияти учун мўлжалланган товарларни четдан келтирувчи жисмоний шахсларни давлат солиқ хизмати органлари томонидан давлат рўйхатидан ўтказишни таъминлайди;

⁴⁸ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 16- моддаси ва Ўзбекистон Республикаси фукарoлик Кодексининг 16-моддаси.

- солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига, давлат мақсадли жамғармаларига ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тушиши прогнозини ишлаб чиқишда, солиқларни ва бошқа мажбурий тўловларни унификация қилиш, солиқ юкини қисқартириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини рағбатлантириш, уларга зарур имтиёзлар ва преференциялар бериш бўйича таклифлар тайёрлашда қатнашади;
- белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда бошқа вазирликлари ва идоралари билан биргаликда солиқ қонунчилигига мувофиқ солиқ солиш масалалари бўйича идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, солиқ ҳисоботлари ҳамда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқиш, тўлаш билан боғлиқ бошқа ҳужжатлар шакллари ишлаб чиқади ва белгиланган тартибда тасдиқлайди;
- солиқ тўловчилар фаолиятини белгиланган тартибда солиқ бўйича текширади, шунингдек жамғариб бориладиган пенсия мажбурий бадалларининг тўғри ҳисоблаб чиқилишини, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан уларнинг фуқароларнинг яққа тартибдаги жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақамларига тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан пул маблағлари ва моддий бойликларнинг бухгалтерия ҳисобини юритишнинг белгиланган тартибига риоя қилинишини, корхоналар ҳудудига моддий бойликларни олиб кириш ва у ердан олиб чиқишда корхоналарда руҳсат бериш тизими ишларининг ташкил этилиши ҳолатини текширади;
- солиқ тўловчиларнинг мажбуриятлари пайдо бўлиши (тўхтатилиши) тўғрисида ахборот тақдим этадиган органлар ва ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлик қилади;
- давлат даромадига ўтказилган мол-мулкни сотишдан олинган пул маблағларининг давлат даромадига тўлиқ ва ўз вақтида тушишини,

шунингдек давлат органларига берилган мол-мулк ҳисобини, юридик шахслар томонидан фойдаланилган электр энергияси учун тўлов муддати ўтган қарзларни йиғади ва маблағларнинг тўлиқ тушишини назорат қилади;

- юридик ва жисмоний шахсларга уларни, идентификациялаш тартиб рақамлари берган ҳолда, солиқ тўловчилар сифатида ҳисобга қўйиш тўғрисида ҳужжатлар беришни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, солиққа доир қонун ҳужжатларини нашр этиш, қўпайтириш ва давлат солиқ хизмати ҳудудий органларига етказиш, маслаҳат хизматлари кўрсатиш, солиқ тўловчиларни солиқларни ўз вақтида ҳисоблаб чиқиш, солиқ ҳисоботларини ва солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш билан боғлиқ бўлган бошқа ҳужжатларни тақдим этишга ўқитиш учун сервис-марказлар, солиқ солиш масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни солиқ тўловчиларга ўз вақтида етказиш ишларини ташкил қилади;
- солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар ҳисобини юритади;
- банклар томонидан тегишли ахборот тақдим этилишига кўра банк счётлари бўйича олти ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик фаолияти бўйича — уч ой мобайнида) пул операцияларини амалга оширган ҳолда молия-хўжалик фаолиятини юритмаётган корхоналарни, аниқлайди;
- тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахсларнинг давлат солиқ хизмати органларида ҳисобга туришдан бош тортиши механизмларини ўрганади, аниқлайди ва баргараф этади ва уларнинг ваколатига ҳамда мажбуриятига кирадиган бошқа тадбирларни амалга оширади.

Божхона органлари ҳам солиқ муносабатлари субъекти сифатида иштирок этади. Божхона органлари ўз ваколатларидан келиб чиқиб импорт ва экспорт операциялари, Ўзбекистонга олиб кириладиган ва олиб чиқиладиган

товарлар(хизматлар) бўйича ундириладиган божхона божи, бож тўловлари, қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғини ундиради ва белгиланган тартибда бюджетга ўтказилади. Молия органлари ҳам солиқ субъекти сифатида навбатдаги молия йили учун солиқ хизмати ва божхона органлари ҳамда Ғазначилик бўлинмалари билан биргаликда бюджетнинг солиқли даромадларини режалаштиради(прогноزلаштиради), бюджетга солиқ тушумларининг келиб тушишининг ҳисобини олиб боради, айрим турдаги маҳсулотлар(масалан, "Женерал Моторс" заводи ишлаб чиқарадиган автомобиллар, табиий ва сиқилган газ ҳамда заргарлик буюмлари учун) бўйича акциз солиғи ставкаларини белгилайди, солиқ тўловчилар (корхоналар, вазирликлар, идоралар, банклар ва давлат суғурта ташкилотлари)да бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш ва такомиллаштириш ишларини мувофиқлаштиради.

Булардан ташқари солиқларни ундириш жараёнида ёрдамчи солиқ субъекти сифатида банк муассасалари ҳам иштирок этади. Солиқ тушумларини ҳисобга олиш жараёни аввало ушбу тушумларни ҳисобга олувчи тегишли банк ҳисобварақларини(солиқ тўловчиларнинг эмас, балки, банкнинг ўзининг ҳисобварақлари) очиш талаб этилади. Шу мақсадда эса давлат бюджетига келиб тушган маблағларнинг тўғри ва ўз вақтида кирим қилинишини таъминлаш мақсадида молия, солиқ, божхона ва бошқа ваколатли органларнинг хос рақамлари билан (23402, 23403, 23407, 23409, 20207, 20205 ва 23411) баланс ҳисобварақлари бюджет таснифида келтирилган даромадлар турига асосан белгиланган шахсий ҳисоб рақамларга мувофиқ банкларда очилади. Юридик ва жисмоний шахслар томонидан Давлат бюджетига ўтказиладиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар банклар томонидан қабул қилинади ва белгиланган тартибда (23402, 23403, 23407, 23409, 20207, 20205 ва 23411) баланс ҳисобварақларига кирим қилинади.

Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорда юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланадиган давлат божлари, йиғимлар ва солиқ бўлмаган тўловлардан, маъмурий ва молиявий жазолардан ажратмалар банклар томонидан 23411 баланс ҳисобварағида очилган мос шахсий ҳисоб рақамларга

кирим қилинади. Давлат бюджетининг (23402, 23403, 20207 ва 20205) баланс ҳисобварақларининг шахсий ҳисоб рақамларга кирим қилинган маблағлар дастурий равишда белгиланган миқдорларда ажратма қилинади ва тўлиқ ягона ғазна ҳисоб рақамига ўтказилади. Бунда, ажратма қилинган маблағларнинг тегишли республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетлар ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг Ғазначиликда очилган шахсий ғазна ҳисоб рақамларига тўғри кирим қилинишини таъминлаш мақсадида дастурий равишда шакллантириладиган тўлов ҳужжатларининг тўлов мақсадида уларнинг шахсий ғазна ҳисоб рақамлари алоҳида кўрсатилади.

Бундан ташқари банклар солиқ тўловчилардан кунлик солиқ тушумлари ҳақидаги ахборотларни ҳам Молия вазирлигига тақдим боради. Яъни, банклар ҳар куни Марказий банкнинг Ахборотлаштириш Бош марказига шартли ҳисобварақлар рақами кесимида баланс рақами 23402 «Республика бюджетининг маблағлари» ҳисобварақлардан, маълумотлар тақдим қилинадиган кундан олдинги, охири амалиёт куни учун шахсий ҳисобварақлардан пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги кўчирмалардан маълумот берадилар, Марказий банкнинг Ахборотлаштириш Бош маркази эса мазкур маълумотларни Молия вазирлигига юборади. Бундан ташқари солиқ субъектларига солиқ ундиришда ёрдамчи субъектлар қаторига ўз-ўзини бошқариш органларининг ҳам иштироки мавжуд. Маҳаллалар ва фуқаролар йиғинлари ўз ҳудудида яшовчи аҳолига тегишли солиқ объектларини рўйхатга олишда, ҳамда аҳолидан ер ва мол-мулк солиқларини ундиришда ўз ваколатлари ва мажбуриятлари доирасида иштирок этади. Демак, шундай қилиб, солиқ субъектлари тизимида солиқ тўловчилар ва солиқ ундирувчи ваколатли органлар билан биргаликда ушбу жараёнга хизмат қилувчи органлар ҳам мавжуд бўлиб, улар солиқ субъектлари сифатидаги солиқ тўловчиларнинг солиқларни тўлашида, солиқ ундирувчиларнинг эса солиқларни ундиришида амалий ёрдам кўрсатади.

6.3. Солиқ объектлари

Солиқ элементларининг асосий элементи сифатида солиқ объекти солиқларни ундириш жараёнидаги энг муҳим масала ҳисобланади. Мазмунан олганда солиқ объекти бу солиқ нимадан ундирилишини ифодалайди, яъни иқтисодий ва ижтимоий муносабатларда қатнашадиган мол-мул, даромад, жараён, ҳуқук(фойдаланиш ҳуқуқи) ва физик-техникавий кўрсаткичлар бирлигининг солиққа тортиш объекти сифатида белгилаб қўйилишидир. Солиқ объектларининг моҳиятини тўлароқ англаш мақсадида уларни миқдор ва сифат солиқ объектларига бўлиш мумкин. Миқдор солиқ объекти деганда солиқ объектларига тортиладиган объектлар назарда тутилади. Миқдор солиқ объектлари солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларни қамраб олинишини ва унинг географиясини изоҳлайди.

Солиқ объекти сони қанчалик кўп бўлса, демак унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қамраб олиш даражаси ҳам шунча юқори бўлади. Ўз навбатида миқдор солиқ объектлари эса қонунчилик билан белгилаб қўйилади. Ҳар бир солиқ турининг жорий этилишидан олдин албатта унинг солиқ объекти аниқланади. Аммо, миқдор солиқ объектлари солиқ турларидан кўп ҳам бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса бир солиқ турида бир неча солиқ объектлари солиққа тортилади, ўз навбатида бир солиқ объекти бир неча солиқ турининг объекти бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси солиқ қончилигига эътибор берадиган бўлсак, молиявий натижа кўрсаткичи бўлган фойда ҳажми иккита солиқ: юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ва ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғининг объекти бўлиб хизмат қилса, иш ҳақи кўрсаткичи эса, маҳсулот таркибидаги қўшилган қийматнинг ичида мавжуд бўлиб, қўшилган қиймат солиғига тортилса, ўз навбатида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг объекти ҳам ҳисобланади.

Бу эса солиқ объектининг миқдор кўрсаткичлари билан биргаликда сифат кўрсаткичларини ҳам англашни тақозо этади. Буни эса сифат солиқ объектлари изоҳлаб беради. Сифат солиқ объектлари деганда эса солиқ объектларининг ички

тузилиши, унинг таркиби, солиқ объектининг горизонтал ва вертикал ҳаракатда бўлишини билдиради. Айтганимиздек, солиқ объекти горизонтал ҳолатда бир неча солиқлар объектлари сифатида намоён бўлиши билан бирга алоҳида олинган солиқ турининг ўзида солиқ объекти турлича жараёнлар билан боғланиб кетади. Солиқ объектининг ички таркибий тузилиши солиқ тури механизмининг ҳам мураккаблигидан далолат беради. Масалан олайлик фойда солиғи механизми жуда мураккаб ҳисобланади, сабаби унинг объекти бўлган фойданинг шаклланиш жараёни эса такрор ишлаб чиқаришнинг турли босқичлари билан боғланиб кетади. Ўзбекистон солиқ тизимида солиққа тортиладиган объектларни агар, қарайдиган бўлсак, қуйидаги мол-мулк, ер, даромад, жараён ва физик-техник кўрсаткичларнинг солиқ объектлари сифатида белгиланган:

№	Солиқ объектларининг тури	Қайси солиқ турининг объекти
1.	Даромад	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи
2.	Фойда	Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи
3.	Ялпи тушум	Ягона солиқ тўлови
4.	Ялпи даромад	Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари тўлайдиган ягона солиқ тўлови
5.	Реализация жараёни (айланма)	Қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи
6.	Ер участкалари ҳажми	Ер солиғи
7.	Ерларнинг бонитети	Ер солиғи
	Ерларнинг норматив қиймати	Ягона ер солиғи
8.	Мол-мулк қиймати	Мол-мулк солиғи
9.	Транспорт воситаларининг от кучи	Мол-мулк солиғи
10.	Истеъмол этилган сув ресурслари	Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ
11.	Ер ости бойликлари ва қазилмалари	Ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ
12.	Фойдали қизилмаларни разведка қилиш, излаш ва қизиш ҳуқуқлари	Имзоланадиган бонус ва тижоратбоп топилма бонуси
13.	Эгаллаган ер майдонлари	Юридик шахслар учун қатъий белгиланган солиқ
14.	Ўриндиклар сони	Юридик шахслар учун қатъий белгиланган солиқ
15.	Маҳсулот(товар)ларнинг оғирлик ҳажми(заргарлик буюмлари)	Четдан олиб кириладиган маҳсулотлар учун акциз солиғи
16.	Маҳсулот(товар)ларнинг физик ҳажми(четдан олиб кириладиган автомобиллар)	Четдан олиб кириладиган маҳсулотлар учун акциз солиғи
17.	Фаолият турлари	Якка тартибдаги тадбиркорлик субъектлари учун қатъий белгиланган солиқ

Бу ерда Ўзбекистон солиқ тизимида белгиланган солиққа тортиладиган объектлар миқдор объектлар бўлиб, ҳар бир солиқ тури бўйича солиқ объекти аниқланиш жараёни сифат объектлар ҳам аниқланади ва солиқ объектларининг тўлароқ мазмуни англаб олиниш имконияти мавжуд бўлади (бу жараён эса юридик шахсларни солиққа тортиш, жисмоний шахсларни солиққа тортиш, кичик бизнес субъектларини солиққа тортиш фанларида тўлароқ ёритилади). Шу билан биргаликида солиқсиз тўловлар бўйича ҳам солиқ объектлари белгиланган бўлиб, улар жумласига маҳсулот реализацияси (Йўл жамғармасига мажбурий ажратмаларда), маълум бир ҳуқуқларни олиш, давлат рўйхатидан ўтиш жараёни, руҳсатномалар олиш жараёни(маҳаллий йиғимларда), иш ҳақи фонди(Ягона ижтимоий тўловда), ҳисобланган иш ҳақи(фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига сугурта бадалларида) аниқ турдаги кўрсатилган хизматлар тури ва шу кабилар киради.

6.4. Солиқ базаси

Таъкидланганидек, солиқ объекти бу мавжуд мол-мулк, ер, жараён, ҳуқуқлар (фойдаланиш ҳуқуқи), даромад ва физик-техникавий кўрсаткичлар жами объектлар(предмет ва жараёнлар)дан қайси бирлари солиқ муносабатларига тортилганлигини ихозлайди. Аммо, солиқ тамойилларини қўллаган ҳолда солиққа тортилиши жараёнларини ихозлаб бера олмайди. Солиққа тортиш жараёнида бу масалани ечишда солиқ базаси хизмат қилади. Солиқ базаси солиқ объектининг қисми бўлиб, у солиқларнинг барча тамойилларини ўзида акс эттириб солиқ объектдан ҳақиқатда солиққа тортиладиган қисмини аниқлаб беради. Агар солиқ базасини формула тартибда ихозлайдиган бўлсак у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Солиқ базаси = (Солиқ объекти) - (Солиқ объектининг солиққа тортилмайдиган қисми) (1).

Бир қарашда солиқ базасини аниқлашнинг формулалари таркиби унинг соддалигини кўрсатсада, аммо, солиқ базаси умуман солиқ тизимида ҳам солиқларни ундириш жараёнидаги энг мураккаб жараён ҳисобланади. Ҳар қайси

турдаги солиқ базасини тўғри аниқлаш солиқни ҳисоблаш мажбурияти юклатилган шахслар(солиқ тўловчиларнинг бош ҳисобчилари) ва солиқни ундириш амалга оширувчи шахслар(солиқ хизмати органлари мутахассислари)дан юқори малака ва билимни талаб қилади. Агар солиқ базасининг моҳиятини назарий жиҳатдан таҳлил этадиган бўлсак, солиқ базаси солиқларнинг рағбатлантирувчилик ва тартибловчилик хусусиятларини ўзида акс эттиради. Солиқларнинг рағбатлантирувчилик хусусиятини ифодаланганда у камайиш тенденциясига, солиқларнинг тартибловчилик хусусиятини ифодаланганда эса кўпайиш кўринишига эга бўлади. Бу эса солиқ базасининг солиқ объектига нисбатан уч хил позицияда мавжуд бўлишларини ифодалайди.

Биринчи позиция: Солиқ объекти > Солиқ базаси > 0. Мисол учун корхона мол-мулк солиғи тўловчиси бўлиб, унинг жами мол-мулк(асосий фондлар, тугалланмаган қурилиш объектлари, белгиланган муддатда ишга туширилмаган асбоб-ускуналар)ининг йиллик ўртача қиймати 100 млн. сўмни ташкил этади. Шу билан биргаликда ушбу жами асосий фондлари таркибда коммунал хўжалиги объектлари, маданият ва санъат, таълим, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот соҳасига кирадиган ижтимоий-маданий соҳага хизмат қилувчи асосий фондларининг қиймати эса 35 млн. сўмни ташкил этди. Демак бу ерда солиқ базаси(100-35) 65 млн. сўмни ташкил этиб солиқ объекти солиқ базасидан катта кўринишга эга бўлади.

Иккинчи позиция. Солиқ объекти = Солиқ базаси > 0. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини тўловчиси ҳисобланган корхона ҳисобот даврида 50 млн. сўмлик умумхўжалик фаолиятдан(солиқ тўлагунга қадар фойда) фойдага эга бўлиб, амалдаги солиқ қонунчилиги бўйича ҳеч қандай солиқ имтиёзларига(солиқ чегирмаларига) эга бўлмаган. У ҳолда корхонанинг фойда солиғи бўйича солиқ объекти ва солиқ базаси ўзаро тенг бўлиб, 50 млн.сўмлик солиқ объекти ўзгармай қолади.

Учинчи позиция. Солиқ объекти < Солиқ базаси < 0. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини тўловчиси ҳисобланган корхона ҳисобот даврида 50 млн. сўмлик умумхўжалик фаолиятдан(солиқ тўлагунга қадар фойда) фойдага

эга бўлиб, солиқ солинадиган базадан чегириладиган 4 млн. сўмлик харажатларга эга бўлиши билан бирга амалдаги Солиқ кодексининг 147-моддасида кўзда тутилган харажатлар, яъни чегирилмайдиган тарзидаги харажатларни амалга ошириб, унинг умумий сўммаси 59 млн. сўмни ташкил этган. У ҳолда солиқ базаси(50+4-59) -5 млн сўмни ташкил этади. яъни, бу ҳолатда солиқ базаси солиқ объектдан миқдорий жиҳатдан каттадир. Гарчи, натижа математик ифода нуктаи назаридан манфий кўрсаткичга эга бўлсада, иқтисодий мазмун жиҳатдан корхона амалдаги қонунчиликка кўра 5 млн. сўмлик солиқ базасидан солиқ тўлайди (бунинг асосий сабаблари юридик шахсларни солиққа тортиш фанининг тегишли мавзусида батафсил ихозланади). Ушбу позициялардан келиб чиқиб (1) формуламизни бошқачароқ тартибда ифодалашимиз мумкин:

Солиқ базаси = (Солиқ объекти) - (Солиқ объектнинг солиққа тортилмайдиган қисми) - (солиқ имтиёзлари) + (солиқ базасини кўпайтиришга олиб келувчи харажатлар) (2)⁴⁹.

Шу билан биргаликда солиқ базасининг хусусиятларини чуқурроқ аниқлашда солиқ объектнинг солиқ базасига айланиш коэффициентини аниқлаш орқали ҳам солиқ объектнинг қанча қисми бюджетга солиқ тўловлари сифатида жалб қилиниши даражасини кўриш мумкин ва у қуйидагича аниқланади:

Солиқ базаси коэффициенти = Амалда шаклландан солиқ базаси сўммаси / Солиқ объекти сўммаси (2).⁵⁰

Бу ерда солиқ базаси коэффициенти манфий кўрсаткичга 1 дан кам бўлса, юқорида келтирилган биринчи позициядаги ҳолатни ифодалаб солиқ тўловчининг солиқ имтиёзларига эга эканлиги ва солиқ турининг рағбатлантирувчилик хусусиятини билдиради, агар 1 га тенг бўлса, иккинчи позицияни, яъни тегишли солиқ тури солиқ тўловчига нисбатан нейтрал ҳолатдалигини изоҳлайди ва 1 дан юқори бўлса, у ҳолда учинчи позицияга тўғри келиб, солиқ турининг прогрессив характердалигини ва солиқ тўловчининг

⁴⁹ Ушбу формула барча солиқ турларига мос келмайди. Аммо, солиқ базасининг ўзгаришларини ифодалайди.

⁵⁰ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

солиқ имтиёзларига эга эмаслигини, қолаверса, унинг иқтисодий фаолиятида ва солиқларни тўлаш(айниқса харажатлар) борасида маълум бир муаммолар мавжудлигини тавсифлайди. Солиқ базасининг бундай ҳолатда мавжуд бўлиши унинг даражасига таъсир этувчи омилларга боғлиқ бўлади. Бундай омиллар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) Солиқ тўловчининг иқтисодий фаолияти(харажатларни амалга ошириш, маҳсулот реализациясининг сотиш ҳажми, унумсиз харажатларнинг миқдори, корхона маҳсулотининг бозордаги талабнинг ҳолати ва шу кабилар)нинг ташкил этилиши ва йўналиши;

2) Давлатнинг солиқ сиёсатидаги ўзгаришларнинг солиқ турлари орқали солиқ тўловчининг фаолиятига таъсири;

3) Солиқ тўловчи томонидан солиқ қонунчилигига ва ўзаро ҳисоб-китоблар тизимига амал қилиши(турли хил жарималар, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг даражаси);

4) Форс мажор ҳолатлар (корхона маҳсулотига бозордаги талабнинг кескин тушиб кетиши, турли хил бахтсиз ҳодисалар, бошқарув жараёнидаги бошбошдоқлик) ва шу кабилар.

6.5. Солиқ ставкаси

Солиқ объектнинг солиққа тортиладиган қисми-солиқ базасини аниқлаш бу солиқ тўловчининг (солиқ турлари бўйича) юзага келган солиқ мажбуриятларининг ҳажмини ифодалайди ва бюджетга жалб қилинадиган солиқ сўммасининг базасини кўрсатади. Аммо, шакллантирилган солиқ базасининг қанча қисмини давлат манфаатларига(бюджетга) олиш масаласи эса солиқ ставкаларисиз ҳал этиб бўлмайди. Демак, солиқларни ундириш жараёнида солиқ элементлари сифатида ставкалар муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, солиқ ставкаси бу-солиқ базаси(объекти)га қўлланиладиган ва давлатнинг ваколатли органлари томонидан қонун ва қонуности ҳужжатларига асосан ўрнатиладиган меъёр бўлиб, шаклландан солиқ базасининг тегишли қисмини давлатнинг марказлаштирилган(бюджет ва

бюджетдан ташқари)фондларига жалб қилинган миқдори аниқлаштирувчи кўрсаткичдир. Демак, солиқ ставкалари солиқ базасини солиқ тўловчи ва давлат манфаатлари ўртасида тақсимловчи восита-кўрсаткич ҳисобланади. Бунга асосланиб, солиқ ставкасининг умумий кўринишини математик формула тарзида қуйидагича акс эттиришимиз мумкин:

$$\text{Солиқ ставкаси} = \frac{\text{Солиқ тушумлари сўммаси} \cdot 100\%}{\text{Солиқ базаси}} \quad (3).$$

Солиқ ставкасининг бундай кўриниши аслида солиқ ставкасининг ўртача даражасини аниқлаб беради. Амалдаги қонунчиликка ўрнатилган солиқ ставкаси ўртача даражадан фарқ қилиши мумкин. Солиқ базаси қанча кичик бўлса, ўртача солиқ ставкаси шунча катта бўлади, аксинча солиқ базаси қанчалик катта бўлса, ўртача солиқ ставкаси паст бўлади. Одатда солиқ ставкасининг солиқ базаси ва солиқ тушумларига ва шу орқали солиқ тўловчиларга таъсирини аниқлашда максимал солиқ ставкалари ҳам аниқланади. Масалан олайлик даромад ҳажми 90 минг сўм бўлган шароитда 6 минг сўм солиқ тўлаш, даромад ҳажми 120 минг сўм бўлганда эса 18 минг сўм солиқ тўлаш шароитида ўртача ва максимал солиқ ставкалари қандай кўринишда бўлади?

Бундай шароитда максимал солиқ ставкаси қуйидагига тенг бўлади:

$$SS_{\text{мак}} = \frac{\Delta CT}{\Delta DX} * 100\% = \frac{18000 - 6000}{120000 - 90000} * 100\% = 40\% \quad (4).$$

Бу ерда:

$S_{\text{мак}}$ – Максимал солиқ ставкаси;

ΔCT -Солиқ сўммасининг ўзгариши;

ΔDX -Даромад ҳажмининг ўзгариш.

Максимал солиқ ставкаси ставкаси солиқ сўммасининг ошиши даромад сўммасига боғлиқлик даражасини кўрсатиб, мисолда ҳар бир бирлик даромад ҳажмининг ошиши 0,4 бирликда солиқ сўммасининг ошиб борганлигини кўрсатади. Айнан ушбу ҳолатда эса ўртача солиқ ставкасини ҳисоблайдиган бўлсак, унинг даражаси қуйидагича бўлади:

$$SS_{\text{ўр}} = \frac{CT}{DX} * 100\% = \frac{18}{120} * 100\% = 15\% \quad (5).$$

Бу ерда:

$SS_{\text{ўр}}$ – ўртача солиқ ставкаси;

CT -Солиқ сўммаси ҳажми;

DX -Даромад ҳажми.

Бу ерда кўринадики, максимал ва ўртача солиқ ставкаларининг даражалари анча фарққа эга. ўртача солиқ ставкаси эса охириги ҳолатдаги даромадга нисбатан даражани билдирса, максимал солиқ ставкалари маълум бир вақт оралиғида даромад ва солиқ ставкаларидаги ўзгаришларнинг ўзаро боғлиқлигини ва унинг таъсирида солиқ тушумларининг ўзгариш тенденцияларини ифода қилади.

Солиқ ставкалари белгиланиши жиҳатдан турлича гуруҳланади. Булар жумласига пропорционал(мутаносиб), прогрессив, регрессив солиқ ставкалари киради.

Пропорционал солиқ ставкалари бу солиқ объекти(базаси)нинг ҳажмидан, солиқ тўловчининг фаолияти ва ишлаб чиқараётган маҳсулот(хизмат) туридан қатъий назар бир хил тартибда қўлланиладиган солиқ ставкаларига айтилади. Масалан, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ва шу каби солиқ турларида солиқ ставкалари пропорционал бўлиб, солиқ объектининг ҳажмидан қатъий назар бир хил миқдорда белгиланган ва қўлланилади. Пропорционал солиқ ставкалари ўзида солиқларнинг бефарқлилик(нейтраллик) хусусиятини акс эттиради.

Прогрессив солиқ ставкалари пропорционал солиқ ставкаларидан фарқли равишда солиқларнинг прогрессивлик хусусиятини изоҳлаб, солиқ объектининг ошиб боришига мувофиқ равишда солиқ ставкаларининг ҳам ошиб боришини билдиради. Шу жиҳатдан олганда прогрессив солиқ ставкалари солиқлар орқали тартибланишнинг ҳам муҳим воситаларидан бири сифатида намоён бўлади. Бундай солиқ турларига жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, жисмоний

шасхларнинг мол-мулкидан олинадиган солиқ ставкаларини келтириш мумкин. 2019 йил 1-январигача жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича пропорционал солиқ ставкаси қўлланилган бўлса, 2019 йил биринчи январдан бошлаб ушбу солиқ тури бўйича ставкалар ягона 12 фоиз қилиб белгиланиб, пропорционал солиқ ставкаси қўлланила бошланди. Шунингдек, шу йил(2019 йил)дан бошлаб жисмоний шасхларнинг мол-мулкидан олинадиган солиқ ставкалари бўйича эса уй-жойларнинг эгаллаган майдони (кв.м)га қараб, уй-жойлар ва квартиралар, дала ҳовли иморатлари (умумий майдони 200 кв.м дан ортиқ бўлганлари бундан мустасно), бошқа иморатлар, жойлар ва иншоотлар учун 0,2 фоиз, 200 кв.м дан ортиқ ва 500 кв.м гача бўлган мол-мулк учун 0,25, 500 кв.м дан ортиқ бўлган мол-мулк учун 0,35 , Бошқа аҳоли пунктларида жойлашган, умумий майдони 200 кв.м дан ортиқ бўлган уй-жойлар ва квартиралар, дала ҳовли иморатлари учун 0,25 ставкада мол-мулкнинг кадастр кийматига нисбатан солиқ ставкалари белгиланган.

Ушбу солиқ турлари бўйича қўринадикки, солиққа тортиладиган объектнинг ошиб боришига мувофиқ солиқ ставкалари ҳам ошиб боради. Айнан ушбу жараёни ер солиғи ставкаларида ҳам кўриш мумкин. Қишлоқ хўжалигига яроқли суғориладиган ерлардан олинадиган ер солиғи ставкаларининг белгиланиши солиқ объекти(ернинг бонитети) ошиб бориши билан бирга солиқ ставкалари(катъий сўмлардаги) ва унга тузатувчи коэффициент тартибдаги ставкалар ошиб боради.

Регрессив солиқ ставкалари. Солиқлар бефарқлик ва прогрессив характерда бўлиши билан бир қаторда улар рағбатлантирувчилик хусусиятига эга бўлиб, бунда солиқ ставкалари асосий роль ўйнайди. Регрессив солиқ ставкалари прогрессив солиқ ставкаларидан аксинча, солиқ объекти ошиб бориши билан солиқ ставкаларининг камайиб боришини тавсифлайди. Республикамиз солиқ тизимида регрессив солиқ ставкаларининг қўлланишини юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, юридик шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи, ягона солиқ тўлови бўйича рағбатлантирувчилик сифатида белгиланган. Бу қуйидаги тартибда қўлланилади. Агар, маҳсулот(хизмат,

иш)ларни экспорт қилувчи корхоналар ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотлари ҳажмида экспорт қилинган(эркин алмашадиган валютада) маҳсулотлар ҳажмининг 15 фоиздан 30 фоизгача бўлгани миқдорида умумий белгиланган солиқ ставкаси 30 фоизга, агар экспорт ҳажмининг улуши ҳамми маҳсулотлар ҳажмига нисбатан 30 фоиз ва ундан кўпни ташкил этса, у ҳолда умумбелгиланган солиқ ставкаси 50 фоизга камаяди. Масалан, олайлик корхона 2017 йилда жами 210 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарган бўлиб, унинг 49,5 млн.сўмлик ҳажмини четга экспорт қилган. Бу корхона фойда солиғи ва мол-мулк солиғи тўловчиси ҳисобланади.

Демак, корхона регрессив солиқ ставкасини қўллаш ҳуқуқига эга(экспорт қилинган маҳсулотларнинг жами маҳсулотдаги улуши 15 фоиздан юқори, 23,5 фоизни ташкил қилади). Корхона учун фойда солиғи ва мол-мулк солиғи учун умумбелгиланган солиқ ставкаси мос ҳолда 7,5 ва 4,0 фоиз қилиб белгиланган. Демак, корхонанинг фойда солиғи ставкаси $(7,5)-(7,5*30)/100=5,25$ фоизни, мол-мулк солиғи ставкаси эса $(4,0)-(4,0*30)/100=2,8$ фоиз миқдорни ташкил этади. Худди шундай тартибда ягона солиқ тўлови бўйича ҳам қўлланилади. Агар, экспорт маҳсулотларнинг жами маҳсулотдаги улуши 30 фоиз ва ундан ошса демак, мисолимиздаги корхона фойда соғи бўйича 3,6 фоиз, мол-мулк солиғини эса 2,0 фоизда тўлайди. Бундан ташқари Ўзбекистон солиқ қонунчилигига кўра корхоналарнинг товарларни (ишларни, хизматларни) сотишдан соф тушумда пластик карточкалар қўлланилиб тўланган кўрсатилган хизматлар тушумининг салмоғини оширишни рағбатлантириш мақсадида ҳам регрессив тарзда солиқ ставкалари юридик шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи ва ягона солиқ тўлови бўйича ҳам қўлланилади. Агар, корхоналарнинг товарларни (ишларни, хизматларни) сотишдан соф тушумда пластик карточкалар қўлланилиб тўланган кўрсатилган хизматлар тушумининг салмоғи ошиб боришига мутаносиб равишда умумбелгиланган солиқ ставкаси 5 фоизга камаяди. Яъни, бизнинг мисолимиздаги корхона жами реалазиция қилган 210 млн. сўмлик маҳсулотининг 35 млн.сўмлигини пластик карточкалар орқали реалазиция қилган бўлсин. У ҳолда корхонанинг умумбелгиланган фойда солиғи ставкаси қуйидагига тенг

бўлади: $(5,25)-(5,25*5)/100=4,99$. Бу ерда корхона маҳсулотни экспорт қилганлиги учун умумбелгиланган солиқ ставкасига тузатиш киритган бўлиб, пластик карточкалар учун товарлар сотганлиги учун солиқ ставкасининг камайтирилиши умумий солиқ ставкасига нисбатан эмас, тузатилган(бизнинг мисолимизда бу ставка -5,25 фоиз) ставкага қўлланилади. Агар, корхона экспортга маҳсулот сотмаган тақдирда, у ҳолда 7,5 фоизга нисбатан камайтирилиш амалга оширилади.

Булардан ташқари солиқ ставкалари қатъий пул бирликлари(сўмда) да(масалан, ер солиғи, акциз солиғи ва ш.к.), адвалор⁵¹, яъни фоиз шаклда ҳам бўлади. Шунингдек, солиқ ставкалари солиқ тўловчиларнинг фаолият турига(якка тартибдаги тадбиркорлик субъектлари ва юридик шахслар учун қатъий белгиланган солиқ), жойлашган жойига(савдо ва умумий оватланиши корхоналари тўлайдиган ягона солиқ ва якка тартибдаги тадбиркорлик субъектлари учун қатъий белгиланган солиқ), солиқ объектининг пайдо бўлишига (сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ) қараб табақалаштирилган солиқ ставкалари ҳам бўлади. Бундан ташқари солиқ ставкалари "жазолловчи" ва рағбатлантирувчи шаклларда ҳам бўлади. Масалан, юридик шахслардан олинadиган мол-мулк солиғида ўз вақтида ўрнатилмаган, ва якка тартибда қурилган уй-жойлар белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилмаган ҳолатлар учун белгиланган ставкадан икки баробар миқдорда солиқ ставкалари қўлланилади.

6.6. Солиқларни ҳисоблаб чиқариш, солиқ даври, солиқ ҳисоботини тақдим этиш ва солиқларни тўлаш тартиби

Солиқларни ҳисоблаб чиқариш тартиби. Солиқларни ундириш механизмини шакллантиришда солиқ элементларининг таркибий қисми сифатида солиқларни ҳисоблаб чиқариш жараёни эса ўзида солиқ объекти, солиқ базаси, солиқ ставкаси ва солиқ имтиёзларини акс эттиради. Чунки, солиқларни

ҳисоблаш чиқариш учун солиқ тўловчи томонидан солиқнинг объекти ва ундан солиқ базасини ажратиб олиш(аниқлаб олиш), тегишли солиқ ставкалари ва имтиёзларини қўллашни тақозо этади. Солиқларни ҳисоблаш тартиби асосан солиқ мажбуриятлари юклатилган юридик шахслар томонидан улар тўлаши лозим бўлган солиқ турлари бўйича; солиқ агентлари томонидан уларга юклатилган солиқларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлов манбаида ушлаб қолиб бюджетга ундириш тартибда; солиқ хизмати органлари томонидан жисмоний шахсларга тегишли ер ва мол-мулк солиғини улардаги маълумотларга асосан тартибда ҳисоблаб чиқарилади ва белгиланган тартибда тўланади.

Юридик шахслар, солиқ агентлари ва солиқ хизмати органлари солиқларни ҳисоблаш чиқаришда шакллантирилган солиқ базаси ва белгиланган солиқ ставкаларидан келиб чиқиб амалга оширилади ва солиқларнинг тўғри ҳисобланганлиги учун жавобгар бўлади. Солиқ хизмати органлари томонидан жисмоний шахсларга тегишли бўлган мол-мулк ва ер солиғини ҳисоблаш жавобгарлиги жисмоний шахсларга юклатилмайди, аммо, солиқларни бюджетга тўлаш жавобгарлиги уларнинг ўзига юклатилади. Жисмоний шахслар томонидан тўланадиган солиқлар бўйича солиқларни ҳисоблаш жараёни, уларда олинган даромадлар бўйича декларация топшириш мажбурияти юзага келганда амалга оширилади. Аммо, улар асосий иш жойидан ташқари бошқа корхона ва ташкилотларда ҳуқуқий шартномалар асосида олган қўшимча иш ҳақи ва шу шаклдаги олган даромадлари бўйича иш берувчига унинг даромадидан даромад солиғи ушлаб қолиб бюджетга ўтказиш хусусидаги ёзма мурожаат(ариза тақдим) қилган ҳолда уларни солиқларни ҳисоблаш чиқариш ва уни тўламаганлик учун жавобгарликдан соқит қилади. Солиқларни ҳисоблаб чиқариш тартиби солиқ турлари бўйича ўзига хос тартибда фаркланиб, бундай тартиблар солиқ қонунчилиги билан тартибга солинади.

Солиқ даври. Солиқ даври бу солиқ тўловчилар томонидан солиқ мажбуриятларининг юзага келиши ва уларни тўлашни амалга оширишнинг даврий оралиғини ифодалайди. Солиқ даври у тугаганидан кейин солиқ солинадиган база аниқланадиган ҳамда солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов

⁵¹ Адвалор лотинча "Ad valorem-нархи, қиймати бўйича" деган маънони беради. Одатда 19-асрнинг ўрталарида Англия ва АҚШда божхона божларига нисбатан қўлланила бошлаган.

суммаси ҳисоблаб чиқариладиган даврдир. Солиқ тўловчилар солиқ даврдан келиб чиқиб солиқ ҳисоботларини ва солиқларни тўлаш тартибини амалга оширади. Солиқ даври солиқ турлари бўйича белгиланаётганда солиқларнинг хусусиятлари эътиборга олган ҳолда календарь йили(молия йили), ҳисобот йили чораги ва ҳисобот йили ойи килиб белгиланиши мумкин. Ўзбекистон солиқ қонунчилигида юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, мол-мулк солиғи, ер солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови, ягона ер солиқлари бўйича солиқ даври календар йили, акциз солиғи, транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиғи бўйича эса йил чораги солиқ давридир.

Шунингдек, айрим турдаги солиқлар бўйича масалан, фаолиятнинг айрим турларини амалга оширувчи юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқнинг солиқ даври бир ой ҳисобланади. Солиқ даври бир неча ҳисобот даврига бўлиниши мумкин бўлиб, уларнинг якунлари бўйича ҳисоб-китобларни тақдим этиш ҳамда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўланиши лозим бўлган суммаларини тўлаш мажбурияти юзага келади. Жорий тўловларни тўлаш бўйича мажбурият юзага келган давр ҳисобот даври бўлмайди.

Солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартиби. Солиқ элементларининг орасида солиқ ҳисоботларини тақдим этиш тартиби ҳам мавжуд бўлиб, бунга кўра солиқ мажбурияти юклатилган юридик шахслар ва солиқ агентлари давлатнинг ваколатли органлари(Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлиги) томонидан белгиланган тартибда тасдиқланган солиқ (молиявий) ҳисоботларини давлат солиқ хизмати органлари ва божхона органларига тақдим қиладилар. Солиқ ҳисоботи бу-солиқ тўловчининг солиқ ва бошқа мажбурий тўловнинг ҳар бир тури бўйича ёки тўланган даромадлар бўйича ҳисоб-китоблар ҳамда солиқ

декларацияларини, шунингдек ҳисоб-китобларга ва солиқ декларацияларига доир иловаларни ўз ичига оладиган ҳужжатдир.⁵²

Солиқ тўловчилар солиқ ҳисоботларини қоғозда ва (ёки) электрон ҳужжатга доир талабларга риоя этилган ҳолда электрон ҳужжат тарзида тузиб, имзолаб ва (агар у юридик шахс бўлса) унинг муҳри билан тасдиқланган ҳолда у ҳисобга қўйилган жойдаги давлат солиқ хизмати органига тақдим этади. Айрим турдаги солиқлар бўйича солиқ ҳисоботи ҳам солиқ Кодексида назарда тутилган ҳолларда объектлар бўйича ҳисобга қўйилган жой бўйича солиқ тўловчи томонидан тақдим этилади. Электрон ҳужжат тарзида тақдим этилган солиқ ҳисоботи солиқ тўловчининг электрон рақамли имзоси билан тасдиқланган ҳолда белгиланган муддатларда тақдим этилади. Солиқ декларацияси топшириш мажбурияти юзага келган солиқ тўловчи жисмоний шахслар эса солиқ декларациясини яшаш жойидаги давлат солиқ хизмати органига тақдим этадилар.

Солиқ тўловчилар солиқ ҳисоботини ўз хоҳишларига кўра шахсан ўзлари олиб бориши, почта орқали буюртма хат асосида ва телекоммуникация каналлари орқали электрон ҳужжат тарзида топшириши мумкин. Бунда солиқ ҳисоботини давлат солиқ хизмати органига тақдим этиш санаси қуйидагилардир:

солиқ ҳисоботи шахсан олиб бориб бериш тартибда тақдим этилганда — солиқ ҳисоботи давлат солиқ хизмати органи томонидан қабул қилиб олинган сана;

солиқ ҳисоботи почта орқали буюртма хат билан тақдим этилганда — алоқа ташкилотининг тамғасида кўрсатилган, почта жўнатмаси жўнатилган сана;

солиқ ҳисоботи электрон ҳужжат тарзида тақдим этилганда — электрон ҳужжат давлат солиқ хизмати органи томонидан олинган сана.

Агар, солиқ ҳисоботида солиқ тўловчининг идентификация рақами кўрсатилмаган ёки ногўри кўрсатилган, солиқ даври ва (ёки) солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммаси кўрсатилмаган ёки солиқ ҳисоботини тузишга доир

⁵² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=1286558. 43-модда.

белгиланган талаблар бузилган бўлса, уҳолда солиқ ҳисоботи давлат солиқ хизмати органига тақдим этилмаган деб ҳисобланади.

Белгиланмаган шаклдаги солиқ ҳисоботи тақдим этилганда давлат солиқ хизмати органи ҳисобот олинган кундан эътиборан уч кун ичида бу ҳақда солиқ тўловчига ёзма билдириш юборади ва аниқ фикр-мулоҳазаларни кўрсатган ҳолда уни маромига етказиш учун қайтаради. Камчиликлари тузатилган солиқ ҳисоботи уни тақдим этишнинг белгиланган муддати тугагунига қадар тақдим этилган тақдирда, солиқ тўловчига нисбатан жавобгарлик чоралари қўлланилмайди.

Республикамик солиқ тизимида солиқ тўловчилар томонидан солиқ ҳисоботларининг шакллари соддалаштириш, уларнинг сонини қисқартириш ва уларни топшириш тартибларини соддалаштириш мақсадида кўплаб Фармон ва Қарорлар қабул қилиниб, улар асосида амалий тадбирлар амалга ошириб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 12 майдаги “Тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1529 сонли, 2013 йил 14 ноябрдаги “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисидаги низомга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги ПҚ-2066 сонли ва “Статистика, солиқ, молия ҳисоботлари, лицензияланадиган фаолият турлари ва рухсатнома бериш жараёнларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2012 йил 12 июлдаги Қарорлари, 2012 йил 16 июлдаги “Статистик, солиқ, молиявий ҳисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-таомилларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4453 сонли, 2012 йил 18 июлдаги “Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4455 Фармонлари шулар жумласидандир. Бу ўзгартиришларга кўра, эндиликда, 2015 йил 1 январидан бошлаб жисмоний ва юридик шахслар ўз солиқ ҳисоботларини фақат электрон шаклда ва фақат интернет орқали топширишлари зарурлиги белгилаб қўйилган.

Солиқларни тўлаш тартиби

Солиқ тўловчилар томонидан ҳисобланган солиқларни тўлаш солиқларни ундириш механизмнинг якуний босқичлари ва солиқ элементларидан бир саналади. Солиқларни тўлаш бу солиқ тўловчининг ҳисобварағидан пул маблағларини солиқ мажбуриятлари доирасида, тегишли солиқ ёки бошқа мажбурий тўловни тўлаш учун банкка тўлов топшириқномаси тақдим этиш ёки тўлов нақд пул маблағлари пул суммаси банкка ёки ваколатли орган кассасига топшириш, шунингдек, солиқ агентлари томонидан ушлаб қолинган солиқ сўммаларини бюджет ҳисобига ўтказиш, ҳамда солиқ объектлари юзага келган ҳолатнинг ўзида бира йўла ундириш жараёни тушунилади.

Солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммаси солиқ тўловчи томонидан қонунчиликда белгиланган муддатларда тўланади. Айрим ҳолларда ҳолларда солиқ тўловчига солиқ ва (ёки) бошқа мажбурий тўловни, шунингдек пеняни тўлашни кечиктириш ва (ёки) бўлиб-бўлиб тўлаш имконияти берилиши мумкин.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек молиявий санкциялар бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига қуйидаги тартибда ўтказилади:

- асосий сумма;
- ҳисобланган пеня;
- жарималар.

Солиқ тўловчиларнинг солиқ мажбуриятлари доирасидаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш ҳисоби солиқ тўловчилар томонидан бухгалтерия ҳисобининг қонун билан ўрнатилган тартиблари асосида олиб борилади.

Солиқ тўловчилар томонидан солиқларни тўлашда банклар солиқ тўловчининг солиқни ва (ёки) бошқа мажбурий тўловни ўтказишга доир тўлов топшириқномаларини, шунингдек тегишли ваколатли органнинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни қонун ҳужжатларида белгиланган навбат тартибида ундириш тўғрисидаги инкассо топшириқномаларини белгиланган тартибда бажариши шарт. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммаларини тегишли бюджет ёки давлат мақсадли жамғармасининг ҳисобварағига киритиш

солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммаларини ўтказиш деб эътироф этилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммаларини ўтказишга доир тўлов топшириқномаси ёки уларни тегишли бюджет ёхуд давлат мақсадли жамғармасига ундириш тўғрисидаги тегишли ваколатли органнинг инкассо топшириқномаси, тўлов топшириқномаси ёки инкассо топшириқномаси олингандан кейинги операция кунидан кечиктирмай банк томонидан инобатга олинган ҳолда бажарилади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш бўйича бажарилмаган мажбуриятлари бўлган солиқ тўловчи ўзининг банк ҳисобварағида пул маблағлари мавжуд бўлишидан қатъи назар, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгиланган тўлаш муддатидан кечиктирмай уларни хизмат кўрсатаётган банкка тўлаш учун тўлов топшириқномасини тақдим этиши шарт.

Ўзбекистон солиқ тизимида солиқ тўловчилар томонидан солиқларни тўлаш қуйидаги тартибларда амалга оширилади:

Солиқ тўловчилар солиқларни асосан жорий тўловларни киритиш тартибида:

(масалан, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, акциз солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиғи, юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиғини тўлашда);

тегишли солиқ бўйича ҳисоб-китобини тақдим этиши учун белгиланган кундан кечикмаган тартибда:

(қўшилган қиймат солиғи, ер қабридан фойдаланганлик учун солиқ ва ш.к.);

пул маблағларини олиши учун хизмат кўрсатувчи банкка ҳужжатларни тақдим этиши билан бир вақтда:

(жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини солиқ агентлари томонидан тўлашда);

солиқ ҳисоб-китоби(декларация) топшириши муддатидан кейин икки ойда муддат ичиди:

(масалан, Ўзбекистон Республикасининг резидентлари даромадлар тўғрисидаги декларациянинг маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқарилган, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини тўлашда);

солиқ тўлаш ҳақидаги тўлов хабарномасида кўрсатилган муддат доирасида:

(жисмоний шахслардан олинадиган мол-мулк ва ер солиғи);

тенг улушлар тартибида:

(юридик шахслар томонидан ер солиғини тўлашда);

декадалар тартибида:

(, акциз солиғи);

ҳар ойда:

(ягона ижтимоий тўлов ва сугурта бадаллари);

солиқ объекти юзага келган вақтда бир йўла тартибда:

(автотранспорт воситаларини олганлик ва (ёки) Ўзбекистон Республикаси ҳудудига вақтинчалик олиб кирганлик учун йиғим улар Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги органларида давлат рўйхатидан ўтказилаётганда, қайта рўйхатдан ўтказилаётганда) амалга оширилади.

Бундан кўринадики, солиқларни тўлаш тартиби солиқ турлари бўйича ўзига хос турли хил тартибларда амалга оширилиб, солиқларни тўлаш тартибининг ўзи ҳам солиқ тўловчининг ўзида ҳисобланган солиқларни бухгалтерия ҳисоб регистрларида акс эттириш ва улар ҳақидаги маълумотларни солиқ хизмати органларига тақдим этиб бориш, солиқ тўловчига жорий хизматларни кўрсатадиган банк муассаси билан солиқларни бюджет ҳисобига ўтказиш борасидаги тегишли топшириқларни бериш(тўлов топшириқномасини тақдим қилиш), банк муассасалари орқали нақд пуллар билан тўлаш, солиқ агентлари томонидан ушлаб қолинган маблағларни бюджет ҳисобига ўтказиш ҳамда солиқ объекти юзага келган вақтларда бир йўла тартибда амалга ошириш каби жараёнларни қамраб олади.

6.7. Солиқ имтиёзлари ва преференциялари

Юқорида келтириб ўтилган солиққа тортиш элементлари бевосита солиққа тортиш жараёнига хизмат қилади, шу билан биргаликда Солиқ кодексида солиқ

имтиёзлари солиқ элементлари сифатида келтирилмаган бўлсада, аммо, солиқ имтиёзлари асосий солиқ элементларидан бири саналади. Чунки, солиқ имтиёзлари солиқ объекти ва солиқ базаси ўртасидаги чегарани аниқлашга ёрдам бериши билан биргалликда улар солиқларнинг рағбатлантирувчилик ролини тўлиқ ифодалайди. Солиқ имтиёзлари солиқларнинг пайдо бўлиши билан бирга шаклланиб келган тушунчалардан ҳисобланади. Агар, унинг этимологик келиб чиқишига эътибор қаратадиган бўлсак, қадимги ҳинд тилида *aughu*-енгил, қадимги ирланд тилида *aigiú*-кам, оз, немис тилида *leicht*-енгил, қадимги славян тилида *легкий* маъносида ишлатилиб келинган.

Бу сўзнинг иқтисодийга кириб келиши эса унинг иқтисодий маънодаги қўлланиши 18-асрда Францияда *privus*-алоҳида махсус, *legis*-қонун, яъни махсус қонунлар сифатида эътироф этилиши билан боғлиқ бўлиб, бу инглиз тилида *privilege*- имтиёз, озод қилиш, афзаллик, рус тилида эса привилегия-имтиёз, афзаллик каби маъноларни беради, кейинчалик эса солиққа оид ва бошқа иқтисодий жараёнлардаги энгилликларни изоҳлашда жаҳон амалиётида айниқса инглиз тилида турли хил иқтисодий тушунчалардан, масалан, имтиёзли нархлар-*reduced (special) price*, имтиёзли тўловлар- *preferential duty*, имтиёзли ссудалар-*concessional loan*, имтиёзли келишувлар- *franchise agreement*, имтиёзли кредитлар- *tax credit*, имтиёзли муддат- *grace period*, имтиёзли режимлар- *favourable treatment* каби тушунчалардан фойдаланилади. Солиқлар бўйича энгилликларни ҳам турлича изоҳлаш тажрибалари мавжуд. Инглиз тилида солиқ имтиёзларини изоҳлашда эса *tax allowance* ва *tax exemts* тушунчаларидан фойдаланилади. Шунингдек, солиқлардан чегирмалар тарзидаги имтиёзлар *tax relief* деб юритилади.

Аввалги бобларда таъкидлаб ўтганимиздек, иқтисодийдаги жараён ва ҳодисаларни изоҳлашда категория-терминлардан фойдаланиш унинг лугавий маъноси ва этимологик келиб чиқишини билдиради. Шу жиҳатдан олганда қайд қилиб ўтилган терминологик изоҳлаш ва ёндошувлар ўзларида битта нарсани, яъни у ёки бу жараёнларда маълум бир энгилликларни тавсифлайди. Солиқларни ҳисоблаш ва уларни тўлаш жараёнидаги энгилликлар одатда солиқ имтиёзлари

тушунчаси орқали ифодаланади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида(30-моддасида) солиқ имтиёзлари тушунчасига- "Ушбу Кодексида, бошқа қонунларда ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларида назарда тутилган, бошқа солиқ тўловчиларга нисбатан айрим тоифадаги солиқ тўловчиларга бериладиган афзалликлар, шу жумладан солиқ ва (ёки) бошқа мажбурий тўлов тўламаслик ёхуд уларни камроқ миқдорда тўлаш имконияти солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар деб эътироф этилади" деб таъриф берилган. Солиқ имтиёзлари давлат бюджети учун ҳам солиқ тўловчилар учун ҳам ҳам иқтисодий жиҳатдан ҳам социал-иқтисодий жиҳат муҳим жараён ҳисобланади.

Солиқ имтиёзларига эга бўлиш солиқ тўловчи учун иқтисодий аҳамияти шундаки, маълум бир маблағлар уларнинг ўзларида қолдирилиши молиявий имкониятларни яхшилашга имкон берса, социал аҳамияти имтиёзга эга бўлган корхоналарда бозорда рақобат муҳитига мослашиши имконияти пайдо бўлиб "яшаб қолиш" имконияти пайдо бўлади ва солиқ имтиёзлари қўлланиладиган соҳа ва фаолият турларига қизиқиш ўйғонади. Ўзбекистонда ўз фаолиятини бошлайдиган солиқ тўловчиларга бериладиган фаолиятининг дастлабки йиллари(асосан икки йил)да солиқ имтиёзларининг берилишида солиқ имтиёзларининг иқтисодий ва социал жиҳатлари кўринади. Солиқ имтиёзлари берилиши, қўлланилиши, имтиёзларнинг мақсадли ва мақсадсиз берилиши, маълум бир шартлар ва шартсиз берилиши, солиқ базалари ва тўлаш тартибларига қўлланилиши ҳамда даврийлиги жиҳатдан фаркланади ёки гуруҳланади.

Шунга кўра солиқ имтиёзларини солиқ тўловчиларга нисбатан жорий этиш ва қўллаш қуйидаги тартибларда амалга оширилади ёки солиқ имтиёзлари гуруҳланади:

Солиқ тўловчиларни солиқ жараёнига тортмаслик яъни, тўлалигича солиқдан озод этиш. Бунинг ўзи ҳам уч хил асосда- фаолиятни солиққа тортмаслик, махсулот(хизмат, иш)ни солиққа тортмаслик ва солиқ тўловчининг ўзини солиққа тортмаслик шаклида амалга оширилади.

Солиқ тўловчи, фаолият ва маҳсулот(хизмат, иш)ни маълум бир муддатларга солиққа тортмаслик ёки қисман шаклидаги солиқ имтиёзлари. Бунга кўра солиқ тўловчи, маълум бир фаолият, маҳсулот тури маълум бир муддат давомида (2,3,5,7 йилгача) солиқдан озод этилади. Бунда солиқ имтиёзларини қўллаш ўзига хос аҳамиятга эга бўлади. Солиқ тўловчининг ўзи ёки фаолияти эмас, балки, унинг ишлаб чиқарадиган турли хил маҳсулотларидаги алоҳида олинган маҳсулотга нисбатан солиқ имтиёзлари қўлланилиши мумкин. Шу боисдан солиқ имтиёзининг объектини аниқ фарқлаш талаб этилади.

Солиқ базасини камайтириш, ундан чегирмалар қилиш. Бундай ҳолатда солиқ тўловчининг солиқ базасини шакллантириш жараёнида солиқ базасидан маълум бир чегирмалар(асосан харажатлар) қилинади. Масалан, фойда солиғи базасини шакллантиришда корхона томонидан илгари амалга оширган айрим харажатлари(масалан, экология, соғломлаштириш ва хайрия жамғармаларига, маданият, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, жисмоний тарбия ва спорт муассасаларига, таълим муассасаларига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бериладиган бадаллар, ҳомийлик ва хайрия тариқасидаги маблағлар суммасига, бироқ солиқ солинадиган фойданинг икки фоизидан кўп бўлмаган миқдорда, ишлаб чиқаришни модернизациялашга, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашга, янги технологик жиҳоз харид қилишга, ишлаб чиқаришни янги қурилиш шаклида кенгайтиришга, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар ва иншоотларни реконструкция қилишга қилинган харажатлар бироқ, солиқ солинадиган фойданинг 30 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда) солиқ базасидан чегирланади.

Солиқ тўловчиларнинг айрим фаолият турларини рағбатлантириш, алоҳида олинган шахсларни ижтимоий ҳимоялаш ва шу каби мақсадларда имтиёзли солиқ ставкаларини қўллаш.

Бунга мисол тариқасида маҳсулот(хизмат, иш)ларни экспорт қилувчи корхоналар ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларининг экспорт қилинишини рағбатлантириш ҳамда товарларни (ишларни, хизматларни) сотишдан соф

тушумда пластик карточкалар қўлланилиб тўланган кўрсатилган хизматлар тушумининг салмоғини оширишни рағбатлантириш мақсадида имтиёзли солиқ ставкаларининг қўлланилиши(ушбу бобнинг солиқ ставкалари параграфиди бу ҳақда аниқ мисоллар келтирилган) ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга сув таъминоти, канализация, санитария тозалаш, иссиқлик таъминоти бўйича кўрсатиладиган хизматларга ноль даражали ставка бўйича қўшилган қиймат солиғи солинишини келтириш мумкин.

Ўзбекистон солиқ тизимида солиқ имтиёзларини тақдим қилиниши(белгиланиши) уч поғонада амалга оширилади. Биринчиси бу Оллий Мажлис томонидан қабул қилинадиган қонунлар асосида, кейинги поғонада эса Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларига мувофиқ ҳамда маҳаллий ҳокимият органлари томонидан белгиланиши мумкин. Амалдаги Солиқ кодексига мувофиқ мол-мулк солиғи, ер солиғи, ягона ер солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича имтиёзларни бериш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилиши мумкин. Маҳаллий ҳокимиятларнинг бундай тартибда имтиёзларни бериш эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 2 октябрдаги 281-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан айрим тоифадаги юридик шахсларга мол-мулк солиғи, ер солиғи, ягона ер солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича имтиёзлар бериш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ амалга оширилади. Келтирилган ваколатли органлар ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларига мувофиқ солиқ имтиёзлари бўшаган (солиқ имтиёзига тенг сўмма) маблағларни муайян мақсадларга йўналтириш шарти билан берилиши мумкин.

Бундай маблағлардан белгиланмаган мақсадда фойдаланилган тақдирда, белгиланмаган мақсадда фойдаланилган сумма ўрнатилган тартибда пеня ҳисобланган ҳолда бюджетга ундириб олинади. Солиқ тўловчилар солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлардан тегишли ҳуқуқий асослар

вужудга келган пайтдан эътиборан улар амал қиладиган бутун давр мобайнида фойдаланишга ҳақли бўлиб, бундай ҳуқуқдан фойдаланиш уларга мажбурият ва жавобгарликни юкламайди.

Дунё амалиётида иқтисодий сиёсатдаги у ёки бу даражадаги энгилликларни одатда преференциялар тушунчаси билан ҳам изоҳлайди. Преференция тушунчаси лотинча сўз бўлиб, "praefertentis —афзаллик, ён босиш" каби маъноларни англатади. Преференциялар дастлаб давлатлар ўртасида халқаро ташқи савдо муносабатларини, шунингдек, давлатнинг бож сиёсатида рағбатлантириш механизмларини қўллашнинг усуллари сифатида қўлланилган бўлса, кейинчалик халқаро ва ички солиққа тортиш жараёнида ҳам кенг қўлланила бошланди. Преференциялар имтиёзли кўрсаткичга эга бўлган турли хил нарсаларга, масалан, преференциалли акция, преференциалли нарх, преференциалли таъриф, преференциалли шартнома кабиларда ҳам қўлланилади. Солиқ тизимидаги преференциялар эса солиқ имтиёзларидан кенг тушунча ва жараён бўлиб, солиққа тортиш мақсадларидаги Преференциялар бу давлат томонидан солиқ тўловчиларга солиқ имтиёзларини бериш, уларни рўйхатга олиш ва рухсат бериш таомилларини энгиллаштириш, қулай солиқ режимларини жорий қилиш, халқаро даражада солиққа тортиш муносабатларини тартибга солиш ва мувофиқлаштиришда ҳамда божхона тартибларини расмийлаштиришда маълум ён бериш, солиқ тўловчилар томонидан солиқларни тўлаш жараёнларини энгиллаштириш(солиқ қарзларини кечиктириш, бўлиб бўлиб тўлаш, давлат зарарига кечиш) каби жараёнлардир. Шу жиҳатдан олганда преференциялар ва солиқ имтиёзлари мазмунан ўхшаш бўлсада, шу билан биргаликда жараёнларни камраб олиши ва қўлланилиши жиҳатдан ўзига хос фаркли хусусиятларга ҳам эгадир.

Солиқ имтиёзлари ва преференцияларнинг умумий жиҳатлари бу солиқ тўловчиларга қулай солиқ тўлаш тизимини яратиш ва улар зиммасидаги солиқ оғирлигини камайтиришга қаратилган бўлиб, иккаласи ҳам солиқ сиёсатининг объекти ҳисобланади. Уларнинг ўзаро фарқлари сифатида преференциялар мажбурий характерга эга бўлиб, уларни амалга оширилмаганлик ва қўлламаганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлса, солиқ имтиёзлари солиқ

тўловчининг хоҳишига кўра унинг томонидан фойдаланиши(қўлланилиши) ва бунинг учун жавобгарликнинг йўқлиги(баъзи ҳолларда солиқ имтиёзларини бўрттириб кўрсатиш ва мақсадли берилган имтиёзлар сўммасидан мақсадли сарфлаш ҳолатлари бундан мустасно), солиқ имтиёзлари солиқ тўловчи томонидан алоҳида ҳисоби олиб борилиши ва унинг ҳисоботларда акс эттирилиши лозим бўлса, преференциялар махсус ҳисоботларда кўрсатилмайди ва уларнинг алоҳида ҳисоби юритилмайди, солиқ имтиёзалари муддатли бўлиши мумкин бўлса, преференциялар эса муддатсиз характерда бўлади. Солиқ имтиёзлари ва преференцияларнинг умумий хусусиятлари сифатида улар битта солиқ туридаги ҳам мавжудлиги бўлиб, бу ҳолатни Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи бўйича белгиланган имтиёзлар ва преференциялар мисолида кўраимиз:

Преференциянинг мазмуни	Солиқ имтиёзининг мазмуни
<p><i>Қўйидагилар солиқ тўловчининг даромади сифатида қаралмайди:</i></p> <p>1) Нотижорат ташкилотлар томонидан устав фаолиятининг таъминоти ва уни амалга ошириш учун олинган, белгиланган мақсадга кўра ва (ёки) текин келиб тушган маблағлар</p>	<p><i>Юридик шахсларнинг қўйидаги фойдаси юридик шахслардан олинadиган фойда солиғини тўлашдан озод қилинади:</i></p> <p>1) протез-ортопедия буюмлари, ногиронлар учун инвентарлар ишлаб чиқаришдан, шунингдек ногиронларга ортопедик протезлаш хизмати кўрсатишдан, ногиронлар учун мўлжалланган протез-ортопедия буюмлари ва инвентарларни таъмирлаш ҳамда уларга хизмат кўрсатишдан олинган фойдаси</p>
<p>2) Муассислар (иштирокчилар) таркибидан чиқилаётганда (чиқарилаётганда), ёки муассис (иштирокчи) улушининг миқдори камайтирилганда,</p>	<p>2) Шаҳар йўловчилар транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан олинган фойдаси</p>
<p>3) Бюджетдан берилган субсидиялар</p>	<p>3) Тарих ва маданият ёдгорликларини таъмирлаш ҳамда қайта тиклаш ишларини амалга оширишдан олинган фойдаси</p>
<p>4) Олинган грантлар ва инсонпарварлик ёрдами ва ш.к.</p>	<p>4) Халқ банки томонидан фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларидаги маблағлардан фойдаланишдан олинган фойдаси ва ш.к.</p>

Бундан кўринадики, юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи бўйича солиқ тўловчиларнинг олган фойдаларининг баъзилари, гарчи улар мазмунан ва иқтисодий моҳияти жиҳатдан солиқ тўловчининг фойдаси ҳисоблансада, аммо улар солиққа тортиш мақсадида уларнинг фойдаси сифатида қаралмай, бу ерда преференциялар қўлланилмоқда. Демак, солиқ имтиёзлари ва преференциялар солиқ тури механизмида солиқ тўловчига берилган турли даражадаги энгилликлар ва ён босишларни ифодалайди. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси, Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси ва Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексига преференция тушунчасига изоҳ берилмаган бўлсада, аммо, уларнинг мазмунида преференция тартибидаги жараёнлар келтириб ўтилган.

Таянч сўз ва иборалар:

Солиқ элементлари, солиқ объекти, солиқ субъекти, солиқ базаси, солиқ ставкалари, прогрессив солиқ ставкалари, регрессив солиқ ставкалари, пропорционал солиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари, солиқ преференциялари, солиқ даври, солиқ каникули, солиқларни ҳисоблаб чиқариш, солиқ ҳисоботлари, солиқларни тўлаш муддатлари, солиқ маданияти, солиқ кредити, солиқ юки.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Солиқ элементлари нима? Уларнинг солиққа тортиш жараёнидаги аҳамияти нимадан иборат?
2. Солиқ субъектлари кимлар ҳисобланади?
3. Солиқ объекти нима? Солиқ объектларининг таркиби нималардан иборат?
4. Солиқ базаси ва солиқ объектларининг қанақа фарқи мавжуд?
5. Солиқ базасини аниқлашнинг қанақа усуллари бор?
6. Солиқ ставкаси нима? Унинг қанақа турлари мавжуд?
7. Солиқларни ҳисоблаб чиқариш деганда нима тушунилади?

8. Солиқ ҳисоботлари нима? Уларни тузиш ва топшириш тартиби ва муддатларини айтиб беринг.
9. Солиқларни тўлаш тартиби қанақа?
10. Солиқ имтиёзларининг қанақа турлари мавжуд?
11. Солиқ преференциялари деганда нима тушунаси?
12. Солиқ имтиёзлари ва преференциялари ўртасида қанақа фарқлар мавжуд?

7-БОБ. СОЛИҚ СИЁСАТИ

7.1. Солиқ сиёсати ва унинг мазмуни

Аввалги (1-боб) бобларда таъкидлаганимиздек, ҳар қандай иқтисодий тизим шароитида ҳам давлатнинг муҳим ва бош функцияларидан бири бу жамиятнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасидаги ўзаро тенгликни(пропорцияни) таъминлаш ҳисобланади. Бу орқали эса давлат иқтисодиётнинг бир маромда боришини таъминлашга, провардида эса социал-иқтисодий ривожланишнинг асосий йўналишларини белгилаб олишга эришади. Аслида молиявий ва солиқ муносабатларининг вужудга келиши ҳам ушбу жараёни ташкил этилишидан келиб чиқади. Давлат марказлаштирилган пул фондларини ташкил этиш орқали ишлаб чиқариш соҳасидаги яратилган миллий даромадни унинг яратувчилари ва давлат ўртасида қайта тақсимлайди. Бу қайта тақсимлашдан асосий мақсад эса давлатнинг ўз функцияларини молиялаштиришни таъминлаш, жамиятга ижтимоий хизматларни кўрсатиш ва шу орқали соҳалар ўртасидаги мувозанатни таъминлашдан иборат бўлиб, бунда солиқлар асосий воситачи бўлиб юзага чиқади.

Бундай муносабатларни таъминлаш иқтисодий, социал, ҳуқуқий, ҳатто сиёсий муносабатларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Марказлашган пул фондларини ташкил этиш ва унинг даромад манбаларини шакллантириш солиқларнинг вужудга келишининг заруратини келтириб чиқаради. Солиқлар эса бу ерда миллий даромадни қайта тақсимлайди. Марказлашган пул фондларини, айниқса унинг энг муҳим кўринишларидан бири саналган бюджетни шакллантириш давлатнинг кенг қамровли чора-тадбирларни белгилаши ва уни амалга ошириш зарурлигини келтириб чиқаради. Марказлашган пул фонди шаклидаги бюджет ва унинг турли хил звеноларини шакллантириш ва ундаги маблағларини давлатнинг функция ва вазифаларини бажариш йўлида сарфлашни амалга ошириш мураккаб жараён ҳисобланиб, бу ерда турли муносабатларни шакллантириш, уларнинг бир-бирига боғлиқ ҳолда амал қилишини таъминлаш, мувофиқлаштириш ва назорат қилиш каби муносабатларнинг вужудга келишига олиб келади.

Ушбу жараёнларни шакллантириш, уларни мувофиқлаштириш ва уларнинг йўналишларини тўғри белгилаш маълум бир муддатларга мўлжалланган режаларни ишлаб чиқиш борасидаги янги вазифаларни келтириб чиқаради. Давлат юқорида таъкидлаб ўтилган функцияларини тўғри бажаришлиги ва унинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида социал ва ижтимоий-иқтисодий режалаштириш жараёнларини амалга ошириб боради. Бу эса давлатнинг иқтисодиётга “барометр” сифатидаги аралашувининг зарурлигидан келиб чиқади. Жамиятда социал ва ижтимоий-иқтисодий режалаштириш жараёнларини амалга ошириш, уни реал воқеялик ва ҳолатлар билан солиштириш орқали давлатнинг фаолиятининг самарадорлиги, унинг функциялари ва вазифаларининг бажарилишининг тенденциялари аниқланади, провардида эса бош мақсад-нисбат муносабатларининг даражасига баҳо берилади. Давлат бу борадаги функциялари бажарилишини таъминлашда ўзининг фаолиятини маълум бир йўналишлар бўйича гуруҳлаган ҳолда амалга оширади. Бу эса унинг турли йўналишлардаги сиёсатининг ўзагини ташкил этади. Давлатнинг ушбу сиёсатлари асосан икки: ички ва ташқи йўналишларда кечади.

Таъкидлаш лозимки, давлатнинг ички сиёсатининг мазмунида марказлашган пул фондларини шакллантириш ва уларни тақсимлаш билан муносабатлар асосий роль ўйнайди. Бу эса давлатнинг иқтисодий сиёсатининг энг муҳим таркибий қисми бўлган солиқ сиёсати билан боғлиқдир. Давлатнинг ҳар қандай соҳадаги фаолиятининг йўналиши мақсадга қаратилган бўлади. Шу жиҳатдан олганда мақсадга эришиш эса маълум бир чора-тадбирлар ва фаолиятнинг уйғулашувини талаб қилади. Бундай чора-тадбирлар ва фаолиятнинг уйғун ҳолда мавжуд бўлишлигини эса давлат сиёсати деб изоҳланади. Сиёсат сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, "πολιτική-давлат фаолияти, кўпчиликнинг манфаати, кўп томонлама ҳамкорлик"(πόλις (полис) - кўп томонлама ҳамкорлик, тική (тики)-белгиланиш, поли (поли)-кўпчилик, τόκος (токос)-манфаат) каби маъноларни англатади. Демак, сиёсат замирида кўпчиликнинг манфаатларига асосланган давлат фаолияти туради. Давлатнинг

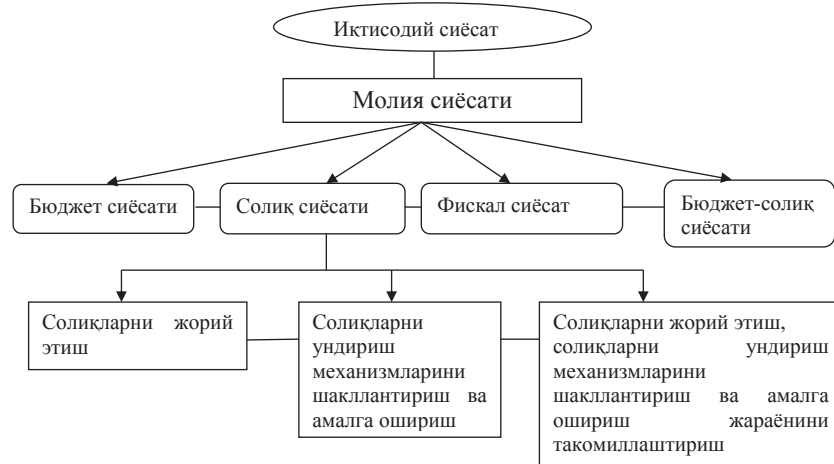
бундай фаолиятининг солиқларга оид қисми эса ўз навбатида солиқ сиёсатининг ўзаги ташкил этади. Солиқ сиёсатининг ўзаги эса таъқдланганидек, тақсимот муносабатларига бориб тақалади. Миллий даромадни тақсимлаш, унинг учун мажбурий тўловлар воситаларини(солиқларни) жорий этиш, уни ундириш ва бу жараённинг боришини тартибга солиб туриш ҳамда уни доим такомиллаштириб бориш каби муносабатларни тақозо қилади. Бу муносабатлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш эса давлатнинг фаолиятида маълум бир йўналишдаги жараёни-солиқ сиёсатини талаб қилади.

Ҳар қандай сиёсат маълум таркибий қисмларга эга бўлади. Солиқ сиёсати ҳам давлатнинг иқтисодий(молиявий) сиёсатининг бўғини сифатида учта таркибий қисмдан иборат бўлади. Яъни, солиқларни жорий этиш, уни ундириш ва уни такомиллаштиришга қаратилган фаолиятдан иборат бўлади. Солиқ сиёсатининг моҳиятини англашда уни тор ва кенг маънода тушуниш мумкин. Тор маънода солиқ сиёсати деганда солиқлар жорий этиш ва уни ундиришга қаратилган давлатнинг фаолияти тушунилади. Чунки, сиёсатнинг ўзи давлатнинг фаолиятини билдиради. *Солиқ сиёсати кенг маънода эса миллий даромадни даромадни қайта тақсимлаш мақсадида солиқларни жорий этиш, уларни ундириш механизмларини шакллантириш ва амалга ошириш ҳамда жорий этилган солиқларни ундириш жараёнларини такомиллаштириб боришга қаратилган давлатнинг мақсадли ўзаро боғлиқ чора тадбирларини қамраб олган фаолияти тушунилади.*

Ҳар қандай сиёсат ўз чегараси бўлганлиги сабабли солиқ сиёсати ҳам маълум бир чегараларига эга бўлади. Аммо, солиқ сиёсатида иқтисодий муносабатлардан ташқари социал, психологик, маданий ҳатто ташқи муносабатларни қамраб оладики, бу солиқ сиёсатининг бошқа ички ва ташқи сиёсатларининг ўзаро чамбарчас тарзда мавжуд бўлишини кўрсатади. Солиқ сиёсатининг социал сиёсат билан боғлиқлиги шундаки, аҳолининг кам таъминланган ва кам даромадга эга бўлган қатламини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларга солиқ имтиёзларини қўллаш, аҳолига кўрсатиладиган хизматлар нархига солиқ ставкалари орқали таъсир қилиш(қўшилган қиймат солиғида

ноллик ставканинг қўлланилишини эсланг), ногиронлар ва ёш мутахассислар(коллеж ўқувчиларини)ни ишга қабул қилишда имтиёзларни қўллаш, иш ўринларни яратиш ва шу каби жараёнлар социал сиёсатнинг мазмунини ташкил этиб, бунда солиқ тизими билан ўзаро боғлиқликда бўлади.

Солиқларни ундириш жараёнида солиқ тўловчиларнинг солиқларнинг объектив зарурлигини тўлиқ англаб етиши, уларнинг солиқлардан қочиши ёки тўлашдан бўйин товланининг ўзининг тақдирига салбий таъсир қилишини, солиқлар давлат равнақининг молиявий асосларидан бири эканлиги, солиқларга фарз сифатида қараш каби ҳолатларнинг ўрни катта бўлиб, бу бевосита солиқ тўловчиларнинг психологияси билан боғлиқ бўлиб, у эса солиқ маданиятининг даражасини билдиради. Демак, солиқ сиёсати маданий ва психологик муносабатларни ҳам қамраб олади. Аҳоли ва корхоналарнинг иқтисодий маданияти бу уларнинг даромад топиши ва истъеъмолни танлаш ҳамда харажатларни сарфлаши билан биргаликда, асосийси давлат олдидаги ижтимоий қарзлари билан бирга солиқлар борасидаги қарзларининг муҳимлигини англаб етиши уларнинг иқтисодий маданиятининг даражасини белгиловчи асосий мезони ҳисобланади. Солиқларни тўламаслик, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, солиқ тўловчи сифатида рўйхатда турмаслик ва бошқа шу каби солиқ ҳуқуқбузарлик ҳамда солиққа оид жиноятлар эса солиқларнинг ҳуқуқий муносабатлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда бўлишини билдиради.

4-расм. Молия ва солиқ сиёсатининг таркибий тузилиши.

Келтирилган расмдан кўринадики, молия сиёсати иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми сифатида ўзида солиқ, бюджет, фискал ва бюдже-солиқ сиёсатини мужассамлаштириб, ушбу сиёсат шакллари ҳам ўзаро боғлиқликда бўлади. Жаҳон амалиётида шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, давлатлар ўртасидаги ўзаро икки томонлама муносабатларда солиқлар асосий сиёсий инструмент сифатида юзага чиқади(масалан АКШ ва Эрон, Венесуела давлатлари ўртасидаги, Ҳиндистон ва Покистон давлатлари ўртасидаги муносабатлар). Солиқ сиёсати давлатнинг бошқа соҳадаги сиёсатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлсада, иқтисодий сиёсатнинг таркиби қисмида сифатида унга мазмунан жуда яқин бўлган иқтисодий сиёсат турлари билан ўзаро фарқли жиҳатларини ва улардаги ўрни билиш аниқлаш солиқ сиёсатининг мазмунини янада очишга хизмат қилади. Аслини олганда солиқ сиёсати молия сиёсатнинг таркибий қисми бўлиб, молия сиёсати эса бу борадаги сиёсатларнинг асосини ташкил этади.

Молия сиёсатининг таркибига кирувчи сиёсат турлари ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ўзига хос чегара ва фарқларга эга(3-жадвал)

Молия сиёсати ва унинг таркибининг мазмунига концептуал ёндошув⁵³.

1.	Молия сиёсати бу:	Марказлашган пул фондларини шакллантириш, уларни тақсимлаш, ушбу фондлар ўртасидаги муносабатларни тартиблаш, марказлашган пул фондлари билан боғлиқ бошқа иқтисодий муносабатларни ҳамда марказлашмаган пул фондларини мувофиқлаштиришга қаратилган давлатнинг ваколатли органлари томонидан мақсадли амалга ошириладиган чора-тадбирлар мажмуидир.
2.	Солиқ сиёсати бу:	Миллий даромадни даромадни қайта тақсимлаш мақсадида солиқларни жорий этиш, уларни ундириш механизмларини шакллантириш ва амалга ошириш ҳамда жорий этилган солиқларни ундириш жараёнларини такомиллаштириб боришга қаратилган давлатнинг мақсадли ўзаро боғлиқ чора тадбирларини қамраб олган фаолияти
3.	Бюджет сиёсати бу:	Бюджетни шакллантириш, унинг маблағларини тақсимлаш, тақсимланган маблағларни мақсадли, самарали ва манзиллигини таъминланганлигини молиявий назорат қилиш, бюджетлараро муносабатларни ҳамда давлат бюджети билан боғлиқ бошқа иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган давлатнинг ваколатли органлари томонидан мақсадли амалга ошириладиган чора-тадбирлар мажмуидир.
4.	Фискал сиёсати бу:	Марказлашган пул фондларини шакллантириш, уларнинг манбаларини аниқлаш ҳамда уларни молиявий маблағлар билан таъминлаш ҳамда ушбу жараёнларни тартибга солиш ва мувофиқлаштиришга қаратилган давлатнинг ваколатли органлари томонидан мақсадли амалга ошириладиган чора-тадбирлар мажмуидир.
5.	Бюджет-солиқ сиёсати бу:	Марказлашган пул фондларининг манбаларини жорий этиш, уларни ундириш механизмини яратиш, амалга ошириш, даромадларни тақсимлаш, назорат қилиш, ушбу фондлар ўртасидаги, улар билан боғлиқ бошқа иқтисодий муносабатларни тартибга солиш ва мувофиқлаштиришга ҳамда ушбу жараёнларни янада такомиллаштиришга қаратилган (илмий тадқиқот) жараёнларни ташкил этишга оид давлатнинг ваколатли органлари томонидан мақсадли амалга ошириладиган чора-тадбирлар мажмуидир.

⁵³ Муаллиф ёндошуви.

Солиқ сиёсати молия сиёсатининг бошқа таркибий қисмлари билан жуда боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади. Солиқ сиёсати бюджет сиёсати билан биргаликда кўпинча бюджет-солиқ сиёсати ҳам деб юритилади. Шу билан биргаликда солиқ сиёсати фискал сиёсат билан ўзаро фарқли хусусиятларга ҳам эга бўлади. Солиқ сиёсати бундан ташқари монетар сиёсат билан ҳам ўзаро таъсирда бўлади. Чунки, солиқ сиёсати ишлаб чиқиладиганда инфляция даражаси, пул агрегатларининг ҳажми ва ҳаракатига солиқларнинг таъсири, корхоналарнинг инвестицион сиёсатини қўллаб-қувватлашда кредит ресурсларидан фойдаланиш каби масалалар албатта солиқ сиёсати билан ҳам боғлиқ бўлади.

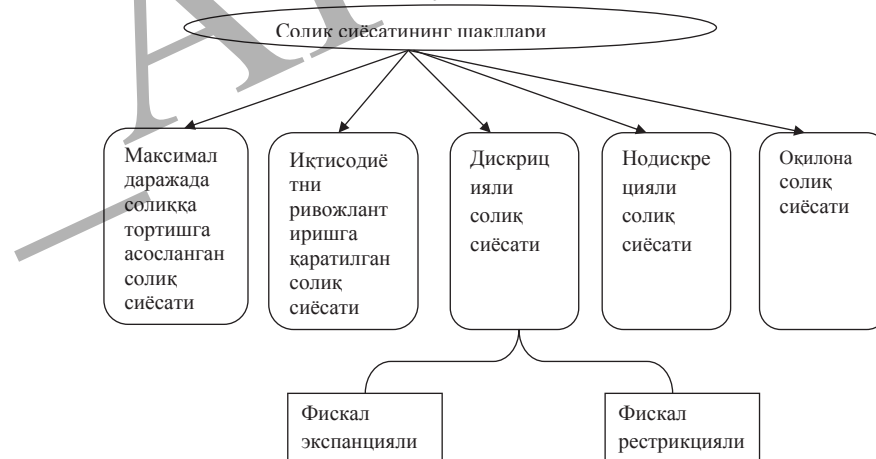
7.2. Солиқ сиёсатининг шакллари

Давлатнинг солиқ сиёсати мазмунан кенг ва бошқа иқтисодий-молиявий сиёсат турлари билан боғланганлиги унинг мураккаб жараёнларни қамраб олишини ифодалайди. Аслида солиқ сиёсатининг ядросини жамиятда ишлаб чиқилган ялпи миллий(ички) маҳсулотнинг ва янгидан яратилган қиймат-миллий даромаднинг қанча қисмини давлат манфаатлари йўлида марказлаштирилган пул фондлари(асосан давлат бюджети)га жалб қилиш масаласини ҳал этиш ётади. Мана шу масаланинг ҳал этилишига қараб фискал ва бюджет сиёсатининг йўналишлари аниқланади. Агар, давлат миллий даромадни қайта тақсимлашда иқтисодиётни қўллаб-қувватлаш мақсадида солиқ юкини ҳаддан ташқари камайтирса, у ҳолда давлат бюджет сиёсатини ҳам шунга мослаштириш зарур бўлади. Ўз навбатида бюджет даромад манбаларини билан шуғулланувчи фискал сиёсатнинг мазмуни ҳам шунга боғлиқ бўлади. Агар давлат миллий даромаднинг бюджетга жалб қилинадиган қисмини оширадиган бўлса, у ишлаб чиқариш соҳасидаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳолатига, у ердаги инвестицион жараёнга таъсири қилиши билан биргаликда монетар, фискал ва бюджет сиёсатига ҳам таъсир қилади.

Реал секторга солиқ юкининг оширилиши уларда кредит ресурсларига бўлган талабни ошириш ва инфляциянинг ошишига таъсир қилса, бундай шароитда давлат ҳисобидан инвестицион харажатларни ҳам оширишга имконият

туғилади. Солиқ сиёсатининг турли хил характерли жиҳатлари унинг шакллари ва турларининг ривожланишига олиб келади. Давлатнинг солиқ сиёсати унинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, ўша вақтдан буён унинг турли хил кўринишлари пайдо бўлди. Давлатнинг солиқлар борасидаги солиқ сиёсати маълум бир тизгинга солинган тартибда ўтказилган ҳолатлар(Қадимги Рим, Қадимги Греция, Қадимги Хитой, Ҳиндистон, Россияда Петр I, Екатерина II ҳукмронлик қилган даврлардаги) бўйича аввалги бобларда келтириб ўтилган. Ҳозирги кунда солиқ сиёсатининг қуйидаги шакллари кўпроқ эътироф этилади:

- Максимал даражада солиққа тортишга асосланган солиқ сиёсати
- Иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган солиқ сиёсати
- Оқилона солиқ сиёсати

5-расм. Солиқ сиёсатининг шакллари.

Бундан ташқари давлат томонидан солиқ сиёсатининг амалга оширилиши жиҳатидан улар икки турга: дискрицияли (лотинча discretio, инглизча. discretion-давлат органларининг ўз вақталари доирасида қарор қабул қилиши деган маънони англатади) ва нодискрецияли(ўз-ўзидан барқароланувчи) солиқ сиёсатларига бўлинади. Дискрицияли(дискрицион) солиқ сиёсатида давлатнинг иқтисодиётга солиқлар воситасида таъсир қилиши жараёни ошади ва бундай

турдаги солиқ сиёсатида иқтисодиётдаги ишсизлик ва инфляцияга таъсир этиш (камайтириш) мақсадида давлат ўзининг харажатларининг ўзгаришидан келиб чиққан ҳолда ёндошилади. Бундай солиқ сиёсати деярли ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатида учрайди. Ўз навбатида дискрицияли солиқ сиёсати ҳам икки хил шаклда амалга оширилади.

Биринчиси, бу фискал экспанцияга ("expansio"-лотинча сўз бўлиб, кенгайиш, тарқалиш деган маънони беради) асосланган солиқ сиёсати шаклида бўлиб, бунда ялпи талаб ва давлат харажатларини ошириш ва солиқларни камайтиришга урғу берилиб, унда солиқларнинг рағбатлантирувчилик роли оширилиб, иқтисодиётда иқтисодий ўсиш циклларида юқори тебранишларнинг олди олинади. Аммо, бундай солиқ сиёсатини амалга ошириш оқибатида давлат бюджети тақчиллиги ва инфляция даражаси ошади. Иккинчиси эса фискал рестрикцияли ("restrinctio" лотинча сўз бўлиб - "чеклаш" деган маънони беради) солиқ сиёсати бўлиб, бунда давлат харажатларини қисқартириш ва солиқларни ошириш орқали ишлаб чиқариш суръатини пасайтириш орали инфляцияни камайтиришга қаратилган бўлади. Бироқ, бундай солиқ сиёсати ишсизликни келтириб чиқаради ва унинг ошишига олиб келади.

Шу билан биргаликда солиқ сиёсати кўламига кўра халқаро даражадаги, миллий иқтисодиёт даражасидаги ва алоҳида олинган ҳудудларга оид солиқ сиёсатларига бўлинади. Давлат халқаро даражада солиқ сиёсатида миллий иқтисодиётга товар(хизмат)ларнинг оқимини ошириш ёки уни чеклаш(протекцион солиқ сиёсати) сиёсатга асосланиши мумкин, шунингдек, халқаро солиқ сиёсатида преференцияларни қўллаш асосида ташқи капитал, товарларнинг кириб келишини рағбатлантиришни амалга оширади. Бунда кўпинча протекцион-преференцияли солиқ сиёсати шаклида юзага чиқади. Бундай солиқ сиёсатининг мазмуни шундан иборатки, давлат баъзи соҳаларда ички бозорни химоялаш сиёсатини олиб борса, бошқа соҳаларда эса преференцияларга асосланган(яъни ён босиш, имтиёзлар бериш, квоталарни чеклашни камайтириш ёки бекор қилиш, бож тўловларини бекор

қилиш(камайтириш), солиққа тортишнинг имтиёзли алоҳида нормаларини қўллаш ва ш.к.) солиқ сиёсатини юритади.

Бундай солиқ сиёсати Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатида ҳам кўринади. Миллий иқтисодиёт доирасидаги солиқ сиёсати мамлакатнинг барча ҳудудлари учун бир хил тартиб ва қоидаларга асосланган тартибда қўлланилади. Худудий солиқ сиёсати эса давлат ўзининг иқтисодий сиёсатининг стратегиясидан келиб чиқиб, алоҳида олинган ҳудудни мақсадли дастурларни амалга ошириш жараёнида махсус солиқ сиёсатини юритиши мумкин. Худудни эркин иқтисодий зона деб эълон қилиши ва у ерга алоҳида солиқ режимларинини жорий қилиши мумкин. Буни Ўзбекистон солиқ сиёсатида "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонаси, "Ангрен" махсус индустриал зонаси ва "Жиззах" махсус индустриал зоналарини ташкил этилиши ва уларга алоҳида солиқ режимларининг қўлланилишида кўриш мумкин.

Солиқ сиёсати даврийлик амал қилиши жиҳатидан жорий(асосан бир йиллик) ўрта муддатли(1 йилдан уч йилгача) ва стратегик(5-10 йиллик) солиқ сиёсатларига ҳам бўлинади. Солиқ сиёсатининг бундай турлари давлатнинг бюджет тузилиши ва уни режалаштириш шаклларига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан Россияда ўрта муддатли(асосан уч йиллик) бюджетни режалаштириш амал қилиб, солиқ сиёсати ҳам асосан ўрта муддатли характерда бўлади. Шу билан биргаликда ҳар йилги давлатнинг бюджет-солиқ сиёсати ҳам ишлаб чиқилиб, мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб, ўрта муддатли бюджет ва солиқ сиёсатига ўзгартиришлар киритиб борилади.

Солиқ сиёсати йўналиши ва бошқарув тизимидаги ролига кўра фискаллашган, тартибловчи, рағбатлантирувчи ва комбинашган (мувозанатлашган) солиқ сиёсати турларига бўлинади. Фискаллашган солиқ сиёсати аслида солиқларнинг моҳияти ва унинг асосий функцияси бўлган фискал функциясига асослансада, аммо, бу солиқ сиёсати солиқларни кўпроқ ундиришга қаратилган бўлади. Давлат бундай солиқ сиёсатини ўринли қўллаш самара бериши мумкин. Бундай солиқ сиёсати агар, иқтисодиётда қайта такрор ишлаб чиқариш жараёни давом этиб, унда ўсиш даражалари сакланиб турган

шароитда ички инвестиция (корхоналарнинг реинвестициялашуви) даражаси пасайиб, истъёмол қилиш даражаси ошган бир шароитда қўлланилиши, давлат реал сектордан маблағларни марказлаштирган пул фондларига кўпроқ жалб қилган ҳолда иқтисодиётга инвестиция киритишда давлатнинг улушини ошириш орқали иқтисодиётда асосий капиталнинг сифат ва миқдор жиҳатдан ўсишини таъминлашга эришади. Тартибловчи солиқ сиёсати мазмунан солиқларнинг иқтисодиётни тартиблашдаги ролини оширишга қаратилган сиёсатни ташкил этиб, бунда эгри солиқлар бўйича солиқларнинг истъёмол, нарх, ишлаб чиқариш жараёнига тез таъсир этувчи солиқ инструментларни кучайтиришга эътибор қаратилади. Шунингдек, солиқ сиёсатининг бу шаклида солиқ имтиёзларини камайтириш, баъзиларини бекор қилиш, импорт ва экспортга солиқлар ва бож тўловлари ставкаларини ошириш кабилар ҳам устунлик касб этади. Бундай солиқ сиёсати узоқ вақт давомида қўлланилиши иқтисодиётга салбий таъсир қилади. Давлат бундай солиқ сиёсатидан доим фойдаланиши унинг даражаларини иқтисодиётнинг бошқа сиёсати билан бирга қўллаши ва уларга ёрдам бериши нуқтаи назардан ёндошиши яхши самара бериши исботланган.

Рағбатлантирувчи солиқ сиёсатида солиқларнинг рағбатлантириш функциясининг реализацияси таъминланади. Бунда солиқлар бўйича имтиёзлар ва преференцияларнинг қўлланишига устуворлик касб этади. Асосан бунда тўғри солиқлар орқали ишлаб чиқаришга мақсадли солиқ имтиёзларини бериш орқали ишлаб чиқариш ва маҳсулот(хизмат)ларнинг диверсификациясини ошириш, инвестиция жараёнини кенгайтириш, солиқ тўловчиларнинг даромадларини камроқ солиққа тортиш, алоҳида солиқ режимлари(соддалаштирилган солиққа тортиш тартиби), солиқ маъмурчилигини соддалаштириш жараёнларига асосланади. Бундай солиқ сиёсати узоқ вақт ва злуксиз қўлланилиши салбий оқибатларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Яъни, солиқ тўловчиларда боқимандалик руҳияти шаклланиб қолиши, ишлаб чиқаришни кўпайтиришга ҳаракатланиш жараёни сусайиши, давлат бюджетидан солиқ имтиёзлари ҳисобига йўқотилган

маблағларнинг ўрни қопланмай қолиши кабилар юзага келиши мумкин. Шу боисдан ҳам ушбу солиқ сиёсатининг тури тартибловчилик солиқ сиёсатининг самарали инструментлари билан биргаликда қўллаш самара бериши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг кейинги йиллардаги солиқ сиёсатида рағбатлантирувчи солиқ сиёсатининг устуворлигига ва тартибловчилик солиқ сиёсатининг инструментларидан фойдаланган ҳолда қўлланилиши яхши самара бераётганлигини кўриш мумкин. Жаҳон амалиётида солиқ сиёсатининг энг самарали турларидан бири сифатида комбиналашган(мувозанатлашган) солиқ сиёсати анча кенг қўлланилиб борилмоқда. Миллий иқтисодиётда рақобат муҳитининг чуқурлашуви, давлатнинг тадбиркорлик сифатда намоён бўлишининг ортиши, миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўрни ошиб, халқаро интеграциялашув даражасининг кенгайиб бориши давлатларнинг солиқ сиёсатида комбиналашган солиқ сиёсатидан ҳам кенг фойдаланиши тақозо этади. Бундай солиқ сиёсатининг ўзига хослиги шундаки, унда солиқ сиёсатининг бошқа турларининг асосий хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Бу солиқ сиёсатини ишлаб чиқишнинг қулайлиги шундаки, мавжуд солиқ сиёсатларининг у ёки бу жиҳатларига қурилсада, аммо мураккаблиги шундаки, фискал, тартибловчи, рағбатлантирувчи солиқ сиёсатларининг қайси бирига устуворлик беришини танлаш масаласидир. Шу жиҳатдан олганда комбиналашган солиқ сиёсати мослашувчан характерда бўлиши тақозо этилади. Солиқ сиёсатининг фискаллик турига кўпроқ эътибор берилишидаги юзага келиб қолган салбий оқибатларни бошқа қайси солиқ сиёсатидан фойдаланиш орқали бартараф этишни ҳал этиш бу солиқ турининг мослашувчан тарзда мавжуд бўлишлигини талаб этади. Демак, комбиналашган солиқ сиёсати доим ўзгарувчан, вазиятга мослашувчан характердаги барча солиқ сиёсатларининг мазмунини ўзида акс эттирувчи солиқ сиёсати бўлиб, унинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиш жараёни ҳам давлатнинг бошқа иқтисодий соҳадаги сиёсатларига ҳам мослашган бўлади.

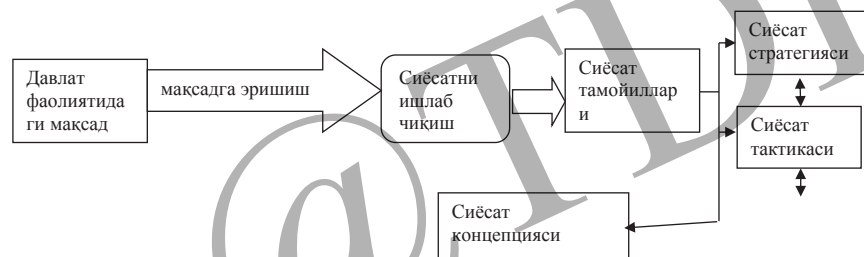
Булардан ташқари солиқ тизимида шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, баъзи даврларда солиқлар бўйича қарз сўммаларининг ортиб бориши, фаолият

кўрсатаётган иқтисодий субъектларнинг солиқ тўловчи сифатида рўйхатдан туриши ва солиқларни тўлашдан бўйин товлаши, солиққа оид маълумотларни сохталаштириши, мажбурий тартибдаги бухгалтерия ҳисобини юритмаслиги ҳолатлари ҳам учрайдик, агар бундай ҳолатлар доимий тус олиб ва ортиб бориш характериға эға бўлса, бундай ҳолат (жараён)ни мувофиқлаштиришға қаратилган назорат-мувофиқлаштирувчи солиқ сиёсати ҳам мавжуд бўлади.

7.3. Солиқ сиёсатининг ишлаб чиқилиши ва унда

Ҳокимият органларининг иштироки

Ҳар қайси фаолият, жараён ва сиёсатнинг амал қилишининг дастлабки шартларидан бири унинг тамойилларининг аниқланишидир. Юқоридаги параграфларда тамойилларнинг моҳияти ва уларнинг жараёнларнинг ривожланиши ва кечишидаги роли ва аҳамиятни ёритган эдик. Солиқ сиёсати ҳам бошқа сиёсат сингари ўзига хос тамойилларға эға бўлиши талаб этилади. Ҳар қандай сиёсат мақсаддан келиб, чиқсада унинг бошланиши сиёсатни ишлаб чиқишдан иборат бўлади. Шунға кўра ҳар қайси сиёсат, жумладан, солиқ сиёсати ҳам маълум бир тизимға асосланади.

6-расм. Солиқ сиёсатининг ишлаб чиқилиш жараёнлари.

Келтирилган расмдан англаш мумкинки, ҳар қайси сиёсат аввало давлат фаолиятида аниқланган мақсаддан келиб чиқади, мақсадға эришишнинг воситалари, усул ва тамойилларини бирлаштиришган фаолият-сиёсатни амалға оширишни тақозо этади. Давлатнинг солиқ сиёсатидан кўзланган мақсад эса қайд этилганидек, соҳалар ўртасида таксимот муносабатларини

мувозанатлаштиришни таъминлаш мақсадида марказлаштирилган пул фондларини шакллантириш ва уларни даромад манбалари билан таъминлаш ҳамда жамият ҳаётини тартиблаш ва мувофиқлаштиришда солиқлардан самарали фойдаланишдан иборатдир. Давлатнинг бундай мақсадига эришиш эса солиқ сиёсатини амалға оширишни тақозо этади. Солиқ сиёсати эса аввало ишлаб чиқилиши лозим. Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалға оширишда эса маълум бир тамойилларға асосланиш зарур бўлади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ва бошқа қонунчиликларда солиқ сиёсатининг тамойиллари белгилаб берилмаган (Солиқ кодексидаги солиққа тортиш тамойиллари билан солиқ сиёсати тамойиллари ўртасида фарқ мавжуд). Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексининг 7-моддасида бюджет тизими принциплари ва Солиқ кодексидаги солиққа тортиш принциплари солиқ сиёсатининг ишлаб чиқилишдан кейинги жараёнлар бўлиб, улар ўзларида бюджет-солиқ сиёсатининг тамойилларини қисман акс эттиради. Демак, солиқ сиёсатининг ишлаб чиқилиш ва амалға оширилиш тамойилларини илмий ёндашувларға асосланган ҳолда изоҳлаймиз.

5-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалға ошириш тамойиллари⁵⁴

№	Солиқ сиёсати тамойиллари	Хусусиятлари
1.	Иқтисодий сиёсатнинг устуворлиги	Иқтисодий сиёсатда устуворлик касб этаётган- солиқ юқини камайтириш, солиқларни унификациялаш, солиқ ставкаларини босқичма- босқич камайтириб бориш, экспортни рағбатлантириш, импортни тартиблаш, тарабдорликни ривожлантириш, кичик бизнесни ривожлантириш, миллий бойликни тежаш, солиқ маъмурчилигини содалаштириш ва солиқ преференцияларини ошириш ва шу қабилар. Яъни солиқ сиёсати иқтисодий сиёсатдаги устувор йўналишларға мос бўлиши лозим.
2.	Иқтисодиётнинг ҳолати даражасиға асосланиши	Солиқ сиёсати иқтисодиётнинг ҳолати(цикллиги)дан келиб чиқиши лозим, иқтисодиётнинг ривожланганлик даражаси солиқларнинг рағбатлантирувчилик ёқи тартибловчиликни қўллашнинг йўналишларини кўрсатиб беради.

⁵⁴ Муаллиф ёндашуви.

3.	Миллий хусусиятнинг эътиборга олиши	Ҳар қандай сиёсат албатта мамлакатнинг этник ўзагини ташкил этадиган халқнинг миллий хусусиятларини эътиборга олиши талаб этилади, солиқ сиёсати миллий менталитетга зид келмаслигини билдиради.
4.	Халқаро келишувларга асосланиши	Солиқ сиёсати умумэтироф этилган кадрятлар ва халқаро нормаларга мосланган ва уларни эътиборга олинган ҳолда бўлиши зарур.
5.	Илмий таклифлар ва солиқ тўловчилар руҳиятига асосланиши	Солиқ сиёсати ишлаб чиқиладиганда жамият аъзолари томонидан турли даражадаги илмий асосга эга бўлган илмий-назарий қарашларга асосланиши ва солиқ тўловчиларнинг руҳиятини сингдириши лозим.
6.	Давлатнинг молиявий ресурсларга таъминлаши	Солиқ сиёсатининг асосий ўзаги сифатида давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини таъминлаш бош масала сифатида қаралиб, аммо, бундай эҳтиёжлар чексизлигини эътиборга олган ҳолда минимал таъминлаш ва уни иктисодиёт даражасидан келиб чиқиб ошириб боришга асосланиш лозим.
7.	Миллий дастурларни амалга оширишни эътиборга олиши	Давлат фаолиятида жамиятнинг турли соҳаларини ривожлантириш мақсадида амалга ошириладиган махсус Дастурларни амалга оширишни устувор сифатида қаралиб, уларни молиявий таъминлаш ва солиқ имтиёзлари ҳамда преференцияларни кучайтиришни тақозо этади.
8.	Худудлар ривожланишида ўзаро мувофиқликни таъминлаши	Солиқ сиёсати ўзида худудларнинг ривожланишида ўзаро тенглик ва мувофиқликни таъминланиш лозимлиги эътиборга олиши зарур.
9.	Мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг стратегик йўналишларига асосланиши	Солиқ сиёсати мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини изчил амалга оширилишига кўмаклашиши ва унинг локомотиви сифатида бўлиши лозим
10.	Солиқ тўловчиларнинг солиқ потенциали ва бюджетни режалаштиришнинг ўзаро боғлиқлиги	Солиқ сиёсатининг бюджетни режалаштиришга таъсирини баҳолашда ва бюджетни режалаштириш жараёнида солиқ тўловчиларнинг солиқ потенциалига асосланиши зарур.

Келтирилган ушбу солиқ сиёсати тамойиллари Ўзбекистонда амалга ошириладиган солиқ сиёсатининг мазмунидан келиб чиққан бўлиб, шу билан биргаликда солиқ тўловчиларнинг солиқ потенциали ва бюджетни режалаштиришнинг ўзаро боғлиқлиги тамойилини ҳам эътиборга олиш талаб этилади. Мазкур келтирилган солиқ сиёсати тамойиллари албатта ўзгарувчан хусусиятга ҳам эга бўлиб, уларнинг ҳар бирини вазиятдан келиб чиқиб қўллаш солиқ сиёсатининг пухталиги ва уни амалга ошириш яхши самара бериши ҳамда давлатнинг олдида қўйилган мақсадга эришишда муҳим кадам бўлади. Ҳар бир

давлатнинг солиқ сиёсати давлатнинг умумий ривожланиш йўналишларига боғлиқ ҳолда кечади. Баъзи давлатларда эса давлат бошқарувини вақтинчалик қўлга киритган сиёсий партияларнинг ўз дастурларидан келиб чиқиб давлатнинг солиқ сиёсатини шакллантириши ва унинг мамлакат парламенти томонидан рад этилиши оқибатида қайта-қайта ўзгартиришлар киритиш асосида амалга оширилиши мамлакатларнинг иктисодиётга салбий таъсир этиш ҳолатлари ҳам мавжуд. Бу борадаги Ўзбекистон тажрибаси эса аксарият давлатлар томонидан энг барқарор бюджет-солиқ сиёсати деб тан олинмоқда.

Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш жараёнида унда мамлакатда жорий қилинган ҳокимият шакллари ва унинг бўғинларининг иштирокини аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки, солиқ сиёсати бу фақатгина тегишли қонун ва меъёрий ҳужжатлар(дастурлар)ни ишлаб чиқишига эмас, балки, аниқ мақсадга қаратилган фаолиятдир. Бундай фаолият эса ҳокимият шакллари ва бошқа звеноларнинг ваколатлари ва мажбуриятлари доирасида юзага чиқади. Ўзбекистонда солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда Давлат ҳокимияти ва жамоатчиликнинг роли қуйидагичадир:

Ўзбекистон солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари(иштироки).

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи сифатидаги Конституциянинг 93-моддасида белгиланган ваколатларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига мамлакат ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, бунда давлат солиқ сиёсатининг стратегияси ва тактик йўналишлари устувор аҳамиятга эга бўлган таклифларини киритиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президенти қонун ташаббускорлиги ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда солиққа оид қонунлар юзасидан янги қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва мавжудларини такомиллаштириш юзасидан Қонунчилик палатасига таклифлар киритиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунлари сингари солиққа оид қонунларини имзолайди ва эълон қилади, агар ушбу қонунларга нисбатан эътирозлари мавжуд бўлса, қонунга ўз

эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақлидир. Булардан ташқари Ўзбекистон Республикаси Президенти солиқ сиёсатининг концепцияларини тақдим этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдаги иштироки.

Олий ҳокимият орган ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўз ваколати бўйича республикада солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида белгиланган фуқаролар қонун билан белгиланган солиқ ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурийлиги нормаларидан келиб чиқиб, солиқлар мажбурий тартибда жорий этилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ(78-модда) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари сифатида Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш, бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимиغا биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш каби ваколатлари белгиланган бўлиб, ваколатлари белгилаб қўйилган бўлса, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида"ги қонунда эса унинг солиқ ва бюджет сиёсатига оид ваколатлари ва уларни амалга ошириш тартиблари кўрсатиб ўтилган. Бунга кўра солиқ сиёсатининг бошланиши Олий Мажлисининг фаолиятдан бошланиб, шу билан биргаликда улар жорий қилинган солиқларнинг ундирилиш жараёнларини ҳам ўзларининг ваколатлари доирасида назорат қилади.

Олий Мажлис тарафидан солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдаги роли бевосита солиққа оид қонун ҳужжатлари билан биргаликда ҳар йилги бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ва

Давлат бюджети лойиҳасини, унда солиқ турлари ва йиғимлари бўйича солиқ тушумларининг прогноз кўрсаткичлари кўриб чиқиб тасдиқлаш тартибида ҳам амалга оширилади. Бу Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябрдан кечиктирмай Қонунчилик палатасига киритиладиган навбатдаги молия йили учун Давлат бюджети лойиҳасининг Парламент регламентига асосланган ҳолда муҳокамаларидан ўтказилиб тасдиқланади. Агар, солиқ сиёсати(жумладан бюджет сиёсати)га оид бошқа қонунчилик лойиҳаларида давлат даромадларини камайтириш ёки давлат харажатларини кўпайтириш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети (бундан буён матнда Давлат бюджети деб юритилади) моддалари бўйича ўзгартиришларни назарда тутувчи қонунларнинг лойиҳалари бўлса у ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳулосаси тақдим қилиниши лозим бўлади. Давлат бюджетининг лойиҳаси Қонунчилик палатаси томонидан жорий йилнинг 15 ноябрдан кечиктирмай кўриб чиқилади. Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган Давлат бюджети эса мазкур бюджет қабул қилинган кундан эътиборан беш кун ичида кўриб чиқиш учун Сенатга юборилади.

Агар, давлат бюджетига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимиغا биноан белгиланган тартибда ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилиши лозим бўлса, бу масала, агар бу ҳол бюджетни тартибга солишда қийинчиликлар келтириб чиқариши мумкин бўлса, Қонунчилик палатасининг мажлисида биринчи навбатда кўриб чиқилади. Олий Мажлисининг солиқ сиёсатини амалга оширишдаги иштироки унинг парламент эшитуви ва назорати тартибидаги ваколатлари доирасидаги фаолиятида кўриш мумкин. Бундай ваколатлари доирасида Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ва ҳар йилиги белгилаб бериладиган бюджет-солиқ сиёсатининг устувор вазифаларининг қандай бажарилаётганлиги, давлат бюджети ижросининг қандай амалга оширилаётганлиги ва шу каби масалалар тегишли (Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги, Божхона қўмитаси ва шу каби) давлат органларининг ҳисоботларини эшитиш, парламент ишчи гуруҳлари ва тегишли

қўмита ва фракциялари томонидан бу масалаларни жойларда ўрганиш, ваколатлари доирасида асослантирилган тушунтириш бериш ёки нуктаи назарини баён қилиш талаби билан парламент сўрови юбориш тартибида ҳам амалга оширилади. Шу мақсадда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатида солиқ, бюджет, божхона, банк ҳамда молия масалалари билан алоҳида шуғулланувчи қўмита фаолият кўрсатади. Бу қўмиталар эса Олий Мажлисининг молия-солиқ соҳасига доир сиёсатини мувофиқлаштириб боради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг солиқ сиёсатидаги роли.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятнинг энг юқори звеноси сифатида Республиканинг бошқа соҳалари каби солиқ соҳасидаги давлат сиёсатини ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва назорат қилишда катта аҳамият касб этади. Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида қонун ташаббусқори сифатида солиқ сиёсатининг мазмунига дахлдор қонунларни Олий Мажлисга тақдим этиш доирасида солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда иштирок этади. Вазирлар Маҳкамасининг бу борадаги фаолиятининг кейинги босқичи регламентга кўра солиққа оид қонунларга асосланган ҳолда бошқа қонуности ҳужжатлари (Йўриқнома, Низом, Тартиблар, Қоидалар)ни ишлаб чиқишни ташкил қилади ва уларни жорий қилади. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (98-моддасига) кўра самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит сиёсати юритилиши, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши учун жавобгар бўлади ҳамда Ўзбекистон Республикасида пул ва кредит тизимини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини амалга оширишга қўмаклашади, ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорининг белгиланган кафолатларини ҳамда ижтимоий таъминот даражасини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Шунингдек, давлат бюджетини, шунингдек, Ўзбекистонни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш истиқбол кўрсаткичларини ва энг муҳим

дастурларини ишлаб чиқишни ҳамда уларнинг ижросини ташкил этади. "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонунига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унга киритиладиган ўзгаришларни ишлаб чиқади ҳамда Олий Мажлисининг тақдимига тақдим этади. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қўмиталарининг Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати фаолияти масалаларига доир тавсиялари ва таклифларини кўриб чиқади ҳамда улар юзасидан чора-тадбирлар кўради. Тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқиш натижалари ҳақида ҳамда кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тегишли қўмиталарига келишилган муддатда маълум қилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Регламентига кўра Вазирлар Маҳкамаси солиқ сиёсатида доир ўз ваколати доирасидаги муҳим бўлган Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Иқтисодиёт, жумладан солиқ сиёсатида оид муҳим ва устувор масалалари бўйича Ҳукумат қарорлари лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини ишлаб чиқиш, кўриб чиқиш ва имзолаш тартиби тўғрисида» 2005 йил 4 февралдаги Ф-2118-сон фармойишида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти билан мажбурий равишда келишиб олинади.

Солиқ сиёсатида дахлдор Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишлари лойиҳалари солиқ сиёсатини амалга оширишга маъсул вазирликлар, давлат қўмиталари томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири, Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосарлари топшириқларига мувофиқ ёхуд ташаббус кўрсатиш тартибида ишлаб чиқилади. Ҳужжатлар лойиҳаларини

тайёрлаш манфаатдор идоралар ва тузилмалар билан биргаликда амалга оширилади. Ишлаб чиқилган лойиҳалар белгиланган тартибда манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан ҳамда мажбурий тартибда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги билан келишилади. Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, агар ушбу ҳужжатларда бошқа муддатлар белгиланмаган бўлса, имзоланган вақтидан бошлаб кучга киради. Вазирлар Маҳкамасининг солиқ сиёсатига тегишли норматив хусусиятга эга бўлган қарорлари, агар ушбу ҳужжатларда бошқа муддат белгиланмаган бўлса, улар расмий эълон қилинган кундан бошлаб кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг солиқ сиёсатидаги роли.

Давлат солиқ қўмитаси солиқ қонунчилигига риоя этилишини, давлатнинг иқтисодий манфаатлари ва мулкӣ ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини таъминлаш соҳасидаги назорат бўйича республика давлат бошқаруви органи сифатида давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш соҳасидаги роли куйидагиларда кўринади:

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига, давлат мақсадли жамғармаларига ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тушиши прогнозини ишлаб чиқишда қатнашади, солиққа оид қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш, солиқларни ва бошқа мажбурий тўловларни унификация қилиш, солиқ юқини қисқартириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини рағбатлантириш, уларга зарур имтиёзлар ва преференциялар бериш бўйича таклифлар тайёрлашда қатнашади;

белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда бошқа вазирликлари ва идоралари билан биргаликда солиқ қонунчилигига мувофиқ солиқ солиш масалалари бўйича идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;

солиқ ҳисоботлари ҳамда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқиш, тўлаш билан боғлиқ бошқа ҳужжатлар шакллари ишлаб чиқади ва белгиланган тартибда тасдиқлайди;

солиқ қонунчилиги бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўпламларини нашр қилади, давлат солиқ хизмати органларини қонун ҳужжатлари билан таъминлаш чора-тадбирларини кўради;

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар билан солиқ соҳасида ҳамкорлик қилиш масалалари бўйича халқаро шартномалари лойиҳаларини ишлаб чиқишда қатнашади ҳамда уларнинг белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва унинг таркибига кирувчи давлат солиқ хизмати органлари томонидан ўз ваколатлари доирасида қабул қилинадиган қарорлар барча солиқ тўловчилар – юридик шахслар, яқка тартибдаги тадбиркорлар ва жисмоний шахслар учун мажбурий ҳисобланади. Давлат солиқ хизмати органлари ўзларига солиқ сиёсатини амалга оширишга оид вазифаларини давлат бошқаруви бошқа органлари, маҳаллий давлати ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, статистика ва молия органлари, банклар ҳамда бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажарадилар. Давлат Солиқ қўмитасининг солиқ сиёсати борасидаги бошқа органлар билан ҳамкорлиги куйидаги тартибда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги билан солиққа тортишнинг умумий масалалари, Молия вазирлиги билан солиққа тортишнинг барча йўналишлари ва давлат бюджети юзасидан, Давлат статистика Қўмитаси билан солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ва Божхона Қўмитаси билан импорт-экспорт операцияларини солиққа тортиш, Марказий банк билан солиқ тушумларини ҳисобга олиш, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси билан биргаликда ягона ер солиғи ва ер солиғи, Ўзбекистон Республикаси геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ер ости

бойликларини солиққа тортишга оид қонуности ҳужжатларни ишлаб чиқади ва келишилган ҳолда тасдиқлаб рўйхатдан ўтказиши.

Мазкур ишлаб чиқилган меъёрий тусдаги ҳужжатларни эса Адлия вазирлигидан экспертиза ва рўйхатдан ўтказиши. Адлия вазирлиги солиқ сиёсатида тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини уларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, қонунчиликка, шунингдек қонунчилик техникаси қоидаларига мувофиқлигини аниқлаш юзасидан экспертизадан ўтказиши, қонунлар лойиҳаларини уларнинг мамлакатда ўтказилаётган ислохотлар мақсадлари ва вазифаларига мувофиқлиги, шунингдек тадбиркорлик субъектлари учун ортиқча маъмурий ва бошқа чеклашларни киритувчи ҳамда тадбиркорлик субъектларининг асосланмаган харажатлари юзасига келишига олиб келувчи қоидалар ва нормаларни аниқлаш юзасидан таҳлил қилади ва белгиланган тартибда рўйхатга олади.

Ўзбекистон Молия вазирлигининг солиқ сиёсатидаги иштироки.

Ўзбекистон Молия вазирлигининг солиқ сиёсатини ишлаб чиқишдаги иштироки Давлат солиқ қўмитаси билан биргаликда ҳар йилги бюджет-солиқ сиёсатининг устувор йўналишларини ишлаб чиқиш, Давлат бюджетини тузиш ва унда солиқли даромадларнинг тушумини прогнозлаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларга оид норматив-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишда иштирок этиш, айрим турдаги солиқ тўловлари бўйича солиқ ставкалари ва имтиёзларни белгилаш ва шу каби ҳолатларда амалга ошириши. Шу билан биргаликда Молия вазирлиги ўз Низомига кўра, солиқ солиш ва солиқ маслаҳати бўйича фаолият соҳасида қонунчилик ва меъёрий актларни ишлаб чиқишда қатнашади ва бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириши, бюджетни мувозанатлаштириш заруратидан келиб чиқиб, солиқлар тизимини республикадаги бошқа даромадларни такомиллаштириш, давлат молия маблағларини мустаҳкамлаш, корхоналар, бирлашмалар, ташкилотларнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти ҳамда фуқароларнинг тадбиркорлик ишлари учун энг мақбул молиявий шароитларни таъминлаш бўйича чора-тадбирларни

ишлаб чиқади, солиқ маслаҳатчиси тизимининг амал қилиш механизмларини таъминлайди.

Солиқ сиёсатида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг роли.

Маҳаллий давлат ҳокимиятлари ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституцияси(111-моддаси)га мувофиқ маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиши, Ўзбекистон Республикаси Маҳаллий Давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунига асосан Халқ депутатлари Кенгаши томонидан ўз ҳудудида маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ставкаларини қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорлар доирасида белгилаш, Солиқ кодекси(30-моддаси)га асосан ҳамда га асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда мол-мулк солиғи, ер солиғи, ягона ер солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича имтиёзларни бериши мумкин.

Шунингдек, Халқ депутатлари Кенгаши вилоятлар ва Тошкент шаҳри маҳаллий бюджетларини, шунингдек туманлар ва шаҳарлар бюджетларини тегишинча вилоятлар ва Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар ҳокимларининг тақдимномасига биноан кўриб чиқиш ҳамда қабул қилиши, маҳаллий бюджетларнинг тегишли даврдаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишинча вилоятлар ва Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар ҳокимларининг тақдимномасига биноан кўриб чиқиш ҳамда тасдиқлашни амалга ошириши.

Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда суд-ҳуқуқ тизими органларининг иштироки. Солиқ сиёсатида суд-ҳуқуқ органларининг иштироки аввало уларнинг солиқларга оид қонун ҳужжатларининг ҳуқуқий норма ва қоидаларга мувофиқ келишини таҳлил ва экспертиза қилишда иштирок этиб уларни такомиллаштириш, солиқ қонунчилигига риоя қилинишининг назоратини амалга ошириш, мулкчиликнинг турли шаклларида асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, солиқлар соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш, солиқ

қонунчилигининг бузилишининг ҳолатлари юзасидан жавобгарлик чораларини белгилаш ва шу кабилар тарзда амалга оширилади.

Шунингдек, уларнинг солиқ сиёсатидаги иштироки солиққа оид қонунчиликнинг мазмунини ойдинлаштирувчи меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва уни қўллайди. Масалан, суд амалиётида солиқ қонунчилигига оид баҳсли масалалар вужудга келаётганлиги муносабати билан ҳамда ҳўжалик судлари томонидан ишларни қўришда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси умумий қисмини тўғри ва бир хилда қўлланилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2010 йил 18 июндаги 210-сонли қарори асосан Солиқ кодексини суд амалиётида қўллашни аниқлаштирувчи қарор қабул қилинган бўлиб, бунда солиқ қонунчилигини тўғри қўллашнинг йўналишлари аниқлаштирилган.

Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда жамоатчиликнинг роли. Жаҳон амалиётида жумладан, Ўзбекистонда солиққа оид қонунларни қабул қилиш жараёнида унинг муҳокамасида жамиятнинг ҳар бир аъзоси иштирок этиб, ўз фикр ва тавсияларини билдириши, солиқ қонунчилигини такомиллаштириш ва солиққа тортиш амалиётига оид жараёнларга оид ўз қарашлари ва таклифларини Парламентга(Олий Мажлис) сиёсий партиялар ёки шахсан ўзлари билдириши(маъруза тезиси шаклида), бевосита давлат ваколатли органларга ёзма ёки оғзаки шаклда фикрларини билдириши, солиқ амалиётидаги мавжуд тўсиқлар ва уларни бартараф этиш юзасидан маълумотлар(мулоҳазалар) билдириши мумкин. Бундан ташқари оммавий ахборот воситларида чиқиш қилиш орқали ҳам иштирок этиши таъминланади.

Умумий қилиб айтганда солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш, уни амалга ошириш ва такомиллаштириш давлат ҳокимияти органлари ва жамиятнинг бошқа субъектлари томонидан амалга оширилади. Солиқ сиёсатида ҳар бир ваколатли органларнинг иштироки уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади. Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда барча звеноларнинг фаолиятининг уйғунлашуви солиқ сиёсатининг самарадорлигини таъминлайди.

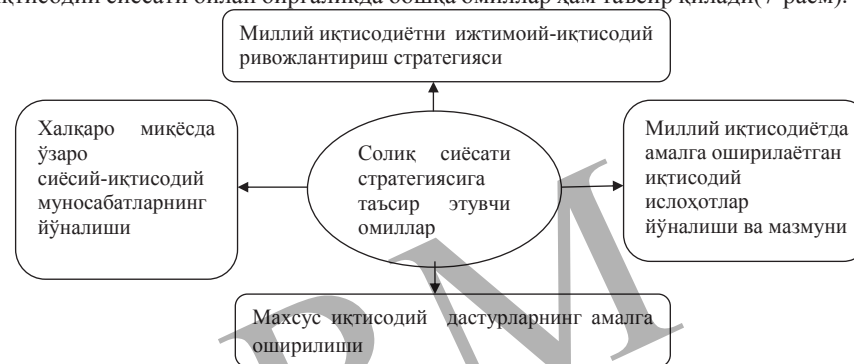
7.4. Солиқ сиёсати стратегияси ва тактикаси

Ҳар қайси давлат сиёсати таркибий жиҳатдан стратегик ва тактик йўналишларга эга бўлади. Сиёсатнинг стратегияси ва тактикасининг мазмуни аввало фаолият(жараён)нинг характери ва давлат тузилишига асосланган ҳолда уни бошқарув механизмларининг хусусиятларига боғлиқ бўлади. Агар, давлат федератив давлат бўладиган бўлса, солиқларни жорий этиш ва ундириш сиёсати ҳам шунга мувофиқ бўлади, ўз навбатида унитар давлатларда эса бюджет ва солиқ тизими ўзига хос бўлади. Шунингдек, солиқ сиёсати солиқларнинг хусусиятларидан ҳам келиб чиқади. Солиқлар табиатан ўзгарувчан ва мослашувчан характерда амал қилиши унинг стратегияси ва тактикасининг ўзгарувчан бўлишига ҳам таъсир қилади. Шу билан биргаликда солиқ стратегияси ички тузилиши ва моҳиятига қўра доимий ва ўзгарувчан шаклларда бўлади. Солиқ стратегияси ўзи нима? Стратегия грекча сўз бўлиб, "στρατηγία — қўмондонлик, бошқариш, ҳарбий санъати" деган маънони бериб, у дастлаб, ҳарбий соҳага қўлланилиб, кейинчалик давлат бошқарувида ва унинг сиёсатида қўлланила бошлаган. Сиёсатда қўлланилиши эса қўпинча унга даврийлик жиҳатдан ёндошилади. Шу жиҳатдан олганда стратегия давлатнинг маълум бир соҳа(йўналиш)даги фаолиятини тизимли бошқаришнинг узоқ муддатли даврга тегишли жараёнларини аниқлаш ва унинг йўналишларини белгилаб олинишидир. Бу ҳолат солиқларга оид сиёсатда ҳам мавжуд бўлади.

Солиқ сиёсати стратегиясининг белгиланиши эса давлатнинг мажбурий тўловлар борасидаги фаолиятининг узоқ даврларга оид хусусиятларини акс эттиради. Демак, солиқ сиёсати стратегияси деганда давлатнинг жамият аъзоларидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар борасидаги узоқ муддатга мўлжалланган фаолиятининг умумий йўналишлари ва хусусиятларини акс эттирувчи жараён ҳисобланади. Ўзбекистон солиқ тизимида ҳам солиқ сиёсати стратегик ва тактик йўналишлари асосида амал қилади. Таъкидланганидек, солиқ сиёсати стратегияси давлат иқтисодий сиёсатининг мазмунидан келиб чиқиб, доимий ва ўзгарувчан стратегияга эга бўлади. Ўзбекистон солиқ қонунчилигида солиқ сиёсатининг стратегияси тушунчаси ва унинг мазмуни

келтирилмаган. Бироқ, бу масалага жавоб Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарларида акс этган. Ушбу асарларда солиқ, бюджет ва молия соҳасидаги Президентимизнинг билдирган фикр ва мулоҳазаларини таҳлил қиладиган бўлсак, Ўзбекистон солиқ сиёсатининг бош(доимий) стратегияси-давлат бюджети ва солиқ тўловчилар ўртасидаги ўзаро манфаатларнинг уйғунлашуви ва мувозанатлашувини таъминлашдан иборат эканлигини англаш мумкин. Ўзбекистон солиқ сиёсатининг бош(доимий) стратегияси сифатида давлат бюджети ва солиқ тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг уйғунлашуви оқилона солиқ сиёсати орқали таъминланади ва у узоқ вақтни қамраб олиб доимий характерда бўлади. Бир томондан давлат томонидан оқилона солиқ сиёсатининг ташкил этилиши, бу ҳали бундай манфаатларни уйғунлантира олмайди, бунинг учун солиқ тўловчиларда юқори даражадаги солиқ маданияти шаклланиши лозим бўлади. Солиқ сиёсатида солиқ имтиёзлари ва преференцияларни кўпайтириш билан бирга солиқ тўловчилар томонидан бундай имтиёз ва преференциялардан ўринли фойдалангандагина бундай енгилликлар самара беради, акс ҳолда эса бюджет манфаатларига путур етади. Бозор иқтисодиёти шароитида солиқ тўловчиларга ўзига хос эгоизм хусусиятларининг сақланиб қолиши, солиқлардан қарздорлик, солиқлардан қочиш ҳолатлари учраб туради ва бу ҳам бюджет манфаатларига зид келади. Демак, солиқ тўловчилар ва бюджет манфаатларининг тўғри кесишуви бу солиқ қарздорлиги деярли йўқотилганлиги, солиқ тўловчиларнинг солиқ маданияти юқорилиги, бюджетдан берилаётган субсидияларнинг самараси юқорилигини билдиради, бу жараён эса узоқ вақт давомида эришилади. Ушбулардан келиб чиққан ҳолда солиқ сиёсатининг ўзгарувчан стратегиясини аниқлаш мумкин. Бунга кўра Ўзбекистон солиқ сиёсатининг ўзгарувчан солиқ стратегияси бюджет даромадларининг бир маромда шаклланиши, тадбиркорлик субъектларига солиқ имтиёзлари ва преференцияларни ошириш ва уларнинг самарадорлигини таъминлаш, солиқ тўловчиларнинг солиқ маданиятини оширишга эришиш ҳамда солиқларнинг ишлаб чиқариш жараёнини жонлантиришга таъсирини янада оширишдан иборатдир.

Солиқ сиёсати стратегиясининг ўзгариб турилишига албатт давлатнинг иқтисодий сиёсати билан биргаликда бошқа омишлар ҳам таъсир қилади (7-расм).

7-расм. Солиқ сиёсати стратегиясига таъсир этувчи омишлар.

Албатта ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсати стратегияси умумий омишлар билан биргаликда миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, унинг белгиланиши ва ўзгаришига таъсир этувчи омишлар ҳам мавжуд бўлади. Халқаро миқёсда ўзаро сиёсий-иқтисодий муносабатларнинг йўналишлари, миллий иқтисодиётни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси, иқтисодиётда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар йўналиши ва мазмуни ҳамда мамлакат миқёсида махсус иқтисодий дастурларнинг амалга оширилиши каби омишлар давлатнинг солиқ сиёсати стратегиясининг ўзгаришига таъсир этади. Жаҳон амалиётида солиқ сиёсати стратегиясининг ўзгаришига сиёсий ҳолатлар, масалан, ҳукумат ёки парламентда кўпчилик овозга эга бўлган партиянинг иқтисодий платформасидаги устувор йўналишлар солиқ сиёсатининг стратегиясининг асоси қилиб олинishi мумкин.

Солиқ сиёсатининг тузилиши ва йўналиши жиҳатдан муҳим таркибини солиқ тактикалари ташкил этади. Тактика ҳам категория сифатида худди стратегия каби грек тилидан олинган бўлиб, "тактикός-қўшиннинг тузилиши, таъсир-тузилиш ва жойлашиш" деган маъноларни бериб, ҳарбий соҳага тегишли термин сифатида, кейинчалик эса давлатнинг ҳар қандай сиёсатининг тузилиши ва йўналишини ифодалашда қўлланила бошланган. Солиқ

сиёсатининг тактикаси деганда эса солиқ сиёсати ва унинг стратегиясида мақсад қилиб белгиланган вазифаларни амалга ошириш жараёнида ўзаро боғлиқ ҳолда қўлланиладиган усул ва воситаларнинг йиғиндисидир. Содда қилиб айтганда солиқ сиёсати стратегиясида белгилаб қўйилган мақсадга осон ва қулай эришишнинг йўллари дидир. Бундан кўринадики солиқ сиёсатининг тактикалари⁵⁵ усуллар ва воситалардан ташкил топганлиги туфайли ҳар бир давлат солиқ сиёсатида уларнинг энг қулай ва самарали шаклларини қўллаши давлатнинг солиқ сиёсатини амалга оширувчи ваколатли органларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади.

Солиқ сиёсати тактикалари амалиётда қўлланилиши уларнинг самарали ёки самарасиз эканлигини кўрсатиб беради. Шу билан биргаликда тактик усуллар ёки воситалар тузилиши ва мазмунан самарали бўлсада, аммо уни қўллашдаги хатоликлар, гарчи усул ёки воситалар мазмунан ижобий бўлсада, натижа самарасиз ҳам бўлиши мумкин. Бу эса солиқ сиёсатининг тактикаларини назарий ва амалий жиҳатдан фарқлашни кўрсатади. Маълум давлат ёки ҳудудда самара берган тактик усуллар бошқа бир жойда самара бермаслиги ҳам мумкин, демак, солиқ сиёсати тактикалари иқтисодиётнинг ҳолати ва даврийлигини(қайси дарвда қўлланилганлигини) ҳам эътиборга олишни талаб этади. Алоҳида олинган миллий иқтисодиётда ислохотларнинг дастлабки даврида қўлланилган тактик йўналишлар, маълум бир муддатда самарасиз бўлиб қолиши, ёки аксинча, маълум бир муддатда қўлланилиб, кейинчалик воз кечилган усуллар, ривожланишнинг кейинги даврларида янада талаб этилиши ёки самарали усулга айланиши мумкин. Бундай усуллар(тактик йўналишлар) қаторига прогрессив солиққа тортиш усулини мисол қилиб келтириш мумкин. Прогрессив солиққа тортиш иқтисодиётда тушқунлик(таназзул) кузатилаётган вақтда самара бериши жаҳон амалиётида(Кейнснинг солиққа тортиш назариясининг АҚШ иқтисодиётидаги кризисдан кутулишдаги аҳамиятни эсланг) исботланган. Шунингдек, иқтисодиёт ривожланиб, унда

⁵⁵ Солиқ сиёсати тактикасини изоҳлашда ушбу терминни доим кўплик маъносиде ишлатиш мақсадга мувофиқ, сиёсатда битта тактика бўлиши унинг мазмунини йўқотади.

жамғаришнинг кучайиб, инвестицияга айланишининг секинлашиши орқали иқтисодиётга салбий таъсирини камайтириш мақсадида прогрессив солиққа тортиш тактикаси яна самара беради. Шу жиҳатдан олганда солиқ сиёсатининг тактикаларининг самара бериши уларнинг даврийлик ва иқтисодиётнинг ҳолати жиҳатдан қўлланишига боғлиқлигини билдиради. Солиқ стратегияси сингари солиқ сиёсати тактикаларининг ўзгартирилишига маълум бир омиллар таъсир этиб боради.

8-расм. Солиқ сиёсати тактикаларига таъсир этувчи омиллар.

Келтирилган расмдан кўриш мумкинки, солиқ сиёсати тактикаларига умуминсоний ва умуммиллий кадрятлар, жаҳон бозори конюктурасининг нобарқарорлиги ва турли хил инқирозлар, миллий қонунчиликнинг ўзгариши ва янги қонунларнинг юзага келиши, келгуси (жорий) йил учун устувор вазифаларнинг мазмуни, миллий иқтисодиётнинг ривожланиш ҳолати, ички бозордаги товар ва хизматларнинг ишлаб чиқарилиши ва истеъмол қилиниш ҳолатини мувофиқлаштириш зарурлиги ҳамда турли хил “форс-мажор” ҳолатлар каби омиллар таъсир қилади. Бу ерда умуминсоний ва умуммиллий кадрятлар сифатида кекса ёшдаги аҳоли, туғма ногиронлар, тарихий обидалар, миллатлар ўртасидаги миллий кадрятлар(анъаналар), балоғат ёшига етмаганлар, инсонпарвалик ёрдамлари ва шу қабила назарда тутилиб, уларнинг юзага

келиши албатта барча давлатларнинг солиқ сиёсати тактикаларига таъсир қилади. Ўз навбатида ички бозордаги товар ва хизматларнинг ишлаб чиқарилиши ва истеъмол қилиниш ҳолатини мувофиқлаштириш зарурлиги эса ялпи ички маҳсулот ва унинг истеъмолида инсон соғлиги учун зарарли бўлган маҳсулотлар(масалан, алкогольли, тамаки маҳсулотлар)ни улуши ортиши, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмининг ортиши ва унинг истеъмол даражасининг пасайиб кетиши ва аксинча ҳолатларнинг юз бериши солиқ сиёсати тактикаларини ўзгартиришга олиб келади.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги шароитида Республикамиз солиқ сиёсатининг тактикалари сифатида қуйидагиларни келтириши мумкин: Солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкни иқтисодий ривожланишнинг даражасига монанд ҳолда босқичма-босқич камайтириб бориш.

- Солиқ қонунчилигини ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларини эътиборга олган ҳолда такомиллаштириб борилиш;
- мавжуд солиқ турларини қискартириш, уларни унификациялаштириш ва асосий солиқ турлари бўйча солиқ ставкаларини қискартириб борилиши;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини солиқ тизими орқали мунтазам қўллаб-қувватланиши;
- реал сектор корхоналарини, шунингдек, экспортёр корхоналар фаолиятини солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантирилиши;
- банкларнинг капиталлашувини ошириш ва уларнинг инвестицион фаолиятида солиқларнинг рағбатлантирувчилик ролининг кучайтирилиши;
- солиқ маъмурчилигининг соддалаштирилиши, солиқ имтиёзлари ва преференцияларини ошириб борилиши;
- турли назорат органларининг тадбиркорлик субъектлари фаолиятига аралашуви ва солиқ текширувларининг қискартирилиб борилиши;
- импортни тартиблаш ва экспортни рағбатлантириш жараёнининг ошириб борилиши;

- солиқларнинг социаллашувининг кучайтирилиши;
- силлий иқтисодиётда реинвестициялашувнинг ва хорижий инвестицияларни жалб қилишда солиқларнинг рағбатлантирувчилик ролининг ошириб борилиши ва шу кабилар.

Ўзбекистоннинг солиқ сиёсатининг тактик йўналишлари ўзаро боғлиқ ҳолда ва бир-бирини тўлдириб бориш хусусиятларига эга. Ушбу солиқ сиёсатининг тактикаларининг умумий йўналиши ва уларнинг натижавийлиги миллий иқтисодиётимизда макроиқтисодий ўсиш барқарорлигини ошириб бориш ҳамда солиқ тўловчилар зиммасида қулай солиқ юки даражасида давлат бюджетини зарурий маблағлар билан таъминлашга қаратилгандир.

Солиқ сиёсатида унинг стратегияси ва тактикаларига хизмат қилувчи концепциясига ҳам эга бўлиши мумкин. Концепция сўзининг луғавий маъноси лотин тилидан олинган бўлиб, "conceptio —тушуниш, англаш, фаҳмлаш, тизим", "conspere-фихрлаш, мулоҳаза қилиш" деган маъноларни англатади. Концепция жараёнларни ўрганишда икки хил тартибда қўлланилади. Биринчиси бу ўрганилаётган жараённинг ривожланишини тизими сифатида тушунилса, кейингиси жараённи ривожлантириш ва унинг йўналишларининг маълум бир жиҳатларини тизим шаклида ифодалаш тушунилади. Солиқ сиёсатининг концепцияси эса унинг стратегиясининг мазмунидан келиб чиққан ҳолда унинг айрим олинганлар ўзаро боғлиқ тактик йўналишларини илмий асосланган ҳолда ўзида акс эттиради. Шу жиҳатдан ҳам у оралик тактикалар ҳам деб юритилади. Бундан ташқари солиқ сиёсатининг концепцияси солиқ сиёсатига оид турли хил бир неча йўналишларнинг кетма-кетлигини ифодайдиган илмий қарашлар сифатида ҳам тавсифланади.

Бу борада Ўзбекистон Республкаси Президентининг асарларида Ўзбекистоннинг солиқ сиёсатининг концепциялари сифатида бир қатор тактик йўналишларини келтириб ўтилган. Хусусан, солиқ юки, солиқ преференциялари, солиқ тўловчиларга нисбатан солиқ маъмурчиликни қўллаш борасидаги Президентимизнинг солиқ концепциялари ҳаётда ўз самарасини бермоқда.

Президентимизнинг «Солиқ сиёсатининг вазифаси - бир томондан, давлат бюджети даромадининг барқарор сафарбарлигини таъминлашдан, иккинчидан, корхоналарни республика учун зарур бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга рағбатлантиришдан иборат»⁵⁶. деган концепцион фикрлари ҳам аҳамиятлидир.

7.5. Ўзбекистон солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари

Ўзбекистон ўз мустақиллиги киритилган вақтдан бошлаб молия-кредит соҳасидаги иқтисодий ислохотларнинг муҳим йўналиши сифатида мустақил солиқ тизимини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган солиқ сиёсатининг йўналишларини таҳлилий ўрганишни уни маълум бир босқичларга бўлиб ўрганиш солиқ сиёсатининг хусусиятларини очишга ёрдам беради. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсати ва унинг йўналишлари шартли равишда тўрт босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич. Бу босқич 1991-1995 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда солиқ сиёсатининг асосий хусусиятлари мустақил солиқ тизимини юзага келтириш борасида солиқларнинг ҳуқуқий базасини шакллантириш, молия тизими таркибидан солиқларни ундириш билан шуғулланувчи давлат бошқарув органини тузиш, жорий қилинган солиқларни ундиришнинг механизмларини барпо этиш, миллий иқтисодиёт ҳолатига мос солиқ сиёсати стратегияси ва унинг тактикаларини ишлаб чиқиш, мамлакат иқтисодиётида макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга қаратилган молиявий механизмлар билан биргаликда солиқлардан самарали фойдаланишни амалга ошириш, прогрессив солиққа тортиш ва кучли ижтимоий сиёсатга асосланган ҳолда аҳолининг турмуш даражасини пасайишини олдини олиш ва шу қабила билан характерланади.

Қонунчилик базаси яратиш бораси ва республика миқёсида амал қиладиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш борасида дастлаб, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1991 йил 15-

февралда иккита қонун «Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги ва «Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан, ажнабий фуқаролардан ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида»ги қонун, 1993 йил 6-майда эса солиқларга оид бир йўла яна иккита қонун-«Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида»ги ва «Ер солиғи тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. «Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги 1991 йил 15-февралда қабул қилинган бўлсада, унинг кучга киритилиши 1991 йилнинг 1-январидан қилиб белгиланди. Бу қонун қабул қилинган вақтда Ўзбекистон ҳали собиқ иттифок таркибида бўлиб, унинг молия тизимидаги механизмлардан ҳали халос бўлинмаган эди.

Шу жиҳатдан ҳам мазкур қонунга кўра фойдадан олинадиган солиқ ставкасини қўллаётганда ҳисобга олинадиган рентабеллик энг юқори даражаси унинг тармоқдаги ўртача даражасига нисбатан икки хисса ортиқ ҳолда қабул қилинадиган бўлинди (чунки, собиқ иттифок қонунида шундай тартиб мавжуд эди), янги улгуржи, харид, чакана ва смета нархларини ва тарифларни ҳисобга олган ҳолда халқ хўжалиги тармоқлари бўйича рентабеллик ва унинг ўртача ҳажминини ҳисоблаш тартиби белгиланди, солиқ солинадиган фойда ҳисоблаб чиқиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш учун қилинадиган харажатларнинг норма белгиланадиган меъёри корхоналар томонидан ишлаб чиқариш (иш, хизматлар) ҳажмининг ўсишига ёки фаолиятининг бошқа кўрсаткичларига қараб аниқлана бошланди, халқ хўжалиги тармоқлари ва саноат (асосий фаолият турлари) бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш учун қилинадиган харажатларнинг ўсиш коэффициентларидан фойдаланиш жорий этилди. Ўзбекистонда мустақил солиқ тизимига кирувчи корхоналар даромадига солинадиган солиқ, қўшилган қиймат учун солиқ, акциз солиғи, корхоналарнинг мол-мулкига солинадиган солиқ ва ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун олинадиган солиқ жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиқлари жорий қилинди. шу билан

⁵⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1998. 52-б

биргаликда истеъмолга қаратилган маблағлар харажати тартибга солувчи солиқ бекор қилинди.

1993 йилга келиб “Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида”ги қонунга асосан қуйидаги: жисмоний шахслар мол-мулкига солинадиган солиқ, ер солиғи, курорт минтақасида ишлаб чиқариш объектларини қуришга солинадиган солиқ, реклама солиғи, автомобиль воситалари, мураккаб ҳисоблаш ва рўзғор техникасини қайта сотганлик учун солинадиган солиқ, транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солиқлар ва қуйидаги: курорт йиғими, савдо-сотик қилиш ҳуқуқини берувчи йиғим, вино-ароқ маҳсулотлари билан савдо-сотик қилиш ҳуқуқини берувчи рухсатнома йиғими, маҳаллий кимошди савдолари ва лотереялар ўтказиш ҳуқуқини берувчи рухсатнома йиғими, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахсларни рўйхатга ўтказганлик учун олинадиган йиғим, автотранспортлар сакланадиган жойдан фойдаланганлик учун йиғим, отчопарларда пойгада катнашганлик учун йиғим, отчопарларда ўтказилган пойгадаги ютуқ учун йиғим, биржалардаги олди-сотди битимларидан ундириладиган йиғимлар, кино ва телесуратга олишларни ўтказиш ҳуқуқини берувчи йиғимлар, аҳоли манзилгоҳлари ҳудудини супуриб-сидириш учун йиғимлар жорий қилинди. Бу турдаги солиқларни ундиришда айрим тармоқлар корхоналарининг хўжалик бирлашмалари йил давомида бюджет билан ҳисоб-китобларни ҳукуматнинг рухсати билан марказлаштирилган тарзда амалга ошириш, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудиди, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ташқарисиди натура тарзида олган даромадлари ҳам солиққа тортиш амалга киритилди. Бу босқичдаги солиқ сиёсатининг асосий хусусиятлари асосан фискалликка (кўпроқ солиқ ундириш) асосланган эди.

Бу объектив иқтисодий зарурат бўлиб, унинг бир неча сабаблари мавжуд эди. Биринчидан, иқтисодий ислохотларнинг дастлабки йилларида иқтисодиётда аксарият корхоналар монопол давкега эга бўлиб, уларнинг фаолиятини юқори солиққа тортиш механизми орқали субъектив омиллар (нархларнинг кескин

ўсиши, маҳсулотга бўлган талабнинг юқорилиги, бошқа ўринбосар товарларнинг йўқлиги) эвазига олган даромадларини бюджетга кўпроқ ундиришни такозо этарди, ваҳоланки, иқтисодий ҳолатнинг бундай шароитида бу энг мақбул йўл ҳисобланиши жаҳон амалиётидан ҳам маълум; иккинчидан, давлат кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошираётган бир даврда, шунингдек, бозор инфратузилмасини шакллантириш, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш зарурати юзасидан кўплаб қўшимча ваколатли органлар тизимини шакллантириш, иқтисодиётни таркибий ўзгартириш учун давлат инвестиция дастурлари орқали янги корхоналарни барпо этиш бюджетга кўпроқ маблағларни жалб этилишини зарурат қилиб қўйган эди; учинчидан, ривожланган давлатлар тажрибасидан маълумки, иқтисодий таназзул даврларида солиқ юқини ҳаддан зиёд камайтириш ўзини оқламаган, қолаверса, давлат ички имкониятдан кўпроқ солиқ ундириш орқали бўлса ҳам максимал фойдаланмасдан, давлатнинг ташқи қарзлари эвазига муаммони ҳал этиш ҳозирда оғир аҳволга тушиб қолган бир қатор, ҳатто айрим қўшни давлатларнинг ҳолатига тушиб қолиш эҳтимолдан ҳоли эмас эди.

Бу босқичдаги асосий жараёнлардан бири шу билан биргаликда параллел равишда молия органлари таркибида жорий қилинган солиқларни ундиришни амалга оширувчи алоҳида орган-солиқ хизмати органлари ташкил этилди. Бу борада дастлаб Молия вазирлиги қошида солиқларни ундириш билан шуғулланувчи алоҳида бошқарма шакллантирилган бўлса, 1992 йилда Вазирлар Маҳкамаси қошида Солиқ бош бошқармаси ташкил этилди ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 18-январдаги “Ўзбекистон Республикасининг Давлат солиқ Бош бошқармасини Ўзбекистон Республикасининг Давлат солиқ қўмитасига айлантириш тўғрисида”ги ПФ-744-сонли Фармонида асосан Вазирлар Маҳкамаси қошида Солиқ бош бошқармаси негизда 1994 1 мартдан бошлаб Давлат Солиқ Қўмитасига айлантирилди.

Иккинчи босқич. Бу босқич даврийлиги жиҳатдан 1995-1998 йиллар оралиғида солиқ сиёсатининг ўзига хос жиҳатларини акс эттиради. Бу босқичда солиқ сиёсатидаги туб бурилиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994

йил 30-ноябрдаги "Ўзбекистон Республикасида солиқларнинг рағбатлантирувчи аҳамиятини кучайтиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида"ги ПФ-1014-сон

Фармони катта аҳамият касб этди. Бу фармонга кўра юридик шахслардан олинадиган солиқ миқдорини камайитириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмларини кўпайтиришга, тадбиркорлик фаолиятини ва инвестиция фаоллигини кенгайтиришга, маблағлар айланишини жадаллаштиришга ва фойдани оширишга солиқларнинг рағбатлантирувчи таъсирини кучайтириш, табиий ресурслар ва мол-мулкдан олинадиган солиқлар улушини ошириш ҳисобига даромадлар таркибини такомиллаштириш ресурс ҳамда ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш самарадорлигига уларнинг таъсирини кучайтириш, маҳаллий бюджетларнинг даромад негизини мустаҳкамлаш ҳамда республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасида солиқларни чегаралаб кўйиш ҳисобига республиканинг давлат бюджетида маҳаллий бюджетларнинг салмоғини жиддий равишда ошириш, солиқ солиш механизмини мумкин қадар соддалаштириш ва солиқ тизимининг барқарорлигини таъминлаш каби солиқ сиёсатининг устувор йўналишлари белгилаб берилди. 1995 йилдан бошлаб эса кўшимча қиймат солиғининг миқдори 20 фоиздан 18 фоизгача пасайтирилди, корхоналарнинг даромад солиғи ўрнига фойдадан олинадиган солиқ жорий этилиб, унинг энг юқори миқдори 38 фоиз қилиб белгиланди, деҳқон (фермер) хўжаликлари, хусусий корхоналар, савдо корхоналари, хорижий инвестицияларга асосланган корхоналар учун амалдаги даромад солиғи тартиби ва солиқ имтиёзлари сақлаб қолинди.

Шунингдек, фойдадан солиқ ундириб олиш чоғида маҳсулот ишлаб чиқариш (ишлар, хизматлар) ҳажми ўсишининг ҳар бир фоизи учун белгиланган солиқ миқдорига нисбатан 0,3 фоизли пункт миқдорида пасайтирувчи коэффициент қўлланилиши, баланс фойдасининг 30 фоиздан 50 фоизгача қисмидан ишлаб чиқаришни ривожлантиришда, уни қайта қуриш ва техника билан қайта қурулантиришда фойдаланилган тақдирда 5 фоизли пункт миқдорида, баланс фойдасининг 50 фоиздан кўпроқ қисмидан шу мақсадларда фойдаланилган тақдирда эса 10 фоизли пункт миқдорида пасайтирувчи

коэффициентдан фойдаланиш белгиланди ва янги барпо этилган корхоналар учун солиқдан озод қилиш, шунингдек имтиёзлар беришнинг амалдаги тартиби сақлаб қолинган ҳолда мулкчилик шаклларида қатъи назар, корхона ва ташкилотлар фойдадан уй-жой ва ижтимоий-маданий қурилишга сарфлаётган маблағларнинг 50 фоизи солиқ тўлашдан озод қилинадиган бўлди. Монополиячи корхоналар эса уларга белгиланган рентабеллик даражаси оширилишининг ҳар бир фоизига фойдадан олинадиган белгиланган солиқ миқдорига нисбатан 0,5 фоизли пункт миқдорида оширилувчи коэффициент жорий этилди.

Шу билан биргаликда Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқиб кетиладиган хом ашё ресурслари ва маҳсулотдан олинадиган солиқ, фуқаролардан олинадиган даромад солиғи тўғрисидаги қонунни жамоа хўжалиқларининг аъзоларига нисбатан жорий этиб, уларнинг меҳнат ҳақи фондидан олинадиган солиқ, ўрмон хўжалигидан тушадиган даромадни олиб қўйиш тартиби бекор қилинди ҳамда амортизация ажратмаларининг жами ҳажми корхоналарнинг тасарруфида қоладиган бўлди. 1995 йилдан бошлаб эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсати ва Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичларини тасдиқлаш ҳуқуқи берилди. Солиқ сиёсатида табиий ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш мақсадида улардан олинадиган солиқларнинг янги ставкаларини белгилаш, солиқ соҳасидаги имтиёзларни тартибга солиш, даромадларни маҳаллий бюджетлар фойдасига қайтадан тақсимлаш ва ҳудудларнинг ривожланиш даражасига қараб умумдавлат солиқларидан ажратмаларнинг табақалаштирилган меъёрларини белгилаш, солиқ тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жарима тўлаш чораларини қўлланиш тартибига ўзгартишлар киритиш масалаларига асосий эътибор қаратилди.

Республикамиз солиқ тизимида фискалликка асосланган солиқ сиёсатида аста секин солиқ тўловчиларнинг фаолиятини рағбатлантирувчи механизмга асосланган йўналишлар кучайиб борди. Бу борада Юртбошимизнинг "Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида" номли асарида иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичи яқунлари хусусида келтирган

хулосалари мамлакатимиз иқтисодиётида барқарорликнинг таъминланганлигидан далолат бериб, бу шаклланаётган солиқ тизимимизда ва солиқ сиёсатида қўлланилаётган тактик йўналишларга кескин ўзгаришлар қилинишига туртки бўлди, натижада эса, аксарият корхоналаримиз (банклар, шоу-бизнес корхоналаридан ташқари) даромад солиғи ўрнига фойда солиғини тўлашга ўтишди, бу эса ўз навбатида корхоналар томонидан бюджетга тўланаётган солиқ суммаларининг бир қисми уларнинг ихтиёрига қолишини таъминлади ва уларнинг молиявий ҳолатининг бир мунча яхшиланишига имкон яратди. Реал секторни бозор муносабатларига ўтказилиши уларга мос солиқ тизимини тақозо этади, бу солиқ ислохотлари натижасида юзага келади. Янги тизим бўш ерда пайдо бўлмайди. Шундан келиб чиқиб илгари мавжуд бўлган ва бозор муносабатларига мос келмайдиган оборот солиғи ўрнига қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи жорий этилди. Иқтисодий ислохотларнинг дастлабки йилларида солиқ ислохотлари асосан қуйидаги асосий йўналишларда борганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин:

- солиқларга оид янги қонунлар қабул қилиниши орқали солиққа тортиш ҳуқуқий асосга кўчирилди;
- янги солиқ институтлари шакллантирилди;
- эски солиқлар босқичма босқич янги солиқлар билан алмаштирилди;
- бозор талабига жавоб берувчи солиқ имтиёзлари киритилди;
- солиқлар нисбати ўзгартирилди, солиқ юки қайтадан тақсимланди;
- солиққа тортишнинг янги тартиблари жорий этилди;
- солиқ-бюджет сиёсати ўртасидаги яхлитлик таъминланди.

Бу босқичдаги солиқ сиёсатининг энг муҳим жиҳатлари бу мавжуд солиқ қонунчилиги иқтисодиётдаги юз бераётган таркибий ва сифат ўзгаришларини эътиборга олган ҳолда такомиллаштирилиб, мавжуд 4 та солиқларни ўзида мужассам этган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси ҳамда 1997 йил 27 августда қабул қилган давлат солиқ хизмати органларининг фаолиятининг

асосларини белгилаб берувчи "Ўзбекистон Республикасининг Давлат солиқ хизмати тўғрисида"ги қонуннинг қабул қилиниши бўлди.

Учинчи босқич. Учинчи босқич 1998-2008 йилларгача муддатни ўз ичига олиб, унинг асосий хусусияти иккинчи босқичда бошланган солиқларнинг рағбалантирувчилик ролининг оширилиши, солиққа тортиш тартибларининг соддалаштирилиши ҳамда солиқ қонунчилигининг такомиллаштирилиб борилиши билан тавсифланади. Республикаимиз солиқ тизимининг ривожланиб боришидаги яна бир муҳим жиҳатларидан бири сифатида солиқ турлари сонини камайтириб бориш ҳамда бир хил ёки ўхшаш солиқ объектига эга солиқларни унификациялаш (бирхиллаштириш) жараёнини алоҳида кўрсатиш жоиз. Бир хил солиқ объектига эга солиқ турлари унификация қилиниб борилмоқда. Маҳаллий бюджетларга бириктирилган ободонлаштириш учун йиғим ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бирхиллаштирилди, яъни улар ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғига бирлаштирилди.

Жисмоний шахслардан олинadиган транспорт солиғи мол-мулк солиғи объектига киритилди, кейинчалик эса жисмоний шахсларнинг транспортдан олинadиган мол-мулк солиғидан транспорт воситалари солиқ объектидан чиқарилиб, жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинadиган солиқ билан бирхиллаштирилди. Бу борада Президентимиз таъкидлаганидек, "...амалга оширган яна бир муҳим тадбиримиз-солиқ юкини енгиллаштириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш ва унификация қилиш бўйича хўжалик тузилмаларини қўллаб-қўвватлаш мақсадида қўшимча чоралар кўрилганидир".⁵⁷

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган ва 1998 йилдан бошлаб кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси қабул қилиниши билан илгари мавжуд бўлган 20 га яқин солиқ турлари 11 та солиққа, 15дан ортиқ турли хил йиғим ва тўловлар

⁵⁷ Асосий вазирамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришди/ И.А.Каримов.- тошкент.: "Ўзбекистон", 2010. 41-бет.

9 тага бирлаштирилди ва яна ўзига хос бўлган ҳам солиқни ҳам йиғимларни ўзида акс эттирган-ягона солиқ тўловига улар унификация қилинди ва ихчамлаштирилди. Бу даврда солиқ сиёсатидаги энг муҳим йўналишлардан бири бу кичик бизнес субъектларига нисбатан алоҳида тартибдаги рағбатлантирувчи солиққа тортиш тартибларининг қўлланиши бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1998 йил 9 апрелдаги ПФ-1987-сонли Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 апрелдаги Солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимига ўтган кичик корхоналарга солиқ солиш тартиби тўғрисида⁵⁸ги 159-сон қарорига⁵⁸ асосан кичик корхоналар учун солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш тартиби ялпи умумдавлат солиқларини, шунингдек, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан жорий этиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимларни тўлаш ўрнига ягона солиқ тўлашни назарда тутди.

Бу даврдага солиқ сиёсатининг муҳим йўналишларида солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юки ва солиқ ставкаларининг босқичма-босқич камайтирилиб борилди. Агар, 1995 йилда солиқ юки даражаси 42,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 39,5 фоиз, 2005 йилда 22,6 фоизни, 2011 йилда 21,9 фоизни ва 2014 йилда эса 20,0 фоизни ташкил этди ва охириги 10 йил давомида унинг даражаси 2 мартадан ортиқ камайтирилди. Шунингдек, солиқ турлари бўйича солиқ ставкаларининг ҳам камайтирилиб борлиши амалга оширилди. Агар фойда солиғи ставкаси 1995 йилда 37,0 фоизни ташкил этган бўлса, унинг даражаси йиллар давомида камайтириб борилди ва 2018 йилда 7,5 фоиз қилиб белгиланган (қарийиб 5 марта камайтирилди), жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи шкалалари ихчамлаштирилиб борилди, агар ушбу солиқ ставкасининг энг юқори шкаласи 60 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йилга келиб 22 фоизгача туширилди (2,6 мартага пасайди), кичик бизнес учун

⁵⁸ Ушбу қарор Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 27 декабрдаги 244-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроектсодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги қарорига асосан бекор қилинган.

ягона солиқ тўлови ставкалари дастлабки вақтларда 33 фоизни ташкил этган бўлса, ҳозирги кунда 5 фоизгача туширилди. Қўшилган қиймат солиғи ҳам дастлаб 30 фоиз қилиб белгиланиб, кейинчалик унинг ставкаси барқарор равишда 20 фоиз миқдорида сақланиб келинмоқда. Шунингдек, ягона ижтимоий тўловнинг ставкаси 40 фоиздан 25 фоизгача туширилди.

Бу даврда солиқ сиёсатининг муҳим тактикаларидан бири сифатида солиққа оид текширувларнинг эркинлаштирилиши ва қисқартилишига устуворлик берилди бошланди. Бу йилларда республикада тадбиркорлик субъектлари фаолиятига асосан аралашувларни чеклаш, уларнинг фаолият юритишлари учун ҳар томонлама қулай шароитлар яратиш борасида кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Шу ўринда тадбиркорлик субъектларида ўтказиладиган текширишлар тизимини янада такомиллаштириш (соддалаштириш ва қисқартиш)да Ўзбекистон Президентининг 2005 йил 5 октябрдаги «Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2005 йил 14 июндаги «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3619-сон қарорига мувофиқ тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) фақат давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилади. Бу соҳада Республикада Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3619-сон, «Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3665-сон ҳамда «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги ПФ-4058-сонли фармонлари ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Юқоридаги ҳужжатларга мувофиқ, тадбиркорлик субъектларига нисбатан бир қатор ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш фақат суд орқали амалга оширилиши,

текшириш (тафтиш қилиш) ваколатига эга бўлган назорат органларининг аниқ рўйхати ҳамда режали текширишлар даврийлиги қатъий белгилаб қўйилди.

Тўртинчи босқич. Солиқ сиёсатининг охириги даврлардаги йўналишларини акс эттирувчи тўртинчи босқич 2008 йилдан 2017 йилгача қадар даврларни ўз ичига олиб, унинг хусусиятлари иккинчи босқичдан бошлаб солиқларнинг рағбатлантирувчилик ролини ошириб боришга қаратилган тактикалар кучайтирилиши ва уларнинг такомиллаштирилиб борилиши, солиқ преференцияларининг оширилиши, миллий иқтисодиётда алоҳида олинган солиққа тортиш режимлари(махсус иқтисодий зоналар)ни кучайтирилиши, хорижий инвестицияларини жалб қилиш, банкларнинг инвестицион ва капиталлашувни оширишда солиқларнинг таъсирини имтиёзлар орқали ошириш, миллий иқтисодиётда рақобатбардошликни оширишда солиқларнинг ролини ошириш, Маҳаллийлаштириш Дастурлари ва алоҳида олинган соҳаларни ривожлантиришда солиқ имтиёзларининг кучайтирилиши ҳамда солиқ маъмурчилигини соддалаштириш(такомиллаштириш)ни кучайтириш ва шу каби йўналишларда кўринадди. Бунинг асослари сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йилда қабул қилинган "Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари Дастури тўғрисида"ги ва "Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармонларига асосан Жаҳон молия-иқтисодий кризисининг салбий оқибатларини бартараф этиш, иқтисодиёт реал сектори базавий тармоқларининг иқтисодий ўсиши барқарор суръатлари ва макроиқтисодий мутаносиблиги ҳамда барқарор ишлашини таъминлаш, аҳоли бандлигига кўмаклашиш, экспорт қилувчилар, саноатнинг етакчи тармоқлари корхоналари ҳамда кичик бизнесни аниқ манзилли қўллаб-қувватлаш мақсадида кенг солиқ имтиёзлари белгиланди.

Маҳаллийлаштириш Давлат дастурига киритилган корхоналарни, шунингдек, ушбу турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи корхоналарга солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантиришда Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 2009 йил 27 январдаги 1048-сонли қарори билан тасдиқланган Маҳаллийлаштиришнинг давлат Дастури алоҳида аҳамият касб этади. Мамлакатимиздаги енгил ва озиқ-овқат саноатининг истеъмол товарлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналари, шунингдек, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурида иштирок этаётган корхоналар учун кенг қўлamlи қўшимча солиқ ва божхона имтиёзлари берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 26 мартдаги "Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-1731-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли "Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони 2014 йил 7 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-4609-сонли Фармонларида солиқлар бўйича солиқ имтиёзлари ва преференциялар жорий қилинди.

Бундан ташқари бу босқичда солиқ сиёсати тактикаларида хорижий инвестицияларни жалб қилинишини солиқлар орқали рағбатлантиришга йўналишлари кучайтирилиб борилди. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар учун кафолатлар, имтиёзлар ва афзалликлар тизими кўлами янада кенгайтирилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги ПФ-3594-сон Фармонида кўзда тутилган солиқ имтиёзлари авваллари 8 та тармоқ фаолиятига тегишли бўлган бўлса, ушбу Фармон билан 2012 йилнинг II-чорагидан бошлаб, хорижий инвестициялар учун имтиёзлар 20 та йўналишдаги иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган чет эл инвестиция иштирокидаги корхоналарга татбиқ этилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли "Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармонига кўра хорижий инвесторнинг пул шаклидаги улуши 5 миллион АҚШ долларида кам бўлмаган

янгидан ташкил этилаётган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатидан ўтган санадан бошлаб 10 йил мобайнида солиқ қонунчилигида ўзгаришлар юз берган ҳолларда, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона ижтимоий тўлов, ягона солиқ тўлови, шунингдек, Республика йўл ҳамда Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармаларига мажбурий ажратмалар тўлашнинг мазкур корхоналар давлат рўйхатидан ўтиш санасида амал қилган меъёрлари ва қоидаларини қўллашга ҳақли эканликлари белгилаб берилди.

Мамлакатимизда ишлаб чиқаруви корхоналарнинг экспорт салоҳиятини янада оширишни рағбатлантириш кўлами янада оширилди. Шу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 26 мартдаги “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1731-сон Қарори қабул қилиниб, ушбу қарорга мувофиқ микрофирмалар ва кичик корхоналарга сифатни бошқариш тизимларини жорий этиш, маҳсулотларнинг халқаро стандартларга мувофиқлигини сертификациядан ўтказиш, шунингдек лаборатория тестлари ва синовларини ўтказиш комплексларини харид қилишга йўналтириладиган маблағларга янги технологик ускуналарни сотиб олишда назарда тутилган ягона солиқ тўлови бўйича солиқ солинадиган базани камайтириш ҳуқуқи берилди.

Тадбиркорлик субъектларини молия-кредит механизмлари орқали қўллаб-қўвватлашнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида уларнинг фаолиятига солиқ ва бошқа соҳадаги текширувларни қисқартириш ҳамда улар томонидан солиқ ва бошқа тусдаги ҳисоботларни топшириш тартиб таомиллари соддалаштирилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 16 июлдаги «Статистик, солиқ, молиявий ҳисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-таомилларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4453-сонли ва 2012 йил 18 июлдаги

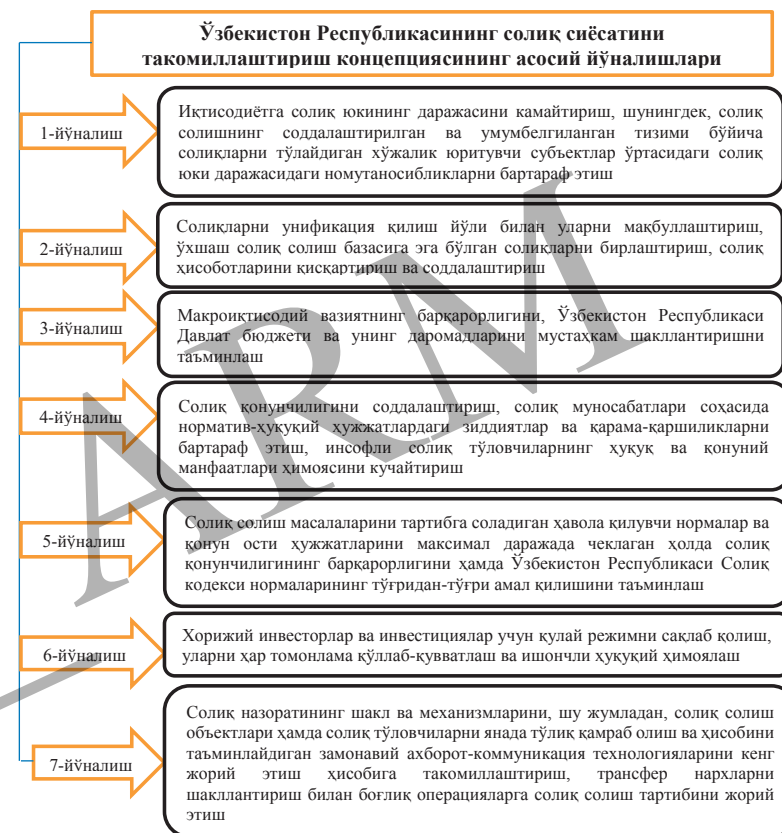
«Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4455-сонли Фармонлари билан солиқ ҳисоботларининг сони қисқатирилди, уларни топшириш даврийлиги узайтирилди ҳамда турли хил йиғимлар бекор қилинди ёки камайтирилганлигидир. 2012 йилнинг 1 августидан лицензияланадиган фаолият турларининг 15 таси (уларнинг умумий миқдорига нисбатан 20 фоиз), шу жумладан, уларни бекор қилиш ва бирлаштириш йўли билан қисқартирилди. Хусусан, қимматбаҳо металл ва тошлардан заргарлик буюмларини тайёрлаш, аудиовизуал асарларни, фонограммалар ва ЭҲМ учун яратилган дастурлар учун моддий жисмларни ишлаб чиқариш, ички ва халқаро ҳаво йўналишларида йўловчилар ва юк ташишни амалга ошириш ва бошқа фаолият турларини лицензиялаш бекор қилинди. Шу билан бирга айрим фаолият турлари ягона лицензияланадиган фаолият турига бирлаштирилди. Шунингдек, 2012 йилнинг 1 августидан бошлаб 80 турдаги рухсат бериш тартиб-таомиллари (уларнинг умумий миқдорига нисбатан 26 фоиз) бекор қилинди.

Солиқ сиёсатида хизмат кўрсатиш соҳасидаги ва оилавий тадбиркорлик субъектларини рағбатлантиришга кенг эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдаги “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонли қарорига мувофиқ, молия-банк, маиший ва бошқа хизмат турларини кўрсатувчи микрофирма ва кичик корхоналар 2017 йил 1 январигача фойда солиғи ва ягона солиқ тўловини тўлашдан озод қилинди. Шунингдек, 2012 йилнинг II чорагидан бошлаб агар имтиёзлар берилган хизмат турларини кўрсатишдан тушган тушум умумий тушум ҳажмида 80 ва ундан юқори фоизни ташкил этса, фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови бўйича имтиёзлар микрофирма ва кичик корхоналарнинг барча даромадларига татбиқ этилди. Оилавий бизнесни юритишга кенг йўл очиб бериш мақсадида оилавий корхоналар ўзи ишлаб чиқарган халқ бадийи хунармандчилиги ва амалий санъати буюмларини реализация қилишдан олинган тушум бўйича ягона солиқ тўловини тўлашдан 2014 йил 1 январгача озод қилинди.

Бешинчи босқич. Солиқ сиёсатининг бешинчи босқичи бу 2017 йилдан то ҳозирги даврни камраб олади дейиш мумкин. Чунки, бу босқич солиқ сиёсатимизда кескин туб бурилишлар даврини бошлаб берди. Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги солиқ сиёсатининг муҳим хусусияти шундаки, унда стратегиянинг аниқ белгиланиши, унга эришишнинг тактик йўналишларининг ифодаси сифатида илмий асосланган концепциянинг ишлаб чиқилиб, изчил амалга оширилиб борилаётганлигидир. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида Ўзбекистоннинг солиқ сиёсатининг стратегияси сифатида солиқ юқини камайтириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтириш каби муҳим масалалар белгилаб олинган бўлиб, булар иктисодиётни тезкор ривожлантириш ҳамда мамлакатнинг инвестициявий жозибadorлигини яхшилашнинг муҳим шартлари сифатида белгилаб олинди.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримов таъкидлаб ўтганидек, солиқ сиёсатининг аввалги йилларидаги ҳолатининг танқидий таҳлили мазкур соҳада бир маромда иктисодий ўсишга, ишбилармонлик ва инвестициявий фаолликни оширишга, соғлом рақобат муҳитини шакллантиришга, шунингдек, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлиги зарурий даражасини таъминлашга тўсқинлик қилаётган бир қатор тизимли муаммоларни мавжудлигини кўрсатди.

Мавжуд тизимли муаммоларни бартараф этиш, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган солиқ юқини камайтириш ва солиқ солиш тизимини соддалаштириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш вазифаларини амалга ошириш мақсадида кенг жамоатчилик муҳокамаси натижалари ҳамда Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки ва халқаро экспертларнинг тавсияларига асосланиб ишлаб чиқилган Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг асосий йўналишлари белгилаб олинди:

9-расм. Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг асосий йўналишлари.

Ушбу концепцияда белгиланган вазифаларнинг ижросини таъминлаш мақсадида маҳаллий бюджетларнинг даромадлари базасини тубдан мустаҳкамлаш, юқори турувчи бюджетлар ажратмаларига қарамлигини қисқартириш, уй-жой-коммунал, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани модернизациялаш ва техник янгилаш бўйича стратегик муҳим инвестиция лойиҳаларни амалга оширишни сўзсиз таъминлаш юзасидан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг мустақил иш олиб бориши ва масъулиятини ошириш мақсадида маҳаллий бюджетлар даражасида солиқ-

бюджет сиёсатининг устувор вазифалар этиб қуйидагилар: солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг аниқ турларини уларга бириктириб қўйиш орқали маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини тубдан мустаҳкамлаш; вилоятлар, шаҳар ва туман бюджетларини субвенциядан чиқариш, уларнинг юқори турувчи бюджетлар ажратмаларига бўлган қарамлигини босқичма-босқич қисқартириш, бунинг асосида ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалаларини ҳал этишда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари эркинлиги ва масъулиятини ошириш; маҳаллий бюджетларнинг даромадларини ошириш учун тизимли асосда қўшимча резервларни аниқлаб бориш; депутатлик ва жамоат назоратини кенг жалб қилган ҳолда, маҳаллий бюджетларни шакллантиришнинг шаффофлигини ва унинг бажарилиши устидан назоратни таъминлаш; маҳаллий бюджетлар даромадлар базасини мустаҳкамлаш ҳамда харажатларининг тасдиқланган параметрларини ўз вақтида, мақсадли молиялаштириш, ижтимоий соҳа объектлари ва инфратузилмани янада ривожлантириш ва тегишли даражада сақлаб туришни таъминлаш устидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, молия ва солиқ органларининг жавобгарлигини кучайтириш кабиларнинг белгиланиши ва уларнинг ижросининг таъминланиб борилиши ҳисобига 2018 йилнинг ўзида солиқларнинг прогноздан ошириб бажарилган қисми ҳисобидан ҳудудларда 5,5 триллион сўм қўшимча маблағ қолдирилди.

Маълумки, очиқ-ошқора ва адолатли солиқ тизими иқтисодиёт ривожининг энг муҳим асосидир. Лекин юртимизда ҳозиргача амал қилиб келинаётган солиқ маъмуриятчилигида кўплаб ноаниқликлар борлиги бизнес, тадбиркорлик, инвестиция соҳалари раванқига тўсиқ бўлаётган эди. Мавжуд ставкаларнинг юқорилиги инсофли солиқ тўловчиларга қарши ишларди. Мисол учун, корхона фойдасидан қатъи назар, товар айланмасидан 3,2 фоиз миқдорида давлат мақсадли жамғармаларига ажратма тўлаб келинган. Бу солиқ юки корхона даромадининг камида 21 фоизига тенг бўлиб, уларнинг рақобатбардош ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришига халал берарди.

2019 йил 1 январдан бошлаб, ходимлар сонидан қатъи назар, товар айланмаси 1 миллиард сўмдан юқори бўлган субъектлар умумбелгиланган солиқ тўловига

ўтади. Чунки ягона солиқ тўловчи билан умумбелгиланган солиқ тўловчилар ўртасида солиқ юкидаги фарқ хаддан ташқари юқори бўлиб, бу кичик бизнеснинг йириклашувини рағбатлантирмайди. Ваҳоланки, дунёга машҳур “Адиас”, “Найк”, “Индезит”, “Кнауф” каби брендлар ўз вақтида кичик оилавий корхона бўлган ва ушбу рағбат туфайли йирик компанияларга айланган. Товар айланмаси 1 миллиард сўмдан 3 миллиард сўмгача бўлган корхоналар қўшимча қиймат солиғини ихтиёрий равишда соддалаштирилган тартибда тўлайди. Яъни, корхоналар сотиб олинган товарлар бўйича алоҳида ҳисоб-фактура юритмайди ва солиқни товар айланмасидан келиб чиқиб, соҳалар кесимида табақалашган ҳолда тўлайди.

Солиқ концепциянинг энг муҳим эътиборга олинishi зарур бўлган жиҳатлардан бири бу қўшилган қиймат солиғи тўловчиларининг ошиши ва уни ҳисоблашнинг маҳсулотлар таннархига таъсири масаласидир. Бу жараён солиқ тўловчи, шу жумладан, кенг қатламли истеъмолчилар учун муҳим ва кизикарли ҳисобланади. Шу боисдан мазкур жараённинг нарх омилига таъсири соддарок шартли мисол⁵⁹ тариқасида тушунтиришга ҳаракат қилинади. Масалан, енгилсаноат соҳасида, пахта толаси биз ҳар замон киядиган оддий кўйлак ҳолатига келиш учун аввал калава ипга айланади, сўнг, калава ипдан мато тўкилади, сўнг мато бичилиб, ундан кўйлак тикилади. Демак мазкур жараёнда пахтани қайта ишлаш корхонаси пахта толасини калава ип ишлаб чиқарадиган корхонага сотади, калава ип ишлаб чиқарадиган корхона ўз маҳсулотини тўқимачи корхонага сотади, тўқимачи корхона эса ишлаб чиқарган матосини мазкур занжирдаги охириги бўғини ҳисобланган кўйлак тикувчи корхонага сотади.

Мисол учун, пахтани қайта ишлаш корхонаси пахта толасини (120 сўмга, шу жумладан 20 сўм ҚҚС билан) калава ип ишлаб чиқарадиган корхонага сотади. Калава ип ишлаб чиқарадиган корхона пахта толасидан калава ипни ишлаб чиқаради ва унга 50 сўмлик харажатлари ҳамда устамасини қўшиб

⁵⁹ Мазкур шартли мисол Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган.

20 % ҚҚС ҳисоблаган ҳолда тўқимачи корхонага жами 180 сўмга (шундан ҚҚС суммаси 30 сўм) реализация қилади. Бунда, калава ип ишлаб чиқарадиган корхона пахтани қайта ишлаш корхонасига тўлаб берган 20 сўмлик ҚҚС суммасини калава ип таннархига обормасдан ҳисобга олади.

Тўқимачи корхона калава ипдан мато тўқийди ва унга 50 сўмлик харажатлари ҳамда устамани кўшиб 20 % ҚҚС ҳисоблаган ҳолда кўйлак тикувчи корхонага жами 240 сўмга (шундан ҚҚС суммаси 40 сўм) реализация қилади. Бунда, калава ип ишлаб чиқарадиган корхонага тўлаб берилган 30 сўм ҚҚС суммаси мато таннархига обормасдан ҳисобга олади.

Кўйлак тикувчи корхона матодан кўйлак тикади ва унга 50 сўмлик харажатлари ҳамда устамасини кўшиб 20 % ҚҚС ҳисоблаган ҳолда охириги истеъмолчига жами 300 сўмга (шундан ҚҚС суммаси 50 сўм) реализация қилади. Бунда, тўқимачи корхонага тўлаб берилган 40 сўм ҚҚС суммаси кўйлак таннархига обормасдан ҳисобга олади.

Демак ҚҚСни ҳисобга олиш оркали бюджетга жами 50 сўм ҚҚС тўланади, шундан пахтани қайта ишлаш корхонаси – 20 сўм, калава ип ишлаб чиқарадиган корхона – 10 сўм (30 сўм – 20 сўм), тўқимачи корхона – 10 сўм (40 сўм – 30 сўм) ва кўйлак тикувчи корхона – 10 сўм тўлайди (50 сўм – 40 сўм).

Энди эса, шу корхоналарнинг бири ҚҚС тўловчиси ҳисобланмаса ўртадаги занжир узилади ва ҳисобга олинadиган ҚҚС суммаси “йўқолиб қолади”. Натижада охириги маҳсулотнинг, яъни кўйлакнинг нархи ошиб кетади.

Мисол учун, биз кўриб чиққан занжирда мато тўқийдиган корхона ҚҚС тўловчиси ҳисобланмасин. Бунда, тўқимачи корхона олган калава ип учун тўлаб берилган 170 сўмни (ҚҚС ҳисобга олинган ҳолда) жами харажатларига қўшади ва ташкил топган қийматга (170 сўм плюс 50 сўм бошқа харажат ва устамаси, жами 220 сўм) 20 фоиз ҚҚС ҳисоблаб, кўйлак тикувчи корхонага жами 264 сўмга (шундан ҚҚС суммаси 44 сўм) реализация қилади.

Кўйлак тикувчи корхона матодан кўйлак тикади ва унга 50 сўмлик харажатлари ҳамда устамасини кўшиб 20 фоиз ҚҚС ҳисоблаган ҳолда охириги истеъмолчига жами 324 сўмга (шундан ҚҚС суммаси 54 сўм) реализация қилади.

Бунда, тўқимачи корхонага тўлаб берилган 44 сўм ҚҚС суммаси кўйлак таннархига обормасдан ҳисобга олади.

Бундан кўриб турибдики, юқоридаги ишлаб чиқариш занжирида атиги битта бўғини узилиши яқуний тайёр маҳсулот ҳисобланган кўйлакни охириги истеъмолчига сотиш нархини 24 сўмга ўсишига олиб келади. Демак, қўшилган қиймат солиғининг маҳсулот таннархининг ошишига таъсири бу ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ўзаро товар айирбошлаш механизмларига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, ҳозирги солиқ сиёсатимиз ва унинг ҳуқуқий асоси бўлган янги таҳрирдаги Солиқ кодексида инсофли, ҳалол солиқ тўловчиларни рағбатлантириш, яширин фаолият юритадиганларни эса жазолаш кўзда тутилиши лозим бўлади.

Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 30 октябрда “Товар бозорларида савдони янада эркинлаштириш ва рақобатни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5564-сонли Фармони қабул қилиниб, унга кўра, 2019 йил 1 январдан бошлаб, улгуржи савдони амалга ошириш фаолиятини лицензиялаш ва савдо корхоналарини солиққа тортишнинг махсус тартиби; акциз солиғи солинадиган товарларнинг айрим турларини (автомобил, ўсимлик ёғи ва бошқалар) сотишдан тушадиган тушумлар ҳисобини юритиш ва ундан фойдаланишнинг махсус тартиби; кўчма савдо учун рухсатнома олиш талабини; давлат улуши 50 фоиздан кам бўлган корхоналар контрагентлари билан ўзаро муносабатларда кечиктирилган дебиторлик қарзлар учун санкцияларни; давлат улуши 50 фоиздан кам бўлган корхоналар билан шартномалар бўйича ички бозорда олдиндан 15 фоиз тўловни амалга оширишга доир талаблари бекор қилинди. Янги солиқ тизимида норасмий фаолиятни легализация қилиш бўйича бир қатор янгиликлар киритилди. Жумладан, фойда солиғи 14 фоиздан 12 фоизга туширилиб, тадбиркор факат даромад олсагина тўланиши белгиланди. Норасмий бандликни камайтириш мақсадида иш ҳақидан 30 фоизгача олинadиган даромад солиғи ўрнига ягона 12 фоизлик солиқ тури киритилди ва 8 фоизлик суғурта бадали умуман бекор қилинди. Бизнес елкасида

оғир юк бўлиб келаётган ягона ижтимоий тўлов ставкаси 25 фоиздан 12 фоизга туширилди ⁶⁰. Шунингдек, якка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ ставкалари ҳам 30 фоизга пасайтирилди. Бу имкониятлар тадбиркорларнинг ҳалол ишлаши, кўпроқ иш ўринлари яратишига хизмат қилиб, ушбу енгилликлар Президентимиз айтганидек, бизнес юритиш учун янада қулай шароитлар яратиш “яширин” иқтисодиётга барҳам беришнинг ягона йўли бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда солиқ тизимидаги долзарб муаммолардан бири бу фуқаролар томонидан солиқларни ўз вақтида тўлашдан манфаатдорлик туйғусини ошириш ва шу орқали солиқларни тўлашдан қочмасдан ўзларининг фаол фуқаролик позициясини чинаккам намоян этишига эришиш саналади. Бу борада Президентимизнинг 2018 йил 17 апрелдаги иқтисодиёт тармоқларида ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш, дебитор-кредиторлик, шу жумладан, бюджет олдидаги қарзларни қисқартириш масалалари юзасидан ўтказилган мажлис баёни орқали берилган топшириқлардан келиб чиққан ҳолда 2018 йилда муайян сезиларли амалий ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг маълумотларига кўра, 2018 йил мобайнида 1881,1 млрд. сўм миқдорда маблағ ундирилиб, бу кўрсаткич ўтган йилнинг мос даврига (746,7 млрд. сўм) нисбатан 1134,4 млрд. сўмга кўпайишига эришилди. Шунингдек, 11,2 мингта қарздорларнинг 2,5 трлн. сўм қийматидаги мол-мулклари, шундан 1441 та бино ва иншоот, 1618 та транспорт воситалари ва 11063 та бошқа турдаги мулклар хатланди. Президентимизнинг 2018 йил 27 июлдаги ПФ-5490-сонли Фармониға мувофиқ, 2018 йил 1 апрелга қадар якка тартибдаги тадбиркор макomini йўқотган жисмоний шахслар, фаолиятини тўхтатган якка тартибдаги тадбиркорлар, давлат рўйхатидан ўтмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланган жисмоний шахсларға нисбатан қўлланилган молиявий жарималар, қатъий солиқ ва ҳисобланган пенялар мазкур шахслар ўз фаолиятини тикласа ёки давлат рўйхатидан ўтган ҳолларда солиқ

⁶⁰ www.soliq.uz.

қарзи ҳисобдан чиқарилиши, 111,6 минг нафар фуқаронинг 664,1 млрд. сўмлик солиқ қарзи улар томонидан 2019 йил 1 январга қадар якка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтиши, фаолиятини тиклаши ҳисобига кечилиши белгиланди. Бугунги кунда 27,4 минг нафар фуқаролар тадбиркорлик фаолиятини қайта тиклаши, шунингдек, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтиши ҳисобига улардаги 471,2 млрд. сўмлик солиқ қарзи ҳисобдан чиқарилди. Бундан кўзланган асосий мақсад эса, фуқароларимиз солиқдан қочиш эмас, уни вақтида тўлашдан манфаатдор бўлишлигини, инсофли, ҳалол солиқ тўловчиларни рағбатлантириш, яширин фаолият юритадиганларни эса жазолаш тизимини қўллаш орқали барчага бир хил адолатли солиқ режимини жорий этишдан иборатдир.

7.6. Солиқ сиёсатининг самарадорлигини баҳоловчи кўрсаткичлар

Ҳар қандай солиқ сиёсатининг қўлланилиши ва унинг натижаларига қараб унинг самарадорлигини изоҳловчи кўрсаткичлар орқали таҳлил қилиш солиқ сиёсатининг стратегияси, концепция ва тактикаларининг қанчалик пухта ишланганлиги ва унинг амалга оширилганлигини билдиради. Солиқ сиёсатининг самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар ўз навбатида икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга солиқ юқининг пасайтирилишиға мувофиқ бюджет даромадларининг кўпайиши(ёки камайиши), ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши(ёки камайиши), инвестицияларнинг самараси, аҳолининг реал пул даромадларининг ошиши(камайиши), истъеомнинг ортиши(қисқариши), нархлар даражаси ва шу каби кўрсаткичлар кириб, бу каби кўрсаткичлар амалга оширилган(оширалаётган) солиқ сиёсатининг самарадорлигини тавсифловчи умумий ҳулосаларни беради. Иккинчи гуруҳга кирувчи кўрсаткичлар эса бевосита солиқ сиёсатининг ички механизмларининг самарадорлигини тавсифлайди. Улар жумласига эса қуйидагилар қиради:

Солиқ тўловчиларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан ўзгариши. Бу кўрсаткич муаян вақт(бир йил)давомида жами янгидан ташкил этилган ва тугатилган юридик шахсларнинг ўртасидаги нисбат билан, жами солиқ

тўловчилар таркибидаги миқдор ва сифат ўзгаришларнинг нисбатини солиштириш орқали аниқланади. Солиқ тўловчиларнинг миқдори ва сифат ўзгариш кўрсаткичлари солиқ тўловчилар фаолиятининг солиқ тўлаш борасидаги самарадорлигини кўрсатади. Агар, солиқ тўловчиларнинг сони ошган шароитда бюджетга солиқ тушумлари ва ишлаб чиқариш даражаси ўсмайдиган бўлса, демак, солиқ сиёсатининг тактикаларининг қайси бирларининг қўлланиши самара бермаётганлигини кўрсатади ва аксинча.

Солиқ юкининг нормал(халқаро мезон даражада:30-35фоиз) даражада сақланиши. Солиқ юкининг даражасининг умумий мезонлар даражасида сақланган ҳолатининг ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва солиқ тушумларининг даражасига таъсирини баҳолаш солиқ сиёсатининг қандай самара бераётганлигини тавсифлайди. Юкори солиқ юки даражаси сақланган шароитда ҳам бюджетга солиқ тушумлари даражасининг камайиб кетиши ҳолати юз бериши бу борадаги солиқ сиёсатининг самарасизлигини кўрсатади.

Давлат бюджетининг бажарилиши ҳолати. Бунда давлат бюджетининг бажарилиши тақчиллик ёки профицит кўрсаткичлари билан амалга оширилганлигига асосланади. Бунда ҳам давлат бюджетининг бажарилиши тақчиллик кўрсаткичлари умумий даража(халқаро миқёсда нормал ҳолат деб қабул қилинган ялпи ички маҳсулотга нисбатан 3 фоиз атрофида)далиги ёки ундан баланд кўрсаткичга эгаллиги солиқ сиёсатининг етарлича самара бермаётганлигини кўрсатади. Бюджетнинг бажарилиши тақчилликнинг меъёрдалиги ёки профицит кўрсаткичларига эгаллиги эса солиқ сиёсатининг самарадорлигини тавсифлайди.

Солиқ имтиёзларининг берилиши ва уларнинг самара бериш даражаси. Бунда солиқ имтиёзларининг нима мақсадда берилганлиги ва ушбу мақсадга эришилганлигини аниқланади. Бунда солиқ қонунчилиги ва бошқа ҳукумат даражасидаги қарор ва фармонларга кўра берилган солиқ имтиёзлари сўмаларининг бюджетга қайтиши, корхоналарнинг сақланиб қолинганлиги, иш ўринларининг яратилганлиги, маҳсулот таннархининг ошганлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошганлиги, аҳоли рал пул даромадларининг

ортганлиги, инвестиция ҳажмининг ортиши, солиқ тўловчилар сонининг ошиши, янги ташкил этилган корхоналарнинг бозорда "яшаб қолиши" ва рақобат муҳитига мослашиб кетиш даражаси ва шу каби кўрсаткичлар солиқ имтиёзининг нима мақсадда берилишига қараб уларнинг самарадорлиги аниқланади. Бу каби кўрсаткичлардаги ижобий тенденциялар солиқ имтиёзлари борасидаги давлат сиёсатининг самарадорлигини билдиради.

Солиқ қарздорлигининг даражаси. Солиқ турлари ва солиқ тўловчилар гуруҳи(тармоқлар, аҳоли табақалари) бўйича солиқ қарздорлигининг даражаси ҳам солиқ сиёсатининг самардорлигини тавсифлайди. Унинг даражасининг камайиб бориши бу борадаги солиқ сиёсати тактикаларининг самара бераётганлигини билдиради, аксинча даражаси эса солиқ сиёсатининг етарлича самара бермаётганлиги кўрсатади. Бу кўрсаткични аниқлаш ва тҳлил қилишда шунингдек, солиқ қарздорлигининг ошишига таъсир этувчи омилларнинг таҳлилига ҳам эътибор бериш бу борадаги солиқ тактикаларини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Импорт ва экспорт операцияларининг умумий ҳажмининг даражаси. Муаян вақт давомида импорт ва экспорт операцияларнинг ўсиш ва камайиш даражалари ҳам солиқ сиёсатининг самарадорлигини характерлайди. Бунда бож тўловларининг ошиши билангина эмас, балки, импорт ва экспорт операцияларида ижобий(экспортнинг импортдан ортиқлиги) ёки салбий фарқ(импортнинг экспортдан ортиқлиги)нинг ошиши ёки камайиш ҳолатларига, миллий иқтисодиётда етишмаётган маҳсулотларнинг таъминланишида импорт самараси ва экспорт операциялари бўйича валюта захираларининг ортиши каби кўрсаткичлар ҳам асос қилиб олинади. Бунда шунингдек, экспорт маҳсулотларининг диверсификациялашуви ва унинг таркибий ўзгариш даражалари ҳам муҳим кўрсаткичлардан саналади.

Давлат миқёсида бошқа давлатлар билан иккиёқлама солиққа тортишнинг олдини олишга қаратилган халқаро шартномаларнинг сони ва уларнинг амал қилиш даражаси. Бошқа давлатлар билан иккиёқлама солиққа тортишнинг олдини олишга қаратилган халқаро шартномаларнинг сони ва

уларнинг ишлаши давлатнинг халқаро даражадаги солиқ сиёсатининг самардорлигини изоҳлайди. Имзоланган шартномаларнинг амалий реализацияси халқаро даражада солиққа тортиш борасидаги ишларнинг ижобий жиҳатларини кўрсатади. Халқаро даражада имзоланган шартномаларнинг етарли даражада ишламаслиги халқаро солиққа тортиш борасидаги солиқ сиёсатининг тактикаларига ўзгартириш киритишни кўрсатади.

Солиқ тизимида махсус солиқ режимларининг қўлланилиши ва уларнинг самараси. Солиқ сиёсатининг самарадорлигида миллий иктисодиёт даражасида махсус солиқ режимлари ва солиққа тортиш тартибларининг қўлланиши оқибатида иктисодиётдаги ижобий ўзгаришлар ҳам солиқ сиёсатининг самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичлардан ҳисобланади.

Бошқа кўрсаткичлар. Солиқ сиёсатининг самарадорлигини бошқа кўрсаткичлар жумласига солиқ тўловчиларнинг солиқ маданиятининг ошганлиги, солиқ хизмати органлари ходимларининг хизмат маданияти даражаси, солиқ тўловчилар томонидан солиқ ҳисоботларининг ўз вақтида топширилиши даражаси, солиқ тўловчиларга қўлланилган жарималарнинг даражаси ва унинг ҳолати, солиқ тўловчилар томонидан солиқларни ундириш билан шуғулланувчи органларнинг фаолиятдан қониқиш даражаси, хўжалик судларида солиққа оид баҳсли ишларнинг кўрилиши даражаси ва шу каби кўрсаткичлар киради ушбу кўрсаткичларнинг даражаси уларнинг мазмунидан келиб чиқиб, солиқ сиёсатининг самарадорлигини тавсифлайди.

Таянч сўз ва иборалар:

Сиёсат, солиқ сиёсати, солиқ сиёсати шакллари, солиқ сиёсати стратегияси, солиқ сиёсати тактикаси, ваколатли органлар, солиқ сиёсати концепцияси, солиқ сиёсати тактикасига таъсир этувчи омиллар, дескрицияли солиқ сиёсати, нодескрицияли солиқ сиёсати, солиқ сиёсати йўналишлари, солиқ сиёсатини баҳоловчи кўрсаткичлар, солиқ сиёсатининг йўналишлари, солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш тамойиллари, солиқ

сиёсатининг акс таъсири, солиқ сиёсати ва бошқа сиёсат шаклларининг узвий боғлиқлиги, солиқ сиёсати босқичлари.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Солиқ сиёсати деганда нима тушунилади?
2. Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш тамойилларини изоҳлаб беринг.
3. Солиқ сиёсати стратегиясининг моҳиятини тушунтириб беринг ва унга таъсир этувчи омилларни санаб беринг.
4. Солиқ сиёсати тактикаси нима? У қандай амалга оширилади?
5. Солиқ сиёсати концепциясининг моҳиятини тушунтириб беринг.
6. Дескрицияли ва нодескрицияли солиқ сиёсатининг қўлланилиш ҳолатларини тушунтириб беринг.
7. Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатининг стратегик ва тактик йўналишларини изоҳлаб беринг.
8. Солиқ сиёсатини амалга оширишда давлат ҳокимияти шаклларининг иштирокини изоҳлаб беринг. объекти нима? Солиқ объектларининг таркиби нималардан иборат?
9. Солиқ сиёсатини амалга оширишда Давлат солиқ хизмати органларининг иштирокини тушунтириб беринг.
10. Солиқ сиёсатида ваколатли органларнинг фаолияти қандай мувофиқлаштирилади?

8-БОБ. СОЛИҚ ТИЗИМИ

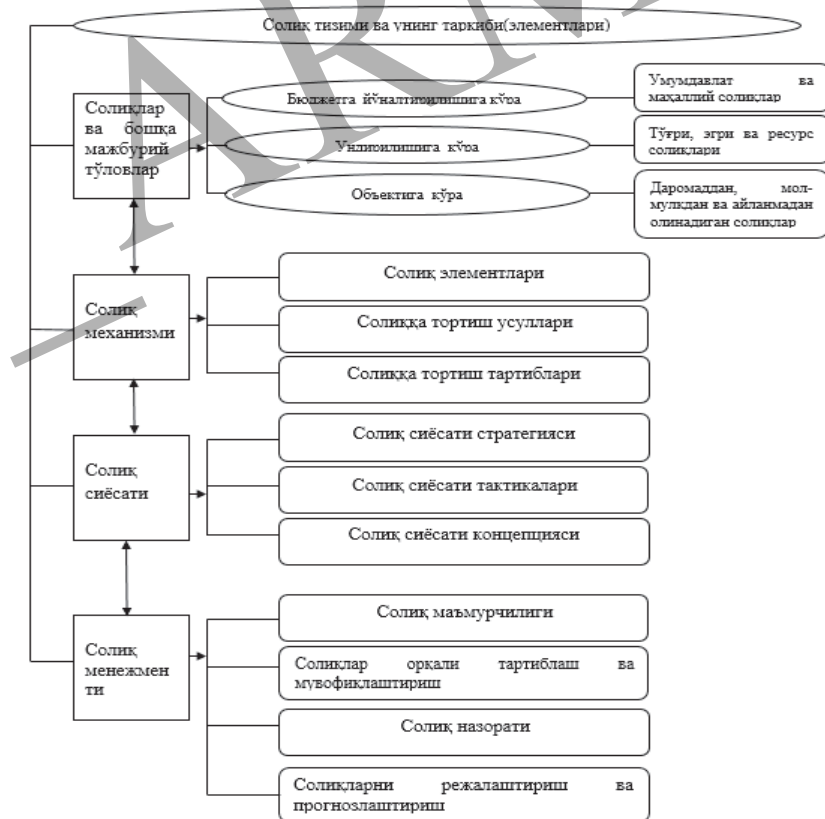
8.1. Солиқ тизимининг иқтисодий моҳияти ва унинг таркиби

Иқтисодиётда амал қиладиган ҳар қандай муносабат тизим шаклида амал қилади. Тизим бу муносабатлар ички элементларининг ўзаро боғлиқ, бир-бирини тўлдирган шаклда амал қилишини билдиради. Тизими бу грек тилидан олинган бўлиб, "συστήμα — бутунлик, қисмлардан иборат, бирлашиш " деган маънони беради. Тизимнинг асосий шarti бу унинг элементларининг икки ва ундан кўп бўлиши ва уларнинг ўзаро боғлиқ ҳолда тизимнинг фаолиятини таъминлашдан иборат. Шунинг учун ҳам тизим бош категория ва муносабат сифатида мавжуд бўлиб, унинг элементларининг ҳар бирининг ўзи ҳам тизими сифатида амал қилади. Масалан, солиқ тизимининг элементи ҳисобланган солиқ сиёсати стратегия, тактикалар ва концепция каби элементларни қамраб олган бўлиб, солиқ сиёсатининг ўзи ҳам унинг элементлари ҳам тизим сифатида мавжуд бўлади. Солиқ сиёсатининг элементи бўлган стратегия ишлаб чиқиши, амалга оширилиш, такомиллаштириш каби элементлардан ташкил топади. Демак, бирон бир жараёни тизим сифатида ўрганиш биринчидан ўша тизимининг моҳиятини диалектик тушунишга ёрдам берса, иккинчидан унинг турли қирраларининг ўзаро боғлиқлигининг даражаси аниқланади ва ҳар бир элементнинг тизимни шакллантириш ва унинг амал қилишидаги роли очиқ берилади, тизимнинг ривожланишига тўсик бўлаётган жараёнларни аниқлашга имконият туғдиради, учинчидан эса, тизимий асосда тадқиқ қилиш(ўрганиш) тадқиқотнинг турли хил методларини қўллаш орқали объектив натижалар олишга шароит туғдиради.

Солиқ категориясининг кенг муносабатларни қамраб олиши унинг тизим шаклида амал қилишининг мураккаблигини билдиради. Тизим тушунчаси муносабатларни изоҳлашда бош категория сифатида уйғунлаштирувчи вазифани ўтайди ва шу туфайли ҳам тизим таркибига кирувчи барча элементларни битта жойга тўплайди. Солиқ тизимининг моҳиятини тўлароқ англаш учун аввало унинг таркибий тузилишини аниқлаб олиш лозим бўлади ва у қуйидаги таркиб(элементлар)га эга бўлади(10-расмга қаранг).

Қуйида келтирилган 10-расмдан кўринадики, солиқ тизими асосан йирик тўрт элементлар: солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар; солиқ механизми;

солиқ сиёсати; солиқ менежменти кабилардан ташкил топади. Ўз навбатида ҳар бир йирик элементларнинг ўзи ҳам яна элементларга бўлинган ҳолда тизимлашиш жараёни давом этади. Шунингдек, ушбу элементлар ўзаро бирига боғланган бўлади. Масалан, солиқлар ва йиғимлар мавжуд бўлмаса, солиқ тизимининг бошқа элементларининг моҳияти йўқолади ва улар амал қилмайди, ўз навбатида солиқ сиёсати элементи бўлмаса, солиқларни жорий этиш амалга оширилмайди ва солиқ менежментига ҳам ҳоҳат қолмайди, агар солиқлар жорий қилинмаса уларнинг ундиришга хизмат қилувчи солиқ элементлари ва солиқларни ундириш усуллари объект йўқолади.

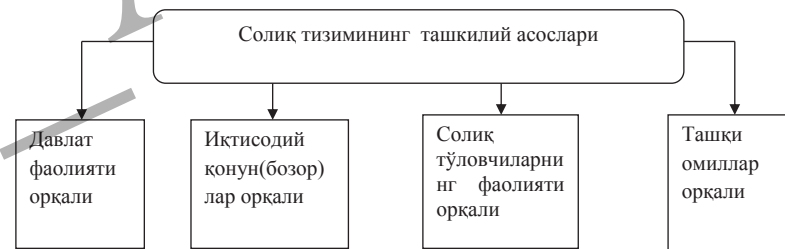

10-расм. Солиқ тизими ва унинг таркиби(элементлари).

Шу жиҳатдан олганда солиқ тизимининг элементлари ўзаро бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини тўлдириб туради. Ушбуларга асослананиб солиқ тизимига таъриф бериладиган бўлсак, солиқ тизими солиқларнинг жамиятда амал қилиши билан боғлиқ барча муносабатларни ўзида акс эттирувчи элементларнинг ўзаро боғлиқ ҳолда бир-бирини тўлдириш тартибида амал қилиш жараёнидир. Аввалги бобларда қайд қилинганидек, ҳар қандай жараён ва ҳодиса маълум бир тамойиллар асосида амал қилади. Солиқлар ва солиққа тортиш тамойиллари бу солиқларни жорий этиш ва уни ундириш борасидаги умумий йўللарни кўрсатиб беради. Шу билан биргаликда солиқ тизимининг тамойили мавжуд бўлиб, қуйидаги тамойилларга асосланади: Ўзаро боғлиқлик тамойили. Солиқ тизимининг бу тамойили унинг барча элементларининг бир-бирига боғлиқ ҳолда ривожланишини ва бирининг таъсири албатта таъсир кучига эгалиги билдиради. Масалан, солиқ менежментида солиқ маъмурчилиги жиддийлашса солиқ механизми ва бошқа элементларига тез таъсир қилади.

Кейинги тамойили бу бир-бирини тўлдириш тамойили бўлиб, бунинг биринчи тамойилдан фарқи шундаки, солиқ тизимининг бир элементининг сусайиши(сусайтирилиши, камайтирилиши) ёки оширилиши бошқа элементлар орқали мувофиқлаштирилади. Олайлик солиқ механизмида солиқ ундириш усуллари такомиллаштирилиб, солиқ тўловчилардан солиқларни ундиришнинг янги методлари қўлланилса, у солиқ маъмурчилиги орқали тўлдирилади, ёки янги турдаги солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар жорий қилинса, уни ундириш тартиби эса солиқ механизми билан тўлдирилади. Агар, солиқларни ундириш механизмларида депсиниш сезилса, бундай жараён солиқ сиёсати ва солиқ бошқарувини такомиллаштириш орқали ҳал қилинади. Бу ерда кўринадики, солиқ тизимининг бир элементидаги бўлиқ бошқа элементлари орқали тўлдирилади ёки баргараф этилади. Солиқ тизими шунингдек, мослашувчанлик тамойилига ҳам амал қилади. Бунинг моҳияти шундаки, солиқ тизимининг элементлари догматик тарзда бўлмайди ва улар жамият ва унинг иқтисодий жабҳасидаги жараёнларга мослашиб боради. Агар, иқтисодиётда депсиниш, пасайиш ва инқирозлар кузатилса, у ҳолда солиқ сиёсати ва солиқ менежментида

ўзгарувчанлик кучайиши талаб этилиб, солиқ тизимининг ушбу элементлари иқтисодий ҳолатга мослашган ҳолда амал қилиши талаб этилади, ўз навбатида бундай мослашувчанлик бошқа элементларга ҳам маълум даражада таъсир қилади. Солиқ тизимининг яна муҳим тамойиллари қаторига нисбий устунлик тамойилини ҳам қиради. Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, солиқ тизимининг элементлари ичида солиқ сиёсати бошқа элементларнинг фаолиятини ва ривожланиш йўналишларини аниқлашда бирмунча устунликка эга бўлади. Яъни, солиқ сиёсати асосий таъсир кучига эга тарзда мавжуд бўлади. Бу ерда нисбий устунлик солиқ сиёсатига нисбатан қўлланилади. Агар, солиқ сиёсати асосий элемент сифатида амал қилмаса, бошқа элементларнинг фаолиятининг самараси тушиб кетади. Шу боисдан ҳам солиқ тизимининг яхлит ҳолда амал қилиши солиқ сиёсати элементининг нисбий усутунлигига асосланишини тақозо этади. Қайд қилинганлардан кўринадики, солиқ тизимининг ўзига хос тамойиллари унинг ички мазмун-моҳиятидан келиб чиқади.

11-расм. Солиқ тизимининг ташкилий асослари.

Солиқ тизими ўз-ўзидан юзага чиқмайди. У маълум бир ташкилий тизимга ҳам эга бўлади. Унинг ташкилий тизими аввало давлат фаолияти орқали юзага чиқади. Давлат иқтисодий функциясини бажаришда солиқ тизимини шакллантиради, аммо солиқларнинг барча жараёнлари ҳам давлат фаолияти билан боғлиқ бўлмайди. Бунда иқтисодиётдаги қонунлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Солиқларнинг жорий қилиниши давлат томонидан амалга оширилсада уларнинг йўналишларида иқтисодий қонунлар ҳам ўз таъсирига эга, шу боисдан солиқ тизимида бундай қонунлар ташкилий аҳамиятга ҳам эга бўлади.

Иқтисодий қонунлар солиқларнинг амал қилиши жараёнига таъсир қилиб, солиқ тизимининг элементларида ўртасидаги алоқаларни ўзгартириб туради.

Агар, давлат солиқларни эркинлаштирс(солиқлар орқали иқтисодиётга таъсирини сусайтирс) иқтисодий қонунлар иқтисодиётдаги талаб ва таклиф, истеъмол ва жамғарилиш, нарх ва бозор мувозанати, эгри ва тўғри солиқлар ўртасидаги нисбатларни стихиялашувига олиб келади, натижада эса солиқ тизимининг элементлари ўртасидаги узвий боғлиқликка путур етиб, уларнинг ташкилий асосларида ўзгариш содир бўлади. Бу эса юқорида солиқ тизимининг солиқ сиёсати элементининг нисбий устунлик тамойилининг афзалликларини тасдиқлайди. Солиқ тизimini такшилий асосларида давлат иқтисодий қонунларнинг салбий таъсирини мувофиқлаштирилиб туришини тақозо этади. Албатта, солиқ тизимининг ташкилий жиҳатларида ташқи омилларнинг ҳам аҳамияти бор. Ташқи омиллар деганда мамлакатдаги сиёсий тузум, иқтисодий тизимнинг шакли(тоталитар, аралаш, анъанавий), мулкчилик муносабатлари, миллий иқтисодиётда табиий ресурсларга боғлиқлик даражаси(масалан, араб давлатлари билан Япония давлатининг солиқ тизимидаги ташкилий асосларнинг фарқланишида ушбу омил асосий роль ўйнайди), табиий иқлим шароити ва шу кабилар қиради. Дунё амалиётида асосий даромади туризмдан шаклландиган ҳудудлар ва давлат бюджетида углеводлар(ёқилгилар)дан тушумлар катта улушни эгаллайдиган ҳудудлардаги солиқ тизимининг ташкилий механизмларида турлича фарқ юзага келиши табиий. Бундай ҳолларда давлат тузилиши, иқтисодий тизим ва иқтисодий қонунлар қандай амал қилишидан қатъий назар ташқи омилларнинг роли катта бўлади. Демак, ҳар бир давлатнинг солиқ тизими ўзига хос тарзда шаклланади. Солиқ тизимининг элементлари эса аксарият давлатларда бир хил шаклда шакллансада, аммо, уларнинг амал қилиши ва ташкилий асосларининг хусусиятлари фарқланади. Ҳозирги замон цивилизацияси шароитида барча давлатларда солиқ тизимида юқорида қайд қилинган 4 та элемент(солиқлар ва мажбурий тўловлар, солиқ сиёсати, солиқ механизми ва солиқ менежменти) мавжуд бўлиб, уларнинг ҳолати ва

қўлланилиши албатта юқорида таъкидлаб ўтилган ҳолат ва жараёнларга боғлиқ бўлади.

8.2. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг гуруҳланиши

Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, унинг юзага келиш шарт-шароитлари, уларнинг белгилари, функциялари ва вазифалари асосида очиб берилади. Жорий қилинган солиқларни маълум бир гуруҳларга бўлган ҳолда ўрганиш уларни гуруҳий ҳолдаги моҳиятини ёритишга хизмат қилади, шу билан биргаликда уларнинг ўзаро яқин хусусиятлари маълум бўлади, уларнинг бюджетни шакллантиришдаги ҳамда иқтисодиётда тутган ўрнига баҳо беришга имкон туғилади. Одатда солиқларга бюджетга бириктирилишига қараб *умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқларга* бўлинади. Умумдавлат солиқлари моҳияти жиҳатидан Республика бюджетининг даромад манбаи бўлиб хизмат қилади. Солиқ кодекси(23-моддаси)га мувофиқ умумдавлат солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларига қуйидагилар қиради:

Солиқлар:

- юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи;
- жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- акциз солиғи;
- ер қазридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар(ер қазридан фойдаланганлик учун солиқ, қўшимча фойда солиғи, бонус (имзоли ва тижоратбоп топилма бонуслар);
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.

Бошқа мажбурий тўловлар:

- ягона ижтимоий тўлов;
- фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари;
- бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар;
- Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар;
- Республика йўл жамғармасига йиғимлар;

- бюджетдан ташқари Умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, академик лицейлар ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмалар;
- давлат божи;
- божхона тўловлари.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси(51-моддаси)да давлат бюджетнинг умумдавлат йиғимлари(бошқа мажбурий тўловлари) ҳамда Республика бюджетининг бошқа даромадлари сифатида маҳсулот тақсимотида оид битимлар бўйича фойда келтирадиган маҳсулотдаги давлат улуши, Ўзбекистон Республикасининг республика бюджетига йўналтириладиган, йиғимлар, товон пуллари, компенсация тўловлари ва жарима санкциялари, давлат активларини жойлаштириш, фойдаланишга бериш ва сотишдан белгиланган нормативлар бўйича олинган даромадлар, мерос, ҳада хуқуқи бўйича давлат мулкига ўтказилган пул маблағлари, юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет давлатлардан тушган қайтарилмайдиган пул тушумлари, резидент-юридик шахсларга берилган бюджет ссудаларини, чет давлатларга берилган кредитларни тўлаш ҳисобидан тўловлар, акцияларнинг давлат улуши (пайи) бўйича дивидендлар (даромадлар), мобил алоқа хизматлари кўрсатувчи юридик шахслар (уяли алоқа компаниялари) томонидан абонент рақамидан фойдаланганлик учун тўлов, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фойдаси ва шу кабилар белгилаб қўйилган бўлиб, буларнинг айримлар солиқлар ва мажбурий тўловларни ифодаламайди.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларга эса қуйидагилар киради:

Солиқлар:

- мол-мулк солиғи(юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган);
- ер солиғи(юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган);
- ягона солиқ тўлови⁶¹;

⁶¹ Аммо, Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексининг 51-моддасида умумдавлат солиқлари сифатида эътироф этилган. Моҳияти жиҳатидан ягона солиқ тўлови маҳаллий солиқлар ҳисобланиб, маълум бир қисми республика бюджетга ажратма қилинади.

- ягона ер солиғи;
- тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ.

Бошқа мажбурий тўловлар:

- айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш хуқуқи учун йиғим;
- бозорлардан тушадиган даромадлар.

Шу билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси(52-моддаси)га мувофиқ, давлат бюджетнинг маҳаллий йиғимлари(бошқа мажбурий тўловлари) ҳамда маҳаллий бюджетларнинг бошқа даромадларига юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет давлатлардан тушган қайтарилмайдиган пул тушумлари, давлат даромадига ўтказилган мол-мулкни реализация қилишдан тушган тушумлар, давлат активларини жойлаштиришдан, фойдаланишга беришдан ва сотишдан белгиланган нормативлар бўйича олинган даромадлар, қонун ҳужжатларига мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетларига йўналтириладиган давлат божлари, йиғимлар, товон пуллари ва жарима санкциялари, эгасиз мол-мулкни, мерос хуқуқи бўйича давлат ихтиёрига ўтган мол-мулкни, хуқуқ бўйича давлат даромадига ўтказилиши лозим бўлган хазиналарни реализация қилишдан тушган тушумлар ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа даромадлар киради. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (100-моддаси), Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий Давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуни (24-моддаси)га мувофиқ Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари томонидан маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш, маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ставкаларини қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорлар доирасида белгилаш каби ваколатлари белгилаб берилган бўлиб, бунга кўра ушбу ҳокимликлар ўз

худудларида Солиқ кодексига белгилаб қўйилганлардан ташқари маҳаллий солиқлар ва йиғимларни жорий қилиши мумкин.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг бундай гуруҳланиши ҳам иқтисодий ҳам ҳуқуқий асосга эга бўлиб, солиқларнинг бу тартибда гуруҳланиши аввало давлат бюджетининг тузилишидан келиб чиқади. Унитар давлатларда бюджет тузилиши одатда икки поғанадан (Республика ва маҳаллий бюджетлар) иборат бўлиб, унга мувофиқ солиқлар ҳам бюджетга бириктирилиши жиҳатидан республика ва маҳаллий миқёсида гуруҳланади. Масалан Франция, Буюк Британия, Швеция каби давлатларда бюджет тузилишига мос ҳолда солиқлар ҳам икки поғона асосида ундирилади. Федератив тузилмага эга бўлган давлатлар Масалан Россия, АҚШ, Германия, Канада ва шу каби давлатларда бюджет тузилиши федерализмга асосланган бўлиб, унга мувофиқ солиқлар ҳам федерал, худудий (федерация субъектлари, штатлар) ва маҳаллий (муниципал) солиқларга бўлинади. Давлат бюджетига кирувчи бюджетлардан харажатларни амалга ошириш тартиб ва механизмлари бюджетларга бириктирилган солиқларнинг тегишли бюджетларнинг харажатларини қоплаш имкониятларининг фарқлигини келтириб чиқаради. Давлат бунда ўзининг молиявий (бюджет) сиёсати орқали солиқларнинг бюджетларнинг молиявий ресурсларини шакллантиришдаги фарқли имкониятларини тартибга солиши *солиқларнинг бириктирилган ва тартибга солувчи гуруҳларга бўлинишига* асос бўлади. Бириктирилган солиқлар бу маҳаллий бюджетларга қонун асосида бириктирилган ҳамда уларнинг ўзларининг (маҳаллий ҳокимиятларнинг) молиявий ҳуқуқлари асосида жорий қилган солиқлари ва йиғим (тўлов) ларидан иборат бўлади.

Бириктирилган солиқлар (йиғимлар) дан тушадиган даромадлар билан маҳаллий бюджетларнинг харажатлари ўртасидаги фарқни қоплашнинг зарурлиги умумдавлат солиқларининг баъзилари тартибга солувчи сифатида солиқларга айланади. Ўзбекистонда солиқларнинг бундай гуруҳланиши асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 30 ноябрдаги Ўзбекистон Республикасида солиқларнинг рағбатлантирувчи аҳамиятини кучайтиришнинг

асосий йўналишлари тўғрисида" ги ПФ-1014-сонли Фармонида асосан 1995 йилги Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичларини тасдиқлашда даромадларни маҳаллий бюджетлар фойдасига қайтадан тақсимлаш ва худудларнинг ривожланиш даражасига қараб умумдавлат солиқларидан ажратмаларнинг табақалаштирилган меъёрларини белгилаш тартиби киритилиши билан амалга оширилиб келинмоқда. Ҳозирги кунда Бюджет кодексига мувофиқ бириктирилган солиқлар қаторига қуйидагилар киради:

- *юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи;*
- *ягона солиқ тўлови;*
- *жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;*
- *тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ;*
- *қўшилган қиймат солиғи;*
- *акциз солиғи;*
- *ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ;*
- *сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.*

Кейинги йиллардан бошлаб, минтақаларнинг ўзини-ўзи молиявий таъминлаш даражасини ошириш, давлат бошқаруви органларининг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг маҳаллий бюджетлар даромадлари ва харажатларини шакллантиришдаги роли, мустақиллиги ва масъулиятини ошириш, маҳаллий бюджетларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига улушини кўпайтириш мақсадида сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорларнинг тадбиркорлик фаолияти айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ, яқка тартибдаги тадбиркорлардан олинадиган қатъий белгиланган солиқ, Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқариладиган пиво ва ўсимлик ёғига акциз солиғи, чакана савдо тармоқларида сотиладиган олтиндан ясалган заргарлик буюмларига акциз солиғи, мобил алоқа хизматини кўрсатувчи юридик шахслар (уяли алоқа компаниялари) томонидан абонент рақамидан фойдаланганлик учун тўловнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига

йўналтириладиган қисми, (абонентнинг рўйхатга олинган жойига қараб Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва вилоятларнинг маҳаллий бюджетларига ўтказилади), шунингдек, солиқ хизмати органлари, судлар ва йўл ҳаракати давлат хавфсизлиги бўлинмалари томонидан ундириладиган йиғимлар тўлиқ ҳажмда маҳаллий бюджетлар ихтиёрига ўтказиб берилмоқда.

Солиқларни гуруҳлашда энг асосий мезонлардан бири бу уларни бевосита(тўғри) ва билвосита(эгри) солиқларга бўлиниши бўлиб, солиқларнинг бундай бўлиниши ҳақидаги назарий қарашлар 17- асрнинг охири ва 18-асрнинг бошларидан бошлаб кучайиб бошлади. Аслида тарихий жиҳатдан қараганда билвосита солиқлар дастлаб мавжуд бўлганлиги(асосан ер солиғи, кейинчалик жон бошига солиқ шаклида) ҳақида далиллар келтирилса, Қадимги Римда император Октавиан Август томонидан солиқ ислохотлари ўтказилиши натижасида айланмадан солиқ, акциз ва қул савдоси учун солиқ каби билвосита солиқлар ҳам жорий қилинганлиги маълум. Кейинчалик, солиқларнинг ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар ўртасидаги ўзаро юкланиш масалалари тадқиқот марказига айланиши билан солиқларни бевосита ва билвосита солиқларга ажратиш масалалари ҳам кучайиб борди. Солиқларнинг аслида бундай гуруҳланишига солиқларнинг юкланиши жараёни катта аҳамият касб этади. Солиқлар давлат томонидан жамият аъзолари-солиқ тўловчилар зиммасига қўйган умумий солиқ мажбуриятини ким қандай тўлайди деган масаланинг ечими солиқларни турли хил мезонларга гуруҳлаш асосида ўрганишга туртки бўлиб келди.

Солиқларнинг тарихий шаклланиши ва унинг турли давлатлардаги ҳолати бевосита ва билвосита солиқларга ажратилиши солиқларнинг моҳияти жиҳатидан эмас, давлатчиликнинг шакли ва молиявий тартибларга қараб гуруҳланиб келинган. Масалан 17-асрда Франциядаги бевосита солиқ деб тан олинган Англияда билвосита солиқлар сифатида эътироф этилган ҳолатлар ҳам мавжуд. Солиқларнинг бевосита ва билвосита гуруҳларга ажратилишининг асосий ва анъанавий мезони солиқни ҳақиқатда ким тўлаши(кимнинг чекига, юкига тушиши)га қараб ажратилишидир. Шу жиҳатдан олган бевосита солиқлар

бу унинг тўловчиси ва бюджетга ўтказиб берувчиси ҳам битта шахс(солиқ тўловчи) бўлган солиқлардир. Билвосита солиқлар эса ҳақиқий солиқ тўловчиси билан бюджетга ўтказиб берувчиси бошқа-бошқа шахс(солиқ тўловчи)лар бўлган солиқларга айтилади. Масалан юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи бу бевосита солиқ бўлиб, унинг бюджетга тўловчиси ва унинг оғирлигини қабул қилувчи шахс-солиқ тўловчи корхона ҳисобланади. Жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғида солиқ оғирлиги даромад эгасига тушади, аммо, бу ерда бюджетга ўтказишда солиқ агентлари(иш берувчилар) қатнашадик, уларнинг солиқларни ушлаб қолиб бюджетга ўтказиши билвосита солиқларнинг моҳиятига таъсир қилмади, чунки, олинган даромаддан ушланган солиқлар ва бюджетга ўтказилган солиқлар ҳажми бир хил бўлади. Моҳияти жиҳатидан ер солиғи, мол-мулк солиғи бевосита(тўғри) солиқлар ҳисобланади. Чунки, бу каби солиқларнинг тўловчиси билан солиқни бюджетга бир хил тартибда ўтказиб берувчилари битта шахс ҳисобланиб, бу солиқлар корхонанинг давр харажатлари(умумий харажатлари) таркибига қўшилиб, молиявий натижалар аниқланаётган корхонанинг зарарига олиб борилади ва фойда ҳажмини камайтиради. Ўзбекистон бюджет тизимида Молия вазирлиги томонидан бюджетга солиқларнинг тушумларини солиқлар бўйича ҳисобга олишда тўғри(бевосита), эгри(билвосита), ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи каби тартибда гуруҳланиши солиқларнинг бевосита ва билвосита гуруҳланишига дахлсиз бўлиб, Молия вазирлиги томонидан солиқларни уч гуруҳга бўлиниши солиқларни ҳисобга олиш нуқтаи назаридан амалга оширилади. Аслида эса солиқлар бевосита ва билвосита солиқларга гуруҳланади. Бевосита солиқларнинг ўзи ҳам одатда икки гуруҳга: шахсий ва реал гуруҳларга бўлинади. Шахсий бевосита солиқлар бу солиқ тўловчининг тўловга қобиллигини кўрсатиб, у солиқ тўловчининг ҳақиқий олган даромадларидан ундирилса, реал бевосита солиқ тўловчининг олган даромадларига унчалик боғлиқ бўлмайди, балки, даромад билан чамабарчас боғланмаган солиқ объектлари, масалан мол-мулк, ер, транспорт воситалари учун тўланадиган солиқларни ифодалайди.

Ўзбекистонда мавжуд солиқ тизимида билвосита солиқлар жумласига қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ ва боғхона божи киради. Билвосита солиқларнинг моҳиятини тўлароқ тушуниш учун қўшилган қиймат солиғининг тўланиш жараёнини қуйидаги жадвал орқали ифодалаймиз. Бунда учта шартли "А" "Б" "С" корхона ва уларга тегишли бўлган шартли рақамлардан фойдаланамиз:

№	Кўрсаткичлар	Корхона	Рақам
1.	"А" корхона "Б" корхонадан материал сотиб олди	"А" "Б"	1000.000.
2.	"А" корхона "Б" корхонадан материалга тегишли қўшилган қиймат солиғи сўммаси (20%)	"А" "Б"	200.000
3.	"А" корхона сотиб олинган материалларни ишлаб чиқариш жараёнига сарфлаб унинг устига қиймат қўшди	"А"	1600.000
4.	"А" корхона "С" корхонага маҳсулот сотди	"А" "С"	1600.000
5.	"А" корхона "С" корхонага сотган маҳсулотга тегишли қўшилган қиймат солиғи сўммаси	"А" "С"	320.000
6.	"А" корхона томонидан бюджетга ўтказиши лозим бўлган қўшилган қиймат солиғи сўммаси(320.000-200.000) ёки (1600.000-1000.000)*20/100	"А"	120.000

Ушбу жадвалдан кўринадики, "А" корхона маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида "Б" корхонадан материал сотиб олиб, ундан ишлаб чиқариш жараёнида тўлиқ фойдаланиб, устига қиймат қўшган ҳолда "С" корхонага маҳсулот сотди. Бу жараёнда "А" корхона "Б" корхонадан материал сотиб оли вақтида материалга га тегишли қўшилган қиймат солиғи сўммаси(20%)ни 200.000 минг сўмни "Б" корхонага тўлайди. "А" корхона ҳам худди "Б" корхона сингари "С" корхонага сотган маҳсулотига қўшилган қиймат солиғи билан бирга сотиб "С" корхонадан сотган маҳсулотга тегишли қўшилган қиймат солиғи сўммаси 320.000 сўмни ундиради. Бироқ, бюджетга 120.000 минг сўм ўтказиб берапти. Бу 120.000 минг сўмлик билвосита солиқ "Б" ва "С" корхонага тегишли бўлиб, унинг бюджетга ўтказиб берувчиси сифатида "А" иштирок этади. Ўз навбатида "Б" корхона "А" корхонадан олган 200.000 минг сўмлик

қўшилган қиймат солиғи сўммасининг, "С" корхона "А" корхонага тўлаган 320.000 сўмлик қўшилган қиймат солиғи сўммасининг қанчадир қисмини(бу унинг маҳсулот реализация ҳажмидан келиб чиқиб аниқланади) бюджетга ўтказиб беради. Бу ердан шу нарса кўринадики, билвосита солиқлар кўринча икки кадам билан юради, биринчисини материал сотиб олувчига қўйса, иккинчисини маҳсулот сотиб олувчига қўяди, аммо, солиқ юқини учинчи шахс-ўртада турувчи ишлаб чиқаришни амалга оширган корхона зиммасига юклайди.

Солиқлар солиқ тўловчиларга тегишлигига қараб юридик шахслардан олинадиган солиқлар(йиғимлар) ва жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар(йиғимлар)га бўлинади. *Юридик шахслардан олинадиган солиқлар(йиғимлар)*га қуйидагилар киради: юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар (ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ, қўшимча фойда солиғи, бонус (имзоли ва тижоратбоп тоғилма бонуслар), сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, мол-мулк солиғи, ер солиғи, ягона солиқ тўлови, ягона ер солиғи, ягона ижтимоий тўлов, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар, Республика йўл жамғармасига йиғимлар, бюджетдан ташқари Умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, академик лицейлар ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмалар, тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ, айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим, давлат божи, боғхона тўловлари, боғхона божи ва шу қабилар.

Қуйидагилар жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар ва йиғимлар ҳисобланади: жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, мол-мулк солиғи, тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ, айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим, фуқароларнинг бюджетдан ташқари

Пенсия жамғармасыга суғурта бадаллари, давлат божи, божхона тўловлари, божхона божи ва шу кабилар. Шу билан биргаликда юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, агар маҳаллий ҳокимиятлар ўзларининг молиявий ҳуқуқлари сифатида ўз худудларида қайд этилганлардан ташқари бошқа маҳаллий солиқлар ва йиғимларни жорий этса, тегишлилига қараб юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларга кириши мумкин.

Шунингдек, солиқлар солиқларнинг ундирилиш объектига кўра даромаддан олинадиган солиқлар, мол-мулкдан олинадиган солиқлар ва айланма(оборот)дан олинадиган солиқларга ажратилади.

8.3. Солиқ механизми

Солиқ тизимида солиқ механизми тушунчаси ҳам қўлланилади. Ҳар қайси жараён икки хил тартибда амал қилади. Биринчиси бу табиий ҳаракат бўлиб, категориянинг ички қоидаларига асосланган ҳолда табиий равишда амал қилади. Бундай табиий ҳаракатлар бошқариладиган ва бошқарилмайдиган бўлади. Масалан, табиатдаги фаслларнинг алмашинуви бу бошқариб бўлмайдиган табиий жараён ҳисобланади. Худди шу сингари иқтисодиётда ҳам табиий жараёнлар мавжуд бўлади. Аммо, иқтисодиётни инсониятнинг ўз яратган ва унинг аксарият жиҳатларини инсон бошқариш имконига эга. Демак, иккинчи ҳолатда бошқариладиган табиий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаракатларни инсоният уни ўз манфаатлари йўлида бошқариб боради. Солиқларни аслида инсониятнинг ўзи яратган. Унинг мавжудлиги объектив ижтимоий-иқтисодий жараён ҳисоблансада, аммо, унинг ҳаракати бошқариладиган жараён ҳисобланади. Бундай бошқарилиш унинг механизмларининг мавжудлигини тақозо этади. Солиқ механизми ҳақида ягона фикрлар мавжуд эмас.

Аммо, солиқ механизмига нисбатан унинг амалга оширилиш жараёни ва унинг солиқ тизимидаги ўрни нуқтаи назаридан ёндошиш лозим. Солиқ тизимида қўлланилган ҳар бир категория аниқ ўзининг чегараси ва ифодаси бўлиши зарур. Агар, "солиқ механизми" деган тушунча қўлланила бошландими, демак, бу тушунча орқали солиқ тизимидаги у ёки бу жараёнларни ифодалаш учун унинг объекти бўлиши керак. Акс ҳолда бу тушунчани қўллашдан мазмун қолмайди. Дастлаб механизм сўзининг маъноси ва нинг солиқ тизимида тегишлилигини аниқлаб олиш зарур бўлади. Механизм сўзи аслида грек тилидан

олинган бўлиб, "μηχανή mechané — машина" деган маънони билдириб, бу тушунча асосан машина ва техник қурилмаларнинг ҳаракатга келтирувчи хусусиятлари сифатида кенг қўлланилади. Машина ва техник қурилмаларнинг ички элементларини ҳаракатга келтириш жараёни -механизм сўзи орқали ифодаланади. Демак, механизмнинг асосини объектнинг элементларини маълум бир йўналишда ҳаракатга келтириш жараёнидир. Буни солиқ тизимида нисбатан қўллайдиган бўлсак, жорий этилган солиқларни ундиришни амалга ошириш учун солиқ сиёсати юритилади(аввалги бобларда тўхталиб ўтилган). Аммо, солиқ сиёсати солиқларни ундиришнинг механизмларини яратсада, уларни ҳаракатга келтирувчи элементларнинг ўзаро боғлиқ ҳолдаги ҳаракатини солиқ сиёсати ўзида тўлиқ камраб ололмайди. Шу боисдан ҳам бундай жараёнларни уйғун ҳолда ифодалаш зарурлиги солиқ механизми зиммасига тушади. Солиқ механизмининг моҳиятини англаш учун аввало унинг таркибий тузилишини аниқлаб олишимиз лозим.

12-расм. Солиқ механизми ва унинг таркибий тузилиши.

Келтирилган расмдан кўринадики, солиқ механизми ўз таркибий тузилишига эга бўлиб, у солиқ элементлари, солиқ ундириш усуллари ва солиққа тортиш тартибларини камраб олади. Механизм тушунчаси ва солиқ механизмининг таркибий тузилишидан келиб чиқиб, солиқ механизмига таъриф бериш мумкин. *Солиқ механизми бу-* солиқ элементлари, солиқ ундириш усуллари ва солиққа тортиш тартибларининг ўзаро боғлиқ ҳолда ҳолати ва

ҳаракат қилиш жараёни бўлиб, жорий қилинган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундирилишининг амалий жараёнларини ифодалайди.

Солиқ механизмнинг таркибида асосий ўринни эгаллайдиган солиқ элементлари ҳақида аввалги бобларда батафсил тўхталиб ўтилган эди. Қуйида эса солиқ ундириш усуллари ва солиққа тортиш тартиблари хусусида тўхталамиз.

Кадастр луғавий маъноси француз тилида "cadastre-рўйхат, реестр" деган маънони билдирса, латин тилида "catastrum яъни, capitastrum (caput-бош)-бош сони" маъносига эга. ади. Кадастр тушунчаси дастлаб ер, аҳоли ва чорва молларининг ҳақиқий ҳисобини юритиш мақсадида қўлланилган бўлиб, бунинг асосий сабаби ҳам солиққа тортиш мақсади бўлган. (бу ҳақда аввалги бобларда келтирилган). Эрамиздан аввалги уч мингинчи йилларда Қадимги Мисрда ерларнинг ҳажмини ўлчаш ва уларни рўйхатга олиш ишлари амалга оширган ва уларнинг ҳисоби юритиб борилган. Қадимги Римда О.Август томонидан ердан олинadиган мажбурий тўлов сифатида «caputigum» киритилган, кейинчалик эса аҳолини рўйхатга олиш мақсадида «caputigum registrum» тушунчаси қўлланила бошланди. Бу даврда солиқ тизимини ислоҳ қилиш борасида «capitastrum» ва «catastrum» категориялари солиқ объектларини изоҳлаш мақсадида қўлланила бошланди. 1718 йилда италиян Джованни Джакомо Мариони томонидан дастлабки илмий асосланган кадастрнинг ишлаб чиқиши кейинчалик Европанинг аксарият давлатларида ер участкалари ва кучмас мулкларни солиққа тортиш мақсадида асос қилиб олина бошланди ва шу тариқа солиққа тортишнинг асосий усулларида бири сифатида кадастрли маълумотлар муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

Ўзбек давлатчилиги тарихида амал қилган давлатларда ҳам асосий солиқ турлари сифати ерлардан олинadиган солиқлар давлат хазинасини тўлдиришда муҳим аҳамият касб этганлигини аввалги бобларда келтириб ўтилган. Бу даврларда ҳам ерлардан солиқ ундиришда уларнинг ҳажмини ва ерлардан олинadиган солиқ миқдорини ҳисоблаб бориш ишлари амалга оширилган. Ҳозирги жаҳон солиққа тортиш амалиётида кадастрли усул орқали ер

участкалари билан биргаликда кучмас мулк объектлари ва транспорт воситаларини солиққа тортиш амалга оширилиб келинмоқда. Демак, солиққа тортишнинг кадастрли усули бу солиқ объектларига солиқ миқдорларини белгилаш ва ундириш ушбу объектларнинг техник, физик ва химиявий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилишини билдиради. Бу ерда объектнинг техник хусусияти деганда унинг тузилиши ва мустаҳкамлиги(сейсмологик хусусиятлари), физик хусусияти эса объектнинг ишлаш қобилияти(масалан транспорт воситасининг от кучи), химиявий хусусиятлари эса ерларнинг тузилиши, унинг унумдорлиги кабилар назарда тутилади. Ўзбекистон солиқ тизимида кадастр усули орқали ер солиғи, мол-мулк солиғи⁶², четдан автомобил транспорт воситаларини олиб киришда акциз солиғи ва Йўл фондига йиғимлар ҳамда транспорт воситаларининг вақтинчалик транзит ҳолда Республика ҳудудидан олиб ўтганлик учун Йўл фондига йиғимлар ундиришда қўлланилиб келинмоқда. Ер солиғини ундиришда кадастр усулидан фойдаланишда Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Ер ресурслари, геодезия, картография ва Давлат кадастри давлат қўмитаси томонидан ерларнинг тузилиши, жойлашуви, унумдорлиги, фойдаланиш даражасига қараб мувофиқлиги каби кўрсаткичларни ўзи ичига олган кадастр маълумотларига асосланади ва қатъий сўмда солиқ бирлигини белгилаш орқали солиқ ундирилади.

Четдан Ўзбекистон ҳудудидага автомобил транспорт воситаларини олиб киришда акциз солиғини ундиришда автомобилларнинг қиймати эмас, балки уларнинг физик ҳажми, бундай автомобиллар учун Йўл фондига йиғимларни ундиришда эса транспорт воситаларининг от кучи ҳамда транспорт воситаларининг вақтинчалик транзит ҳолда Республика ҳудудидан олиб ўтганлик учун Йўл фондига йиғимлар ундиришда транспорт воситаларининг сифими(жойлашув ўрни) каби кўрсаткичларга асосланади.

⁶² Ҳозирги вақтда мол-мулк солиғини ундиришда транспорт воситаларининг от кучи қараб солиққа тортиш фақат Йўл фондида четдан автомобил транспорт воситаларини олиб кирганлик учун йиғимни ундиришда фойдаланилади.

Солиққа тортишнинг кадастр усулининг афзаллиги шундаки, бунда солиқларни ҳисоблаш жараёни осон кечади, аввалдан аниқлаб қўйилган қатъий кўрсаткичларига асосланиб солиқ бирлигига солиқ ставкаларини қўллаш орқали солиқлар ҳисобланади. Аммо, солиққа тортиш кадастрли усули солиқ объектларининг самарадорлик кўрсаткичларини эътиборга олмайди, солиқ объектдан олинadиган даромадлар ҳажми билан боғланмайди, бу эса солиқ объектга эгаллик қилувчидан солиқ объектдан объектив равишда (масалан, бетоблиги, ишга яроқсизлиги, ноқулай об-ҳаво шароити туфайли ерлардан даромад оломаслиги) унумсиз фойдаланган вақтда ҳам солиқ ундиришга олиб келади. Шу сабабли ҳам мазкур усул солиқларнинг моддий ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишга ундаш хусусиятларини ҳам ифодалайди.

Солиқларни ундиришда яна бир кенг қўлланиладиган солиққа тортиш усули бу *даромад эгасининг даромад манбаидан олганига қадар солиқ ундириши усулидир*. Бу усулнинг моҳияти шундаки, солиқ тўловчи ҳисобланган юридик ёки жисмоний шахс даромад манбаига эга бўлиб, ушбу даромадларга эгаллик қилиш (тасарруфига олиши) жараёнидан олдин белгиланган тартибда солиққа тортилиб солиқ ундирилади. Бу усул асосан юридик шахслардан олинadиган фойда солиғини ҳисоблаш жараёнида корхона ўз акционерлари ва таъсисчиларига ҳисобланган дивидендлар ва фойзаларга тўлов манбаида солиқ солинади, шунингдек, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғини ҳисоблашда иш берувчи корхона (солиқ агенти) томонидан солиқ сўммаси даромад манбаида (иш ҳақи ва бошқа солиққа торилadиган даромадларни жисмоний шахс қўлига олганига қадар) ушлаб қолинади.

Солиққа тортишнинг ушбу усулининг афзаллиги шундаки, биринчидан даромад эгасини солиқларни бюджетга ўтказиб бериш мажбурияти ва унинг жавобгарлигидан халос этади, солиқларнинг ўз вақтида бюджетга тўланишига имкон яратилиб, ушбу солиқ турлари бўйича солиқларнинг йиғилувчанлигининг даражасини оширади ҳамда солиқ қарздорлиги жуда кам ҳолатларда юзага келади. Камчилиги шундаки, ушбу солиққа тортишда солиқ агентлари томонидан солиқларни ундириш ва ҳисоблашдаги хатолик ва қонунбузарликлар

солиқ тўловчининг реал даромадларини камайишига олиб келиши билан биргаликда бундай ҳолатлар ҳақида даромад эгасининг маълумотларга эга бўлиши қийин кечади.

Солиққа тортишнинг кейинги усули *декларация усули* ҳисобланади. Солиқ тортишнинг декларация усули ҳам бошқа иктисодий категориялар ва муносабатлар сингари ўз тарихига эга бўлиб, тарихий манбаларга қараганда дастлабки солиқлар юзага келган қадими Римда амалда қўлланилган бўлиб, Римда императорлик қилган Октавиан Август томонидан амалга оширилган солиқ ислохотларига бориб тақалади. Яъни ер эгалари ва даромадга эга бўлган шахслар давлатга ўзларининг мол-мулки ва даромадлари бўйича ахборот бериб туриш мажбуриятини юклатилган бўлиб, ушбу маълумотнома кейинчалик декларация номи билан аталган. Чунки, Рим империяси бу даврда жуда кўп жойларни ўз ҳукмронлигида сақлаган бўлиб, улардан солиқларни (товонни) ундиришда бир томондан қийинчилик туғилган бўлса, бошқа томондан солиқларни ундириш харажатлари ошиб кетган, қолаверса, давлатнинг даромадларини аниқлаш мураккаблашиб борган. Солиқ декларациясининг жорий қилиниши эса солиқларни ундириш ишларини осонлаштирган.

Солиқ декларацияси гарчи Римда пайдо бўлган бўлсада, унинг луғавий маъноси аксарият бошқа иктисодий-ҳуқуқий тушунчалар сингари латинча "Declaratio"- "эълон, ошкор этаман" деган маънони беради. Ҳозирги кунда эса жаҳон амалиётида солиқ декларацияси "Tax declaration" "tax return" каби терминлар билан изоҳланиб, улар ҳам солиқ декларациясининг мазмунини ифодалайди. Декларация тушунчасига, жумладан унинг солиқларга тегишлилиги бўйича Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида "декларация (лот. declaratio — маълум қиламан, эълон қиламан) бир ёки бир неча ҳуқуматлар, сиёсий партиялар, халқаро ёки жамоат ташкилотларининг дастурий ҳужжат, муҳим халқаро воқеа, қонун ва ҳақозоларни умум эътиборига етказувчи баёноти; умумсиёсий принципларни тантанали равишда эълон этиш (мас, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Ўзбекистон Республикаси Мустақиллик декларацияси); солиқ тўловчининг даромадлар хусусияти ва миқдори тўғрисида

баён қилиши; почта билан мамлакат ташқарисига юбориладиган пул ва қимматбаҳо пакетларга илова қилинадиган ҳужжат; чегарадан ўтувчи шахс ўзида буюмлар, қимматбаҳо нарсалар ва ҳ.к. борлиги ва улар миқдори тўғрисида божхонага топширадиган маълумот (қ. Божхона декларацияси)" сифатида таърифи келтирилган бўлсада, аммо, Солиқ кодексида солиқ декларацияси тушунчасининг моҳияти келтирилмаган. Солиқ декларацияси бу солиқ тўловчилар томонидан ўзларининг олган даромад манбалари ва миқдорлари ҳақида тизимлашган ахборотларни тегишли давлат органларига тақдим этиш шакли ва воситасидир.

Ўзбекистон солиқ тизимида ушбу усул орқали мулкӣ даромадлар, (агар бу даромадларга тўлов манбаида солиқ солилмаган бўлса) фан, адабиёт ва санъат асарларини яратганлик ва улардан фойдаланганлик учун муаллифлик ҳақи тариқасида даромадлар, асосий бўлмаган иш жойидан олинган моддий наф тарзидаги даромадлар, икки ёки ундан кўп манбадан олинган солиқ солинадиган даромадлар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқаридаги манбалардан олинган даромадлар, солиқ агентлари бўлмаган манбалардан олинган даромадлар солиққа тортилади ва бундай даромадга эга бўлган шахслар белгиланган муддатдан кечикмай (Ўзбекистон ва кўпгина давлатларда жорий ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 апрелидан кечиктирмай) белгиланган шаклдаги декларацияни тақдим этади. Солиққа тортишнинг декларация усулининг ўзига хос хусусияти солиқ хизмати органлари кўшимча солиқ манбалари ҳақида маълумотга эга бўлиб, улардан хабардорлиги ошади. Солиқ ундиришнинг декларация усулининг кейинги муҳим хусусияти у солиқ тўловчиларга ўзлари олган даромадларининг солиққа тортилиш даражасини ўлчаб беради. Яъни солиққа тортилмай қолган қисми ёки ортиқча тўланган солиқлар хусусида ахборотга эга бўлади. Яна бир хусусияти унинг солиқ тўловчиларнинг солиқ саводхонлигини оширишга хизмат қилиши ҳамда солиқларнинг йиғилувчанлиги даражасини оширишга хизмат қилишидир. Демак, бу усул солиқ тизимида нафақат солиқларни ундиришга хизмат қилади,

шу билан биргаликда солиқ маъмурчилиги ва солиқ тўловчиларнинг солиқ маданиятини оширишнинг муҳим омиллари ҳам ҳисобланади.

Солиқ механизмнинг таркибий қисмларига солиққа тортиш тартиблари ҳам киради. Солиққа тортиш тартибларини солиққа тортиш усулларидан фарқлаш лозим. Дунё амалиётида солиққа тортишнинг тўрт хил тартибидан қўлланади. Булар умумий тартиб, марказлаштирилган тартиб, соддалаштирилган тартиб ва халқаро тартиблардир. Солиққа тортишнинг умумий тартиби мамлакатнинг барча ҳудудларида солиққа тортишнинг умумий тамойилларининг амал қилишини билдиради. Бунда ҳар бир солиқ тури бўйича солиқ элементлари(солиқ объекти, базаси, ставкаси, имтиёзларни қўллаш, солиқ ҳисоблаб чиқариш ва бюджетга ўтказиш) бир хил тартибда қўлланилади. Солиқлар бўйича бериладиган солиқ имтиёзлари ва преференциялари умумий тартибга нисбатан белгиланади.

Масалан, Ўзбекистон Республикасида юридик шахсларнинг мол-мулк солиғини ундириш тартиби, яъни солиқ ставкаси, солиқ объекти ва базасини аниқлаш тартиби, солиққа тортиш мақсадида мол-мулкнинг йиллик ўртача қийматини аниқлаш тартиби, солиқ имтиёзлари ва солиқни ҳисоблаб бюджетга ўтказиш тартиби барча ҳудудлардаги солиқ тўловчиларга уларнинг мулкчилик шакли ва қайси тармоққа бўйсинишлигидан қатъий назар бир хил тартибда амал қилади. Солиққа тортишнинг умумий тартиби солиқларнинг адолатлилик тамойилини ўзида акс эттириб, солиқларни бир хил тартибда ундириш, солиқ қонунчилиги нормаларини қўллашни осонлаштиради ва солиқ механизмдан фойдаланишда қулайликларни яратади. Солиқлар бўйича қарздорлик сўммаларининг юзага келиб сабабларини ўрганишни соддалаштиради ва солиқ таҳлилини амалга оширишда қулайлик туғдиради.

Жаҳон амалиётида солиққа тортишнинг марказлаштирилган тартибларидан ҳам қўлланилади. Марказлаштирилган солиққа тортиш тартибининг моҳияти шундаки, бунда солиқлар ва мажбурий тўловларни ундириш билан боғлиқ жараёнлар тизим(тармоқ, концерн, холдинг, корпорация ва ш.к.)нинг битта(асосан энг юқори ташкилот) солиқ тўловчиси билан амалга

оширилади. Бутун бошли тизим(тармоқ) учун солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бош корхона томонидан марказлаштирилган тартибда амалга оширилади. Солиққа тортишнинг мазкур тартибининг афзаллиги шундаки, бунда солиқларни тўлаш жараёни соддалашади, меҳнат ва моддий сарфлар камаяди, солиқ маъмурчилигини соддалашига олиб келади ва солиқ хизмати органлари томонидан ҳам солиқларнинг ундирилишини назорат қилиш жараёнларни соддалашига олиб келади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига марказлаштирилган тартибда солиқ тўлаш тартиби ва унинг қоидалари назарда тутилмаган бўлсада, аммо, солиқ амалиётида солиқларни ундиришни соддалаштириш мақсадида бундай тартиб истисно тариқасида фойдаланилади. Масалан, Ўзбекистондаги акциз солиғининг йирик донор тармоқлардан бўлган "Ўзтрансгаз" Акционерлик Компанияси томонидан тўланадиган акциз солиғи бутун республика бўйича марказлашган тартибда тўланади.

Солиққа тортиш тартибининг кейинги тури бу соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш тартибидир. Мазкур тартиб давлат солиқ сиёсати тактик йўналишларидан келиб чиқиб айрим турдаги солиқ тўловчиларни мақсадли рағбатлантириш ва уларнинг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда уларга нисбатан қўлланиладиган солиқ механизмларини ифодалайди. Республикамиз солиқ тизимида ҳам бу тартибдан кенг фойдаланилади. Солиқ кодексига солиқ солишининг соддалаштирилган тартиби — солиқ солишининг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қоидалари қўлланилишини назарда тутувчи алоҳида тартиби сифатида келтирилган бўлиб, у асосан ягона солиқ тўловини, ягона ер солиғини ҳамда тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ турлари бўйича қўлланилади. Бу тартибга кўра қишлоқ хўжалик корхоналари ягона ер солиғи, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, микрофирмалар ва кичик корхоналар ягона солиқ тўлови, яқка

тартибдаги тадбиркорлик субъектлари ва айрим юридик шахслар фаолиятдан келиб чиқиб қатъий белгиланган солиқни тўлайдилар.

Бу тартибда солиққа тортишнинг асосий хусусиятлари Солиқ кодекси ва бошқа тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда батафсил ёритилган. Давлатлар ўртасида ўзаро ташқи савдо ва бошқа иқтисодий интеграцияларининг кучайиб бориши солиққа тортишнинг кейинги шакли халқаро солиққа тортиш тартибларини юзага келтирди. Давлатлар ўртасида инвестор корхоналар, доимий муассаса орқали фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларини солиққа тортишни тартибга солиш ҳамда импорт ва экспортни тартиблаш ёки рағбатлантиришни мувофиқлаштириш мақсадида мазкур солиққа тортиш тартиби тамойилларидан фойдаланилади. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида ҳам мазкур солиққа тортиш тартибидан асосан 1993 йилдан бошлаб, қўлланилиб келиниб, ҳозирга қадар 76 та халқаро солиққа тортишнинг нормаларини ўзида ақс эттирган халқаро шартномалар имзоланган бўлиб, улар орқали амалдаги солиқ қонунчилиги билан биргаликда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган чет-эл компаниялари ва норезидентларини солиққа тортишда кенг қўлланилиб келинмоқда. Солиққа тортишнинг ушбу шаклининг аҳамияти шундаки, халқаро капиталнинг тақсимланиши, инвестицияларни рағбатлантириш, ўзаро товар айирбошлаш жараёнларини рағбатлантиришда муҳим роль ўйнайди ҳамда тадбиркорлик субъектларининг икки томонлама солиққа тортилишининг олди олинади. Албатта, солиққа тортишнинг ушбу келтириб ўтилган тартибларининг қайси биридан фойдаланиш ёки устуворлик бериш давлатнинг иқтисодий, жумладан солиқ сиёсатининг йўналишларидан келиб чиқилади.

8.4. Солиқ менежменти

Солиқ тизими нормал ҳолатда фаолият қилиши бу жараёни ташкил қилиш, уни бошқаришнинг механизмларини яратиш, солиқлар бюджетга жалб қилиш ва уларни ундириш билан боғлиқ таваккалчиликларни бартараф этиш, давлатнинг жорий этилган солиқларни ундириш борасидаги фаолиятининг функционал хусусиятларини аниқлаш, солиқ тўловчиларга нисбатан

муносабатларнинг умумий ва аниқ ёндошувларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишда иштирок этувчи ваколатли органларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва бу жараёнда бошқарув тамойилларини ишлаб чиқиш, солиқ тўловчиларнинг маданияти, уларнинг солиқ сиёсатига нисбатан муносабатларини баҳолаш, давлат бюджетига солиқли даромадларнинг келиб тушиш жараёнларини илмий асосда амалга ошириш(солиқларни режалаштириш ва прогноزلаштириш), солиқ тизимининг турли босқичлари ва элементларида юзага келадиган турли даражадаги таваккалчиликларни баҳолаш ва уларнинг салбий таъсирини камайтириш ва шу каби муҳим жараёнлар борки буларни эътиборга олмаслик солиқ тизимининг самарали ишлашини ташкил этиш амри маҳолдир. Бу жараёнлар эса солиқ тизимининг муҳим таркибий қисми бўлган солиқ менежментига бўлган эҳтиёжни ва унинг амал қилишини тақозо этади. Солиқ менежменти мазмунан умумий менежментнинг ички моҳиятига асосланади. Менежмент категориясининг ўзи луғавий жиҳатдан турлича мазмунга эга. Масалан, инглиз тилида management, manage-бошқариш, бошқарув, маъмурият деган маъноларни, италянча maneggiare- инструментлар билан муомала қилиш, лотин тилида manus -қўл, француз тилида manage-хўжалик юритиш, бошқариш деган маъноларга эга. Бундан кўринадики, менежментнинг асосида маълум бир фаолиятга таъсир этиш, уни бошқариш ва у билан муносабатга киришиш жараёнлари ётади. Аммо, аксарият мутахассис ва олимларнинг эътирофига кўра бошқарув жараёни менежмент жараёни ва тушунчасидан кенгрок бўлиб, менежмент асосан ижтимоий-иқтисодий ва социал жараёнларни қамраб олса, бошқарув жамият ва табиатдаги жараёнларга ҳам таълуқлидир ва шу туфайли менежмент бошқарувнинг энг муҳим ва асосий қисми сифатида юзага чиқади.

Ушбуларга асосланиб, солиқ соҳасидаги бошқарув жараёнларининг замонавий шакли сифатида солиқ менежменти ҳам ўз объекти, субъекти, босқичлари ва хусусиятларига эгадир. Солиқ менежменти деганда давлатнинг солиқ тизимига қирувчи элементларнинг ҳолати, ҳаракати, уларнинг ўзаро алоқаси, шунингдек, солиққа тортиш мақсадида тўловчилар фаолиятига давлат

томонидан аралашуви(тартиблаш, рағбатлантириш, назорат қилиш)га оид муносабатларни умумий мақсадга йўналтирилган ҳолда бошқаришга оид илмий асосланган фаолият ва жараён тушунилади. Солиқ менежменти аввало солиқ тизимига қирувчи элементларнинг ўзини бошқариш ҳамда ушбу элементлар билан боғлиқ солиқ тўловчилар фаолиятини бошқариш маконларини қамраб олади. Шу жиҳатдан солиқ менежментининг икки томонини кўриш мумкин. Давлатнинг солиқ менежменти давлатнинг солиқларни жорий этиш ва ундириш билан боғлиқ ўзининг бу борадаги фаолиятини(ваколатли органлар фаолиятини) бошқариш ҳамда давлатга солиқ тўлаш мажбурияти юклатилган юридик ва жисмоний шахсларнинг солиқ тўлаш билан боғлиқ фаолиятини бошқариш(мувофиқлаштириш) солиқ менежментининг қўлланиш чегарасини аниқлаб беради. Солиқ менежменти шу боисдан ҳам кўлами жиҳатидан макро ва микро даражадаги солиқ менежментига бўлинади. Макродаражаги солиқ менежменти давлатнинг ваколатли органларининг фаолиятининг бир қисми ҳисобланади. Давлат ўзининг марказлаштирилган пул фондларига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундирар экан, бу билан боғлиқ кенг қамровли фаолиятни ташкил этиш, уни оптимал бошқариш ва мувофиқлаштириб туриши талаб этилади. Ўзининг солиқ сиёсати орқали солиқларни жорий этиши, уларнинг ундириш механизмлари ва уларни такомиллаштириш билан боғлиқ фаолиятини йўлга қўйишидан ташқари, солиқлар билан боғлиқ бошқа яна бир қатор муносабатлар тизими ҳам юзага чиқадики, уларнинг ягона мақсад йўлида бошқариш ва мувофиқлаштиришни талаб қилади. Солиқ менежменти эса солиқ сиёсатидан ҳам кенгрок тарздаги муносабатларни қамраб олади. Давлат макроиқтисодий солиқ менежменти доирасида бевосита солиқ тизимининг ўзининг фаолиятини бошқариш билан биргаликда солиқ хизмати органларининг бошқа ваколатли органлар билан солиқ тўловчилар ва солиқ объектларини рўйхатга олиш, солиқ тушумларни ҳисобга олиш, солиқларнинг бюджетга жамланиши ва солиқларнинг бюджетлар ўртасида тақсимланиши, солиққа оид мажбуриятлар юзага келиши, солиққа оид қонунбузилишлар бўйича жавобгарлик чораларини белгилаш ва жавобгарликка тортиш, солиқ тизими

ҳамда солиқ тўловчилар фаолиятини тадқиқ этиш, солиқ тўловчиларнинг психологик ҳолати ва солиқ тизимига оид мулоҳазаларини аниқлашга оид жараёнлар ва буларни амалга оширувчи солиқ хизмати органларидан ташқари бошқа органларнинг бу билан боғлиқ муносабатларни тартиблайди, бошқаради ва мувофиқлаштиради.

Бу жараён билан боғлиқ стратегиялар ва тактикаларни ишлаб чиқади. Солиқ менежменти микро даражада амал қилиши корхоналар томонидан молиявий менежментнинг таркибий қисми сифатида амал қилади. Корхона доирасида солиқларни тўлаш билан боғлиқ жараёнлардан келиб чиқадиган муносабатларни бошқариш ва мувофиқлаштириш микро даражадаги солиқ менежментининг объектини белгилайди. Микро даражадаги солиқ менежменти уч босқичдаги муносабатларни қамраб олади. Биринчиси бу корхона доирасида солиқларни режалаштириш жараёнларини, иккинчиси, корхонанинг давлат бюджети ва бошқа мақсадли фондларга солиқларни тўлаш билан боғлиқ муносабатларни ҳамда солиқ мажбурияти билан боғлиқ бошқа иқтисодий субъектлар ва давлат органлари билан ўзаро муносабатлардан иборат бўлади. Демак, макро даражадаги солиқ менежментида давлат бюджети ва бошқа мақсадли пул фондларига солиқларни ундириш билан боғлиқ муносабатларни бошқариш масаласи ётса, микро даражадаги солиқ менежментида корхонанинг солиқ мажбуриятлари билан боғлиқ жараёнларни бошқариш масаласи асосий ўрин тутди. Ушбуларга асосланган ҳолда солиқ менежментининг моҳиятини тўлароқ англаш мақсадида унинг таркибий тузилишини куйидаги 13-расмда акс эттирамиз.

Бу расмда келтирилган солиқ менежментининг муносабатларни қамраб олиши унинг элементларининг мазмунини ҳам ташкил этади. Солиқ менежменти элементларининг амалга оширилиши қайд этилган муносабатларни қамраб олади. Бироқ, ҳозирга қадар солиқ менежменти ва унинг элементлари ҳақида иқтисодчи олимлар ўртасида ягона тўхтамга келинмаган. Баъзи иқтисодчилар солиқ менежментини солиқ сиёсати билан синоним сифатида таърифлашса,

айримлари уни солиқ механизми билан бирга қўяди. Жумладан, солиқ элементлари хусусида ҳам.

13-расм. Солиқ менежменти шакллари ва элементлари.

Масалан солиқ назоратини солиқ маъмурчилиги таркибида деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд бўлиб, аслида солиқ маъмурчилиги солиқ хизмати органларининг фаолиятини қамраб олиб, солиқ тушумларининг ўз вақтида тушиши ва солиқ қонунчилигига солиқ тўловчилар томонидан қандай амалга оширилиши жараёнларини ҳам назорат қилиш уларнинг фаолиятига қиради.

Ваҳоланки, солиқ назорати кенгрок тушунча бўлиб, у солиқ хизмати органлари томонидан амалга ошириладиган солиқ назорати доирасидан кенгрок тартибда, яъни жамоатчилик тартиби, Парламент назорати тартиби, акционерлар томонидан корхонанинг солиқ мажбуриятларини бажаришини назорат қилиш тартиби ва шу қабилар доирасида мавжуд бўлади. Буларга асосланса, солиқ назорати солиқ маъмурчилиги доирасидаги назоратдан ҳам кенгрок муносабатларни қамраб оладики, уни солиқ менежментининг алоҳида элементи сифатида ҳам қараш мумкин. Демак, солиқ менежменти кенг қамровли фаолият

бўлиб, у ўзига хос элементларининг амал қилишида намоён бўлади. Солиқ менежментининг энг муҳим элементини *солиқ маъмурчилиги* ташкил этади. Қайд этиш жоизки, солиқ маъмурчилиги тушунчаси бу замонавий тушунча сифатида солиқ жараёнини ташкил этиш ва бошқариш муносабатлари тушунчасининг синоними сифатида кириб келди.

Маъмурчилик бу "администрация" халқаро категориянинг ўзбек тилидаги маъноси бўлиб, бу термин лотинча сўз бўлиб, administratio-бошқарув, раҳбарлик деган маъноларни англатади. Иқтисодиётда, жумладан солиқ тизимида ҳам у ёки бу термин(категория)ни қўллашда албатта унинг ўзига хос маълум бир муносабатларни ифодалай олиш объекти бўлиши лозим. Шу жиҳатдан олганда солиқ маъмурчилиги ҳам солиқ тизими ва солиқ менежменти таркибида маълум бир жараён ва муносабатларни ўзида қамраб олади. Солиқ маъмурчилигига ҳам жуда кўп ёндошувлар мавжуд. Солиқ маъмурчилиги аслида солиқларни ундириш ваколати юклатилган давлат органларининг фаолиятини қамраб олиб, бу фаолият ўзларининг ҳуқуқ ва бурчлари, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни бюджетга жалб қилиши билан боғлиқ ташкилий-услубий жараёнларни, солиқ ундиришга хизмат қилувчи ва солиқ тўловчилар билан солиқларни ундириш борасидаги кенг қамровли ўзаро манфаатга асосланган фаолиятларнинг тизимли равишда бошқарилиши ва мувофиқлаштириш муносабатларини қамра олади. Шу жиҳатдан олганда солиқ маъмурчилиги куйидаги йўналишларда намоён бўлади:

Солиқ хизмати органларининг иерархияли тузилиши, уларда фаолиятни ташкил этилиш тартиби. Давлатнинг тегишли қонунларига асосан солиқ хизмати органларига ёки солиқни ундириш ваколатли органларнинг ҳуқуқий мақоми аниқланади ва уларнинг иерархияли тузилиши ва бўйсиниш тамойиллари, юқори турувчи органнинг йўриқнома, Низом, қарор, буйруқ ва бошва шу тартибдаги маъмурий характердаги ҳужжатларининг ҳуқуқий мақоми белгиланади ва уларнинг қайси доираларда мажбурий тартибда амал қилиш чегаралари кўрсатиб ўтилади. Шунингдек, солиқ хизмати органларининг

фаолиятининг ҳуқуқий асослари белгиланади, уларнинг ваколатлари ва бурчлари, функция ва вазифалари аниқланади.

Давлат солиқ хизмати органлари ва бошқа ваколатли органларнинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисобини юритиш жараёни. Бу жараён солиқ маъмурчилигининг асосий мазмунларидан бирини ташкил этади. Солиқ ва божхона хизмати органларида солиқлар ва бошқа мажбурий тушумларни ҳисобга олиш, уларни умумлаштириш, маълумотларни қайта ишлаш, жараённи таҳлил қилиш каби ишлари тизимли равишда амалга оширилади. Мавжуд камчиликлар аниқланади ва уни бартараф этиш юзасидан чора-тадбирлар амалга оширилади.

Солиқ тўловчилардан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш юзасидан ташкилий-техник ва ҳамкорлик жараёнлари. Бунда солиқ хизмати органлари ўзларининг ваколатларидан фойдаланиб, бюджетга солиқ тушумларини ундириш бўйича банк ва молия муассасалари билан ҳамкорлик ишларини ташкил этади, банк муассасаларига солиқларни ундириш(сўзсиз) бўйича тегишли кўрсатмалар, қонун йўл қўйган шароитларда солиқ қарзорлиги бўлган солиқ тўловчиларнинг ҳисобварақларини вақтинчалик музлатиб туриш борасидаги кўрсатмаларни амалга оширади ва тегишли тартибда Молия органлари билан ҳамкорликда солиқ тушумларининг ҳолати бўйича ўзаро маълумотлар айирбошлашни амалга оширади. Шу билан биргаликда ўз ваколатлари доирасида солиқ тушумларининг йиғилувчанлик даражасини аниқлаш борасида танланма кузатиш ишлари(масалан, хронометраж)ни амалга оширилади.

Солиқ хизмати органларида солиқ объектлари ва уларнинг тушумлари ҳамда солиқ ишини ташкил этишининг автоматлаштирилган(ахборот технологияларини қўллаш) шакллари яратиш ва реализация қилиш. Солиқ хизмати органларида иш жараёнларини, шунингдек, солиқ объектлари, тушумлари ва солиқ тўловчиларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларнинг ягона ахборот базасини яратиш ва унга замонавий ахборот

технологияларни қўллаш ишлари ташкил этилади. Ўзбекистон солиқ тизимида бу борада 30 га яқин махсус дастурий маҳсуллардан фойдаланилади.

Солиқ қонунчилигининг таъминланиши юзасидан ҳамкорлик ишларини ташкил этиши. Солиқ хизмати органлари солиқ назоратини амалга ошириш ва бошқа усуллар билан солиқ қонунчилиги бузилган ҳолларда ушбу ҳолатларга ҳуқуқий баҳо беришда ўзларининг ваколатларидан ташқари ҳолатлар бўйича ҳуқуқ-тартибот органларига тегишли тартибда мурожаатлар қилади ва зарурий ҳамкорлик ишларини амалга оширади. Шунингдек, хўжалик судларига солиқ қарздорлигини ундириш, солиқ тўловчини банкрот деб эълон қилиш, солиқ тўловчининг мол-мулкни хатлаш ва шу каби йўналишлар мурожаатлар қилиш ишларини ташкил этади.

Солиқ тўловчиларга солиқ хизматларини кўрсатиш ва уларнинг солиқ маданиятини ошириш борасидаги ишларни амалга ошириш. Солиқ хизмати органлари солиқ тўловчилардан солиқларни мажбурий тартибда ундириш ишлари билан бир қаторда уларга солиқ хизматларини ҳам кўрсатишга мажбур ҳисобланади. Бунда улардан солиқ ҳисоботларини қабул қилиб олиш, солиқ ҳисоботларини электрон тарзда қабул қилиб олиш, солиқ қонунчилигидаги ўзгаришларни уларга белгиланган тартибда етказиш, солиқ тўловчиларнинг солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича саволларига жавоб бериши, уларга маслаҳат ишларини амалга оширади. Бундан ташқари солиқ тўловчиларнинг маданиятини ошириш бўйича турли хил тадбирларни (тушунтириш, кўрик танловлар ўтказиш, турли хил акциялар ўтказиш, оммавий ахборот воситаларида чиқиш қилиш, турли хил рекламалар бериш ва ш.к.) ҳам амалга ошириб боради.

Солиқ хизмати органлари ўзида қонунчиликка риоя қилинишини назорат қилиш. Бу жараён ҳам солиқ маъмурчилигининг муҳим қисми ҳисобланади. Солиқ хизмати органларининг ўзларида умумий қонунларнинг бажарилиши, солиқ тўловчилар билан ўзаро муносабатларида қонунларга риоя қилиниши ҳолатлари, ишонч телефонларига қилинган мурожаатларнинг ҳаққонийлиги, солиқ хизмати органлари ходимлари томонидан солиқ объектларини яшириш, солиқ ҳисоботларини нотўғри қабул қилиш, солиқ тўловчиларнинг қонуний

мурожаатларига жавоб бермаслилик, солиқ текширувларини ўтказишда ноҳолислик қилиниши каби ҳолатларнинг олдини олиш ва улар аниқланганда тегишли тартибда чоралар кўриш ишлари ҳам амалга оширилиб борилади.

Қайд этилганлардан кўринадики, солиқ маъмурчилиги жараёни ўзига хос таркибга ва тузилишга эга бўлиб, у ўзининг турли-тумандаги фаолиятларни (ҳуқуқий, иқтисодий, социал, маданий) камраб олади. Солиқ тизимининг қанчалик самарали ишлаши кўпинча солиқ маъмурчилигининг самарали ташкил этилиши ва амалга оширилишига боғлиқ бўлади.

Солиқ менежментининг муҳим элементлари қаторида *солиқларни режалаштириш ва прогнозлаштириш* ташкил этади. Ҳар қайси давлатнинг бюджет-солиқ сиёсатидаги муҳим бўғини бу марказлашган пул фондларининг даромад манбаларини аниқлаш ва унга солиқ ва бошқа мажбурий тўловларнинг келиб тушиш жараёнларининг ҳолатини режалаштириш ва прогнозлаштириш ҳисобланади. Бу жараён эса солиқ менежментининг энг муҳим ва мураккаб бўғини саналади. Чунки, солиқларни режалаштириш ва прогнозлаштириш жараёнини амалга ошириш мураккаб ҳисоб-китобларни амалга ошириш билан бир қаторда солиқларнинг ҳажмига таъсир этувчи жуда кўплаб омилларнинг таъсирини баҳолашни тақозо этади, бу эса ўз навбатида иқтисодий, статистик, математик ва эконометрик таҳлиллар ва моделларни қўллашни зарурат қилиб қўяди. Миллий иқтисодиётдан қанча миқдорда солиқ сифатида даромадларни бюджетга сафарбар этиш мумкин ва унинг ҳам иқтисодиётга ҳам бюджет орқали давлатнинг фаолиятига таъсирини мунтазам баҳолаб туриш домий муаоммолардан бири бўлиб юзага чиқади. Бу эса солиқларни бюджетга келиб тушиш даражасини, солиқ тўловчиларнинг солиқ тўлаш имконияти (потенциали)ни аниқлашни зарурий қилиб қўяди. Албатта, солиқ тўловчиларнинг солиқ тўлаш имконияти максимал даражада уларнинг ихтиёридаги молиявий ресурслар ҳажмида бўлиши мумкин.

Бирок, юқорида таъкидлаганимиздек, уларнинг молиявий ресурсларини ҳам уларнинг ўзлари ҳам давлат манфаатлари⁶³ йўлида оқилонга тақсимлаш иқтисодий жиҳатдан самаралидир. Бу жараён аслида миллий иқтисодиётни социал-иқтисодий прогнозлаштириш ва унга асосланган ҳолда социал-иқтисодий ривожлантириш дастурларининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Миллий иқтисодиётдаги социал-иқтисодий нисбатларни ўрнатиш мақсадида марказлашган пул фондларининг тўлақонли амал қилишини таъминлаш ўз навбатида давлатнинг молиявий бошқарув функциясини келтириб чиқаради. Молиявий бошқарувнинг муҳим таркибий қисмини эса молиявий режалаштириш ва прогнозлаштириш ташкил этади. Молиявий режалаштириш жараёнида эса солиқларни прогноз қилиш алоҳида аҳамият касб этади. Солиқларни прогноз қилиш жараёнининг зарурлиги шундаки, иқтисодий муносабатлар бозор қонунлари доирасида стихияли тарзда кечади, солиқ тўлаш мажбурияти юклатилган иқтисодий индивидларнинг фаолияти рақобат муҳитига боғлиқ бўлиб, улар турлича даражада даромадларга эга бўлади, уларнинг молиявий имкониятлари ҳам ўзгарувчан хусусиятга эга бўлади, бундан ташқари уларнинг фаолиятига таъсир этувчи жуда кўплаб омиллар мавжуд бўладики, уларнинг таъсирида миллий даромадни ўзлаштириш даражаси табақалашади ва нотекистиклини келтириб чиқаради провардида жамиятнинг солиқ имкониятларининг кескин фарқланиши объектив равишда мавжуд бўлади. Бундан ташқари бошқарув жараёнида қарорлар қабул қилишда илмий асосланган ахборотларга таяниш энг муҳим шартлардан бири саналади.

Солиқларни прогноз қилиш жараёни аввало солиқ тўловчиларнинг юзага келиш жараёнларини прогноз қилиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни бюджетга келиб тушишини прогноз қилиш, миллий иқтисодиёт, ҳудуд ва алоҳида олинган солиқ тўловчиларнинг солиқ потенциалини аниқлаш ҳамда бюджетни режалаштириш ва солиқларни прогнозлаш натижаларини

боғлиқлигини таъминлашдек ўзаро боғлиқ ва кетма-кетликка асосланган жараёнлардан иборат бўлади.

Иқтисодиётга оид илмий ва ўқув адабиётлар ҳамда бошқа манбалар ўрганилганда солиқларни прогноз қилиш ва режалаштиришнинг мазмунини очиб берувчи ягона тушунчани учратиш қийин. Бир томондан прогноз ва режалаштириш жараёни ўта мураккаблиги бўлса, бошқа томондан бу жараёнларни мутахассислар томонидан турлича талқин қилинишидир. Солиқларни прогноз қилиш ва режалаштириш жараёнларининг ўхшаш хусусиятлари куйидагиларда акс этади: яъни, улар солиқ сиёсатининг таркибий элементи ҳисобланади, иккаласи ҳам молиявий инструментлар сифатида юзага чиқади, бюджетни режалаштиришнинг асос бўлиб хизмат қилиши билан бирга уларда асосан бир хил турдаги моделлар ва методларнинг қўлланилади. Шу билан биргаликда улар ўзаро фарқли хусусиятларга ҳам эга. Уларнинг бу фарқли хусусияти кўлами жиҳатидан фарқланиши(солиқларни режалаштириш микродаражада асосан маҳаллий ҳокимликлар томонидан ўз ваколатлари доирасидаги солиқ сиёсатининг мазмуни ва корхоналарда солиқ тўловларини тўлашни режалаштириш шаклида кечади), бюджет-солиқ сиёсатидаги иштироки турличалиги(солиқни режалаштириш солиқ сиёсатининг йўналишларини белгилашга қаратилган бўлса, солиқ прогнози бюджетнинг солиқли даромадларини қамраб олади), жараёнда фойдаланиладиган кўрсаткичларнинг турличалиги, турли хилдаги ахборот базаларидан фойдаланиши, турлича умумий белгига эгаллиги ва вазибаларининг фарқланиши, жараён натижаларини акс эттириши жиҳатдан фарқланиши ҳамда амал қилиш муддатларининг турличалиги ва шу каби хусусиятлари билан фарқланади. Солиқларни режалаштиришнинг фарқли хусусияти шундаки, қабул қилинган вариант ижро учун мажбурий ҳисобланади. Солиқларни прогноз қилиш ва режалаштириш солиқ тизими ва солиқ сиёсатининг самарадорлигини ифодалайди.

Аввало солиқларни прогноз қилиш ва режалаштириш жараёнлари давлатнинг молиявий сиёсатининг энг муҳим ажралмас қисми бўлиб, бу икки тушунча кенг қамровли муносабатларни изоҳлайди. Солиқларни прогноз қилиш

⁶³ Давлат манфаатлари деганда уни икки томонлама тушуниш керак. Аслида давлат жамият аъзолари, жумладан, ишлаб чиқариш соҳаси вакилларининг ҳам манфаатларини кўзлайди.

хам режалаштириш ҳам давлат бюджети жараёнига хизмат қилиб улар бир-бирини тўлдирувчи иқтисодий категориялар сифатида бюджет-солиқ сиёсатининг ядросини ташкил этади. Аммо, солиқларни режалаштириш иқтисодий муносабатлардаги ўрни юзасидан прогноз жараёнига нисбатан бирламчи ҳисобланади. Шу жиҳатдан олганда солиқларни режалаштириш давлатнинг бюджет-солиқ сиёсатининг асосий таркибий қисми сифатида давлатнинг солиқ ва фискал сиёсатининг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди ҳамда у таркибий жиҳатдан солиқларни жорий этиш, солиқ ставкаларини белгилаш, уларнинг даражаларини ўзгартириш, солиқ имтиёзларини бериш(бекор қилиш), солиқларни ундириш, солиқ тўловчиларнинг солиқ мажбуриятлари билан ҳуқуқий-меъёрий нормаларни ишлаб чиқиш ҳамда ушбу жаарёнларни тартибга солиш)мувофиқлаштириш билан боғлиқ муносабатлар йиғиндисидан иборат.

Солиқларни прогноз қилиш молиявий прогнознинг муҳим таркибий қисми сифатида молиявий прогнознинг бошқа турлари билан ўзаро таъсирда бўлади. Бу эса молиявий прогноз ва солиқ прогнозининг илдизи битта нарсага, яъни молиявий сиёсатнинг ўзагини ташкил қилишлигини билдиради. Ўз навбатида солиқларни прогноз қилиш жараёни молиявий режалаштириш, молиявий прогнозлаштириш, бюджетни режалаштириш, бюджетни прогнозлаштириш ҳамда солиқларни режалаштириш жараёнлари билан ўзаро боғлиқ бўлади. Ўз навбатида солиқларни прогноз қилиш ва режалаштириш жараёнлари макро ва микро даражада амал қилиб, улар нафақат бир-бирига шунингдек, қайд этилган кўрсаткич(жараёнлар)ларга таъсир қилади. Солиқларни прогноз қилиш макро даражада жамланма бюджетнинг даромадлар қисмига солиқ тушумларини прогноз қилишни қамраб олиб, мамлакат иқтисодиётини ижтимоий-иқтисодий прогноз қилиш ва бюджет ҳамда солиқларни режалаштириш жараёнининг асоси бўлиб хизмат қилади ва уларнинг йўналишларини белгилашга таъсир қилса микро даражада эса тармоқлар, ҳудудлар, солиқ тўловчиларнинг солиқ салоҳиятини баҳолашни, солиқ турлари бўйича солиқ прогнозини қамраб олади, ҳудудларни социал-иқтисодий ривожлантиришнинг прогноз кўрсаткичлари

ҳамда маҳаллий бюджетларнинг кўрсаткичларини аниқлашга хизмат қилади ва унинг йўналишларини белгилашга таъсир қилади.

Солиқларни режалаштириш жараёни эса макродаражада солиқ сиёсатининг ўзаги сифатида солиқларни жорий қилиш, уларни ундириш механизмлари, солиқ ставкалари, имтиёзларини белгилашга оид жараёнларни қамраб олади, мамлакат иқтисодиётини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш режаларининг асоси бўлиб хизмат қилади, бюджет жараёни ва ўз навбатида солиқларнинг ҳамда солиқларни прогноз қилиш(солиқ потенциали) жараёнига акс таъсир қилади. Шунингдек микро даражада ҳам мавжуд бўлиб, маҳаллий ҳокимликларнинг ўз ваколатлари доирасидаги мажбурий тўловларни жорий қилиш, уларни ундириш механизмлари, солиқ ставкалари, имтиёзларини белгилашга оид ва корхоналарда солиқларни режалаштириш билан боғлиқ жараёнларни қамраб олади, ҳудуд иқтисодиётини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш режаларининг асоси бўлиб хизмат қилади, ҳудуднинг солиқ салоҳиятини аниқлашга таъсир қилади.

Солиқ назорати солиқ менежментининг элементи сифатида бир томондан солиқларнинг назорат тартибидаги хусусиятларини ифодаласа, бошқа томондан солиқ хизмати органлари ва бошқа дахлдор органларнинг солиқ қонунчилигига риоя қилинишининг назоратини амалга оширишга доир ҳуқуқий муносабатларини қамраб олади. Юқорида таъкидалагимиздек, солиқ назорати бу фақатгина солиқ хизмати органларининг солиқ қонунчилигининг риоя қилиниши устидан назорат тартибидаги фаолиятини эмас, балки, солиқ қонунчилигининг амал қилиниши назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлган ваколатли органлари билан биргаликда жамоатчилик ва шахсий(таъсисчилар, акционерларнинг улар молиявий маблағ қўйган корхона томонидан солиқлар қандай тўланаётганлигини назорат қилиш шакли) солиқ назоратини ҳам қамраб олади. Солиқ қонунчилигининг амал қилиниши назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлган ваколатли органлар қаторига Парламент(Олий Мажлис) ва Ҳисоб палатаси кабилар кириб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг солиқ назоратини амалга ошириш тартиби аввалги(Солиқ сиёсати) бобида келтириб

ўтилган эди. Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси мамлакатнинг энг олий назорат органи ҳисобланиб, ушбу палата томонидан давлат солиқ хизмати ва бошқа ваколат берилган давлат органларида солиқ қонунчилигининг назорати ва уларнинг ўзларининг фаолиятининг қонунийлиги устидан назорат амалга оширилади ва ушбу ҳолат бўйича Олий мажлис палаталарига маълумотлар(ҳисобот шаклида) тақдим қилиб боради. Давлат солиқ хизмати ва бошқа ваколат берилган органлар томонидан солиқ назорати Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига кўра(III бўлим, 12-боб, 67-моддаси) солиқ назорати солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш, солиқ солиш объектларини ва солиқ солиш билан боғлиқ объектларни ҳисобга олиш, бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига тушаётган тушумларни ҳисобга олиш, камерал назорат, нақд пул тушумлари келиб тушишининг хронометражи, солиқ текширувлари, фискал хотирали назорат-касса машиналарини қўллаш, акциз тўланадиган айрим турдаги товарларни маркалаш, шунингдек айрим корхоналарда молия инспектори лавозимини жорий этиш, давлат даромадига қаратилган мол-мулкни реализация қилишдан тушадиган пул маблағлари давлат даромадига ўз вақтида ва тўлиқ тушишини назорат қилиш, бошқа мажбурий тўловларни ундириш вазифасини амалга оширадиган давлат органлари ва ташкилотлар устидан назорат қилиш ва шу кабилар шаклида амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Бу ерда гарчи Солиқ кодексига солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш, солиқ солиш объектларини ва солиқ солиш билан боғлиқ объектларни ҳисобга олиш, бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига тушаётган тушумларни ҳисобга олиш жараёнлари солиқ назорати шакли сифатида қайд этилган бўлсада, улар мазмунан солиқ хизмати ва бошқа органлар(давлат статистика органлари, адлия бошқармалари, ҳокимиятлар қошидаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш давлат инспекциялари)нинг умумий фаолиятини ташкил этади. Бу жараёнларнинг ўзини назорат қилиш эса солиқ назорати тартибида амалга оширилади.

Таянч сўз ва иборалар:

Тизим тушунчаси, солиқ тизими, тизимнинг иерархиялиги, солиқ тизими таркиби, солиқ тизимининг ташкилий тамойиллари, эгри солиқлар, тўғри солиқлар, мол-мулкдан олинадиган солиқлар, айланмадан олинадиган солиқлар, даромаддан олинадиган солиқлар, солиқларнинг гуруҳланиш мезони, солиқ механизми, солиқларни ҳисоблаш усуллари, солиққа тортиш тартиблари, солиқ декларацияси, солиқ менежменти, солиқ маъмурчилиги, солиқ назорати, умумдавлат солиқлар, маҳаллий солиқлар.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Солиқ тизимининг моҳиятини изоҳлаб беринг.
2. Тизим тушунчаси деганда нима тушунилади?
3. Солиқ тизими қанақа таркибга эга?
4. Солиқлар бюджетга йўналтирилишига кўра қандай гуруҳланади?
5. Маҳаллий солиқларга қайси солиқлар киради?
6. Солиққа тортиш тартиби ва солиққа тортиш усуллари моҳияти ва уларнинг фарқини айтиб беринг.
7. Солиқ декларациясининг солиқларни ундиришдаги роли ва уни топшириш тартибини изоҳлаб беринг.
8. Солиқ механизми деганда нимани тушунасиш? У қанақа таркибга эга?
9. Солиқ менежменти нима?
10. Солиқ маъмурчилигининг моҳияти ва уни амалга ошириш жараёни ҳақида сўзлаб беринг.
11. Солиқ назоратини амалга ошириш тартиби нималарни ўз ичига олади?
12. Солиқ тизимининг ташкилий тамойиллари деганда нималар тушунилади?
13. Солиқларни режалаштириш ва прогнозлаштиришнинг ўзаро фарқли ва ўхшаш хусусиятлари нималардан иборат?
14. Эгри солиқларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида юзага келиш жараёнини мисол тариқасида тушунтириб беринг.

9-БОБ. СОЛИҚЛАР ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ ҲОЛАТНИНГ ЎЗВИЙ БОҒЛИҚЛИГИ

9.1. Солиқлар ва ялпи ички маҳсулотнинг ўзаро боғлиқлиги

Солиқлар моҳияти жиҳатидан нафақат марказлаштирилган пул фондларини даромадлар билан таъминлайди, шу билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий жараён сифатида жамиятнинг иқтисодий соҳаси ва ижтимоий соҳаларга билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилади. Шу билан биргаликда солиқлар давлатнинг иқтисодиётга аралашуви(тартиблаши ва мувофиқлаштириши)да энг муҳим восита сифатидаги роли ҳам солиқларнинг макроиқтисодий ҳолат ва уни тавсифловчи кўрсаткичлар-ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), миллий даромад, инвестиция(асосий капиталга киритилган инвестиция)лар, ялпи талаб, ялпи тақлиф, аҳолининг реал пул даромадлари, давлат харажатлари, умумий ва алоҳида товар(хизмат)ларнинг истеъмол этилиш даражаси, бюджет тақчиллиги, импорт ва экспорт ҳажми ва шу кабилар билан ўзаро таъсирда бўлади. Солиқлар аслида асосий макроиқтисодий кўрсаткичнинг таркиби сифатида у билан таъсири уч томонлама характерга эга бўлади.

Биринчиси, бу солиқлар моҳияти жиҳатидан иқтисодий муносабатларда ялпи ички маҳсулот ва жамият аъзолари(уни яратганлар)нинг даромади бўлган миллий даромадни тақсимлаш воситасида юзага келиб, солиқлар ўзининг бир марта тақсимлаб бўлинган ялпи ички маҳсулот(миллий даромад)ни қайта тақсимлайди ва шу орқали жамиятнинг макроиқтисодий ҳолатига таъсир қилади. Бунда агар ялпи ички маҳсулотнинг кўпроқ қисмини давлат манфаатларига тақсимласа, у ҳолда умумий иқтисодий ҳолатга салбий таъсир қилади, аксинча, ЯИМдан давлат учун минимал зарур бўладиган қисмидан камроқ улушни давлат манфаатлари учун тақсимласа, у ҳолда давлатнинг фаолияти сусайиб кетади ва акс таъсир сифатида ишлаб чиқаришнинг ҳолатига ҳам салбий таъсир қилади. Демак, солиқлар ва ЯИМнинг ўзаро таъсирида энг асосий жараён солиқларнинг тақсимловчилик "фаолияти"да тақсимлаш мезонини қандай белгилашига боғлиқ бўлади. Иккинчиси, солиқлар ЯИМ билан ўзаро боғлиқлиги унинг функциялари-фискал, рағбатлантирувчилик, тартиблаш ва қайта тақсимлаш

функциясининг амал қилиши даражасига қараб ЯИМнинг ўзининг даражасига таъсир қилади. ЯИМнинг даражасига таъсири ҳам бир неча йўналишларда, яъни, унинг таркибий тузилишини ўзгартириш, ЯИМнинг миқдорига таъсир қилиш, ЯИМ истеъмол қилиниш даражасига таъсир этиш орқали амалга ошади. Учинчиси, солиқлар ЯИМ орқали бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ҳолатига таъсир қилади. Тўртинчиси эса ЯИМ ва у орқали бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларнинг солиқларнинг даражасига акс таъсири орқали солиқларнинг амал қилишига таъсир қилади. Солиқларнинг ЯИМ билан боғлиқ даражасини яққолроқ тушуниш учун унинг таркибий тузилиши, аниқроғи ЯИМнинг ҳисобланиш жараёни билан боғлиқ ҳолда кўришни тақозо этади.

Маълумки, солиқлар одатда уч хил тартибда ҳисобланади. Биринчиси бу ишлаб чиқариш ёки қўшилган қиймат усули бўлиб. Бунга кўра ЯИМ бу муаян вақт(одатда бир йил давомида) жами ишлаб чиқарилган маҳсулот(хизмат, иш)ларнинг бозор қийматидаги якуний қиймати ва ушбу жараёнда оралик истеъмол қилинган маҳсулот(хизмат, иш)ларнинг қийматининг ўртасидаги фарқ сифатида аниқланадики, бу аслида ялпи қўшилган қийматни ҳам ифодалайди. Яъни бунда ЯИМ ва ялпи қўшилган қиймат миқдор жиҳатдан тенг бўлади.

Солиқларнинг ЯИМга таъсири икки хил тартибда маҳсулотлар ва хизматларга таъсир этиш орқали ялпи қўшилган қийматнинг ҳамжигга ҳам таъсир қилади. Агар, маҳсулот таннархига қўшиладиган солиқларнинг даражалари ортиб, маҳсулотларнинг оралик истеъмоли камаядиган бўлса, ЯИМда(ялпи қўшилган қийматда) солиқларнинг улуши ортади, аммо бу солиқ юкининг ошганлигини кўрсатмайди.

Оралик истеъмол деганда эса такрор ишлаб чиқариш жараёнида иккинчи ёки кейинги босқичларда ишлатиладиган(истеъмол қилинадиган) маҳсулотлар тушунилади. Масалан, уй хўжаликлари учун озиқ овқат маҳсулотлари, истеъмол этилган сартарошлик хизмати, сотиб олинган маиший буюмлар охирги истеъмол даражасида тўхтайдди. Аммо, ун маҳсулоти уй хўжалиги учун охирги истеъмол даражасида бўлса, аммо, нон маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхона учун у оралик истеъмол қилинади. Бундай жараёнда уларнинг эгри ёки тўғри

солиқларнинг объектига тушиши орқали умумий ЯИМдаги солиқларнинг ҳиссасига таъсир қилади. Агар, такрор ишлаб чиқариш жараёнида оралик истеъмол этилиш даражаси ошса, демак, ЯИМнинг таркибида эгри солиқлар катта улушни ташкил этади, аксинча бўлса, тўғри ва ресурс солиқларининг роли ошади. Бу ердан солиқларнинг ЯИМ билан боғлиқлигида яна шу нарсани кўриш мумкинки, ялпи қўшилган қиймат жамият микёсида ўзида ишлаб чиқариш жараёнидаги барча босқичларда яратилган қўшилган қиймат билан биргаликда фойда нормаларини ҳам ўзида акс эттирган. Яъни ялпи қўшилган қиймат бу ўзида эгри солиқларни акс эттирмайди, аксинча тўғри ва ресурс солиқларини ўзида жамлайди. Агар, ЯИМ таркибида маҳсулот ва импорт-экспортга соф солиқлар даражаси ошса, у ҳолда давлат бюджетида эгри солиқларнинг ортганлигини ҳам кўрсатади.

Солиқлар ва ЯИМнинг макроиктисодий боғлиқлигини ЯИМни ҳисоблашнинг кейинги усуллари-даромадлар усули ва харажатлар усулида ҳисоблашда ЯИМнинг таркибий тузилишини таҳлил қилиш орқали ҳам аниқланади:

5-жадвал.

ЯИМни даромадлар ва харажатлар усули бўйича таркибий тузилиши (млрд. сўм)

1.	ЯИМнинг харажатлар бўйича элементлари	ЯИМнинг даромадлар бўйича элементлари
2.	Уй хўжаликлари (аҳолининг) истеъмол харажатлари (C)	Иш ҳақи даромадлари (W)
3.	Умумий хусусий инвестициялар (I _g)	Фоиз кўринишдаги даромадлар (r)
4.	Давлатнинг товар ва хизматларни истеъмоли (G)	Рента даромадлари (R)
5.	Соф экспорт (NX)	Фойда (P)
6.		Амортизация (D)
7.		Эгри солиқлар (IT)

Бу ерда ЯИМ харажатлар усули бўйича $GDP^{64} = (C) + (I_g) + (G) + (NX)$ га ва даромадлар усули бўйича эса $GDP = (W) + (r) + (R) + (P) + (D) + (IT)$ га тенг бўлади. ЯИМни аниқлашнинг кейинги ушбу усулларида кўринадикки, агар солиқлар аҳолининг реал пул даромадларига таъсир қилса, яъни даромад солиғи ставкаларини камайтирилса, уларнинг истеъмол харажатлари ошади, бу эса давлат харажатларини камайишига молиявий замин бўлади. Масалан, охириги уч йил давомида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича солиқ ставкаларининг пасайтирилиши натижасида аҳолига ихтиёрида 300 млрд.сўмдан ортиқ маблағларнинг қолиши, давлат бюджетининг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва кам таъминланган аҳоли қатламларига ажратиладиган харажатларнинг ортиб бориши эса ялпи ички маҳсулотнинг даромадлар бўйича элементларининг ҳиссасининг ўзгаришига олиб келади.

Ўз навбатида импортдан экспортнинг ортиқлиги соф экспорт сифатида ЯИМда акс этади. Солиқлар орқали экспорт операцияларини рағбатлантирилиши эса ўз навбатида соф экспортнинг улушини оширади. Солиқларнинг ЯИМда соф экспортнинг улушини ошириши эса валюта захирасини бойитиш орқали миллий валюта-сўмнинг қадрини оширишга таъсир қилади ва ўз навбатида аҳолининг пул даромадларининг харид қобилияти оширилиши ҳисобига жамғарилишни рағбатлантиради. Агар, ЯИМнинг даромадлар бўйича таркибига солиқларнинг таъсирини кўрадиган бўлсак, давлатнинг иш ҳақларини ошириш ва уни тартибга солиш борасидаги сиёсати ва ишлаб чиқариш соҳасида иш ҳақи фондларига маблағларнинг сарфланиши ЯИМда иш ҳақи даромадларининг ошишини таъминлаб ўз навбатида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғидан солиқ тушумларининг ҳам ошишига таъсир қилади.

⁶⁴ Бу ерда ЯИМ ва унинг элементлари халқаро қабул қилинган шартли бирликлар бўйича келтирилмоқда. Яъни: GDP- Gross Domestic Product(ЯИМ-ялпи ички маҳсулот); C- Consumption (уй хўжаликлари истеъмол харажатлари); I_g- investment general(умумий хусусий инвестициялар); G- Government(давлатнинг товар ва хизматларни истеъмоли); NX- net export(соф экспорт); W- Wage(иш ҳақи даромадлари); r- rate(фоиз кўринишдаги даромадлар); P- profit(фойда); D- depreciation(амортизация); IT-indirect tax(эгри солиқлар).

Иш ҳақининг ошиши эса аҳолининг истеъмол харажатларига ҳам таъсир қилади. Истеъмол харажатларнинг ошиши эса ЯИМдаги эгри солиқларнинг улушининг ошишига таъсир қилади. Иш ҳақи шаклидаги даромадларнинг камайиши корхоналарда қўшилган қийматни камайтириш билан бирга истеъмол товарларига бўлган талабни камайтиради. Талабнинг камайиши эса эгри солиқларнинг объекти бўлган айланма(реализация) ҳажмига таъсир қилади. Корхоналарнинг олган фойдаси, рента даромадлари ва фоиз кўринишдаги даромадларнинг ошиши эса тўғри солиқларнинг ЯИМдаги улушини ошириб, эгри солиқлар ҳиссасини камайтиради.

Корхоналарда яратиладиган амартизация эса умумий хусусий инвестицияларнинг кўпайишига олиб келиб, ЯИМда ресурс солиқларининг ҳиссасини оширади. Юридик ва жисмоний шахсларда жамғарилишга мойилликнинг ошиши инвестицияни камайтиради, аммо, фоиз кўринишдаги даромадларни оширади. Бироқ, фоиз кўринишдаги даромадларда инвестицияга нисбатан иқтисодий самарадорлиги паст бўлади. Корхоналарда инвестицион жараёнларни солиқлар орқали рағбатлантириш эса фоиз кўринишдаги даромадларнинг ЯИМдаги улушини камайтириб, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ва улар орқали эгри солиқлар миқдорини оширади. Чунки, инвестициялар қўшилган қийматни шакллантиради.

Демак, солиқларнинг ЯИМ билан макроиқтисодий боғлиқлиги уч омил ҳисобига юз беради ва ҳаракатда бўлади. Биринчи бу давлатнинг иқтисодий сиёсати бўлса, иккинчиси корхоналарнинг иқтисодий-молиявий сиёсати, учинчиси эса аҳолининг иқтисодий фаоллигидир. Мана шу уч бўғиндаги ўзаро боғлиқлик ва уларнинг иқтисодий сиёсати(фаоллиги) ЯИМнинг даромадлар ва харажатлар таркибий элементларининг ҳолатига таъсир қилиб, бу таъсир солиқларнинг қандай шаклларда ЯИМ таркибида қатнашишини белгилаб ҳам беради. Ваҳоланки, солиқларнинг ўзи ЯИМни тақсимловчи восита сифатида ҳам амал қилади.

Солиқлар ва ЯИМ ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги қайд этилган ҳолатлар билан бирга уларнинг миқдорий корреляцион боғлиқликка ҳам эга бўлиб, уни эконометрик таҳлиллар орқали англаш мумкин. Солиқлар ва ЯИМ ўртасидаги ўзаро боғлиқлик доимо корреляцион боғлиқликда бўлади. Бюджетга солиқ тушумларининг бир маромда ошиб бориши ва ЯИМнинг ҳам бир маромда ошиб бориши шароитида бундай корреляцион боғлиқ ва уларнинг эластиклиги пропорционал тартибда кечади. Агар, ЯИМ ҳажми камайган шароитда солиқ тушумларининг ҳам ортиши давом этадиган бўлса, уларнинг боғлиқлиги регрессив характерга эга бўлади, бошқача қилиб айтганда солиқларнинг прогрессивлиги ошганлигини билдиради ва у ЯИМ ҳажми камайган шароитда ҳам солиқларнинг бюджетга жалб қилиши ишлаб чиқариш соҳасида капитал жамғарилиши ва инвестицияни сусайтиради. Албатта уни тартиблаш давлатнинг солиқ сиёсатида қандай тактикалардан фойдаланишига боғлиқ бўлади.

9.2. Солиқ мультипликатори ва унинг макроиқтисодий самараси

Солиқларнинг моҳиятини тадқиқ этишда жаҳон амалиётида унинг макроиқтисодий ҳолат боғлиқлигини тавсифловчи кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади. Таъкидланганидек, солиқлар ҳам макро ҳам микро даражада иқтисодиётдаги такрор ишлаб чиқариш жараёни бўғинлари истеъмол, айирбошлаш, ишлаб чиқариш ва тақсимот муносабатлари билан доим бирга бўлади ва уларнинг ўзаро ҳаракатларига таъсир қилиб туради. Солиқларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнларига таъсирига оид кўрсаткичлар жумласига солиқ мултипликатори кўрсаткичи кириб, мултипликатор тушунчаси лотинча "multiplicare-кўпайтириш, ошириш" деган маъноларни англашиб у дастлаб иқтисодиётдаги макроиқтисодий ҳолатларни изохлашда инглиз иқтисодчиси Ричард Фердинанд Кан томонидан қўлланилган. Р.Кан ўзининг 1931 йилда ёзган "Уй хўжалиқларининг инвестицияси ва ишсизлик ўртасидаги боғлиқлик" (The Relation of Home Investment to Unemployment) асарида инвестиция ва бандлик ма.салалари ҳамда аҳоли даромадларининг ўзаро боғлиқлигини мультипликатор

орқали тушунтириб беради. Ушбу макроиктисодий боғлиқликни эса АҚШлик олим Ж.Кейнс ва унинг издошлари давом эттириб, мультипликатор тушунчаси орқали инвестиция, даромад, солиқлар, ва давлат харажатларининг ўзаро нисбатларининг макроиктисодий самарасини кенг изохлаб берди.

Мультипликатор асида ўзгараётган жараённинг истеъмолга максимал мойиллик(MPC⁶⁵) жамғарилишга максимал мойиллик(MPS⁶⁶) индексларининг доим ўзаро тенг келиши ва уларнинг ҳолатига қараб давлат харажатлари ва солиқларнинг таъсири турлича бўлиши мумкинлиги изоҳланган. Ж.Кейнс ва унинг издошларининг фикрича $MPC + MPS = 1$ коэффициентга тенг бўлиб, ўз навбатида жамғарилишга максимал мойиллик тескари ҳажми $1/MPS$ га ёки унинг истеъмолга таъсиридаги фарқ бирлиги $MPS - 1/(1 - MPS)$ га тенг бўлади.

Кейнс мультипликатори шунини кўрсатадики, дастлабки инвестиция даражасига нисбатан миллий даромад қанчага ўсади. Шунингдек, давлатнинг умумий харажатлари натижасида ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига ҳам таъсир қилади. Бундай самарадорликни мультипликаторлик самараси деб айтади. Дастлабки инвестиция миллий даромадни ўстиришни юзага келтиради, миллий даромаднинг бир қисми жамғарилишга ва бир қисми истеъмолга сарфланиши миллий даромаднинг янгидан ўсишини таъминлайди, аммо, аввалги босқичига нисбатан камроқ ҳажмда бўлиб, бунинг даражасини истеъмолга ёки жамғарилишга мойиллик даражаси аниқланб беради. Бундай самарадорлик қуйидагича тушунтирилади. Миллий иқтисодиётда инвестиция харажатларининг 5 млрд. долларга ошиши миллий даромаднинг 15 млрд.га ошишига олиб келса у ҳолда мультипликатор 3 га тенг бўлади(15/3), миллий даромад 20 млрд. долларни ташкил этса, у ҳолда мультипликатор 4 га тенг бўлади. Бундан ташқари агар автоном равишда алоҳида ҳудудга ёки корхонага сарфланган инвестициянинг истеъмолга мойиллик даражасида мультипликатор кўрсаткичи нимага тенг бўлиши қуйидаги мисолда тушунтирамиз. Янгидан

⁶⁵ MPC-халқаро кўрсаткич бўлиб, "Maximum propensity consumption"- Истеъмолга максимал мойиллик деган тушунчани англатади.

⁶⁶ MPS- халқаро кўрсаткич бўлиб, "Maximum propensity saving"- Жамғарилишга максимал мойиллик деган тушунчани англатади.

корхонани қуришга сарфланган 100.000 млн. сўмлик маблағ миллий даромадни оширишда иккинчи босқичли даромадни шакллантиради ва шу орқали давом этади. Агар, миллий иқтисодиётда истеъмолга мойиллик кўрсаткичи 2/3 нисбат(ёки 0,66667) коэффициентига тенг бўлса, сарфланган 100.000. млн сўмнинг 666,67 млн. сўмлиги истеъмол тарикасида(қурилиш моллари, иш кучи ва шу каби харажатлар) бошқа товар ишлаб чиқарувчилар томонидан ушбу маблағ даромад сифатида ўзлаштирилади. Агар, қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларда ҳам истеъмолга мойиллик 2/3 нисбатда бўлса, уларнинг ўзлаштирган 666,67 млн. сўмлик маблағнинг 444,44 млн.сўмлиги (0,66667 коэффициент) истеъмолга сарфланиб, ушбу маблағ бошқа корхоналарнинг даромадига айланади ва шу тартибда давом этади. Дастлабки сарфланган 100 млн сўмлик инвестиция истеъмолга мойилликнинг тенг равишда 0,66667 коэффициентга эгаллиги ҳолатида қуйидагича миллий иқтисодиётнинг ўсишини таъминлайди:

$100.000 + 666.67 + 444.44 + 296.30 + 197.50 + 131.60 + 87.70 + 58.40 + 39.50 + 26.60 + 17.40 + 11.60 + 7.70 + 5.10 + 3.40 + 2.20 + 1.40 + 0.90 + 0.6667 = 300$ млн. сўм.

Демак, миллий иқтисодиётга инвестиция қилинган 100 млн сўмлик маблағ тенг равишда истеъмолга мойиллик кўрсаткичи(0,66667) шароитида 300 млн. сўмга айланади, яъни миллий даромадни оширади. Бу ҳолда мультипликатор кўрсаткичи $M_k = 1/(1 - 2/3) = 3$ га тенг бўлади.

Кейнснинг ушбу мультипликаторлик самараси тушунча ва коэффициентлари у ва унинг издошлари томонидан солиқларга ҳам олиб ўтилди. Давлатнинг солиқ сиёсатининг самарадорлигини баҳоловчи ҳамда уларнинг макроиктисодий ҳолат билан қандай боғлиқликда бўлишлигини айнан солиқ мультипликатори тушунчаси ни ҳам киритади. Солиқ мультипликатори (m- Tax multiplier) моҳияти жиҳатидан солиқларнинг ўзгариши миллий иқтисодиётда ЯИМ ёки миллий даромаднинг ўзгариши ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди ва у оддий ҳолатда қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Mc(m_t) = \frac{\text{ЯИМ ёки миллий даромаднинг ўсиши}}{\text{Солиқларнинг ўзгариши}} \quad (1).$$

Бу коэффициентни тўлароқ шаклда эса Кенсчилар куйидаги тартибда изоҳлаган:

$$m_t = \frac{\Delta V}{\Delta T} = \frac{-b}{1-b} \cdot \Delta T. \quad (2).$$

Ўз навбатида га тенг бўлади.

(3).

Бу ерда:

ΔV - ЯИМ ёки миллий даромаднинг ўсиши;

ΔT - солиқларнинг ўсиши;

b - истеъмолга мойиллик кўрсаткичи.

Бу ерда солиқларнинг ўзгариши ҳам икки томонлама характерга эга бўлади. Солиқларнинг рағбатлантирувчилик хусусияти оширилиб, солиқлар базис(аввалги) йилга нисбатан камайтирилиши ўз навбатида ЯИМ ёки миллий даромадни оширади ва аксинча солиқларнинг оширилиши ЯИМни камайтиради. Бу камайтириш ЯИМнинг кўпроқ қисмини бюджетга олиши ва ЯИМнинг ўзининг ишлаб чиқаришдаги ҳолатининг камайиши тарзида юз беради. Буни куйидаги шартли мисолда кўриш мумкин. 2013 йилда ЯИМ кўрсаткичи 7306 млрд.доллор ва 2014 йилда 8944 доллорни ташкил этган бўлсин. Шу йилларда охириги истеъмолга қилинган харажатлар миқдори мос ҳолда 4477 ва 5887 млрд. доллорни ташкил этиб, бу йилларда орасида истеъмолга мойиллик даражаси куйидагича бўлади:

$b = (5887-4477)/(8944-7306) = 1410/1638 = 0,861$ коэффициент. Агар, давлат бюджетга солиқ тушумлари 2345 млрд.доллорни ташкил этиб солиқларни 10 фоизга камайтириш(234,5 млрд.доллорга) ЯИМ ҳажмининг 1452,6 млрд.доллорга ошишига олиб келиши мумкин($234,5 \times 0,861 / (1-0,861) = 1452,6$). Бу ердан кўринадики, солиқларнинг умумий ҳажмининг 10 фоизга камайтирилиши ҳисобига бюджетдан йўқотилган маблағга (234,5 млрд.доллор) нисбатан ЯИМнинг ўсиши (1452,6 млрд.доллор) қарийиб 6,2

марта(1452,6/234,5)га кўпроққа ўсишини таъминлайди ва бу солиқларнинг тескари иктисодий самараси бўлиб, бу солиқ мультиплатори орқали изоҳланади. Демак, ўртача солиқ ставкаси камайтирилса, солиқ мультиплатори самараси шунча юқори бўлади ва аксинча. Солиқларнинг камайтирилиши хусусий ва ялпи таклиф билан биргаликда ишлаб чиқариш ҳажмини ҳам оширади, солиқларнинг оширилиши эса уларни камайтиради.

Шундан келиб чиқадики, истеъмол харажатлари солиқ ставкаларининг даражасига боғлиқ бўлади. Бу ҳолатда эса солиқ мультиплатори куйидагича кўринишга эга бўлади:

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t')} \quad (4).$$

Агар, иктисодиёт очик бўлса, яъни, юмшайтирилган протекцион сиёсат амал қилса, солиқ мультиплатори импортга мойиллик даражасига таъсир қилади. Импортга мойиллик даражаси қанчалик юқори бўлса, солиқ мультиплатори самараси ҳам шунча паст бўлади, айнан шу ҳолат давлат харажатларига нисбатан ҳам мультиплатор самарасига ҳам хос бўлади. Солиқ мультиплатори ўз навбатида давлатнинг автоном тарздаги(товарлар ва хизматларни сотиб олиш харажатлари) харажатлари билан ҳам боғлиқ равишда ялпи талаб ва таклифга ҳамда ЯИМ даражасига таъсир қилади ва бу давлат харажатлари мультиплатори деб юритилади:

$$Mult._g = 1 / (1 - mpc). \quad (5).$$

Бу ерда: $Mult._g$ - давлат харажатлари мультиплатори.

Бу коэффициент шунини кўрсатадики, давлат харажатларининг оширилиши ёки камайтирилиши ЯИМ даражасининг қанчага ошиши ёки камайишини изоҳлашга хизмат қилади. Давлат харажатлари ошган шароитда ЯИМ мультиплативли даражада ошади ва давлат харжатлари камайтирилса тескари ҳолат юз беради. Бу ерда солиқлар ялпи талабга таъсир қилиш орқали харажатлар мльтиплаторига ҳам таъсир қилади. Бунда солиқларнинг мультиплативли самараси давлат харажатлари мультиплатори самарасига

нисбатан камроқ бўлади. Чунки, давлат харажатларининг ошиши бевосита ялпи талабни ҳам оширса, солиқларнинг ўзгариши эса ялпи талабни ошириши билвосита тарзда (истеъмол харажатларига таъсир қилиш орқали) амалга ошади. Бу ерда солиқ мультипликаторининг икки жиҳатига эътибор қаратилади. Биринчиси бу солиқ мультипликатори даражаси доим салбий бўлади, яъни унинг ҳаракати жами даромадга нисбатан тескари бўлиб, солиқларнинг ошиши ЯИМни камайтиради, камайиши эса уни оширади. Иккинчиси эса солиқ мультипликатори харажат мультипликаторига нисбатан доим кичик бўлади.

Агар, давлат товарлар ва хизматларга харажатларни ошириш билан бир қаторда солиқларни ҳам оширса, харажатлар даромадларни оширишга хизмат қилса, солиқлар ҳисобига эса улар камаяди. Олайлик, истеъмолга максимал мойиллик $MPC = 0,8$ коэффициентга тенг бўлган шароитда давлат хариди 100 минг сўмга оширса, у ҳолда жами ЯИМ 500 минг сўмга ошади ($100/0,2$). Солиқларнинг оширилиши эса даромадларни (ЯИМ)ни 400 минг сўмга камайтиради (чунки, солиқ мультипликатори доим харажатлар мультипликаторидан кам бўлади), натижада эса ЯИМнинг реал ўсиши эса 100 минг сўмга тенг бўлади. Бундай шароитда мультипликаторлик самараси ўзаро тенг бўлади.

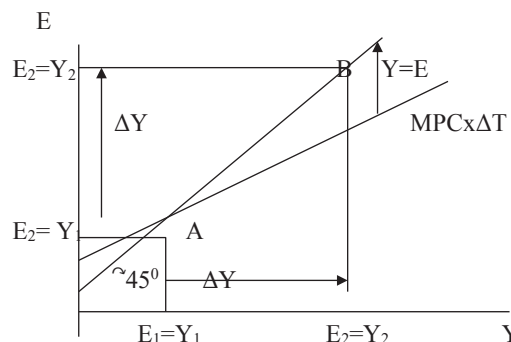
Мультипликацияли самарадорликка трансферт тўловлари ҳам таъсир қилади ва улар одатда "солиқларга қарши" тарзда таъсирда бўлади. трансферт тўловлари ҳам солиқлар сингари ялпи талабга истеъмол харажатлари орқали билвосита таъсир қилади. Трансфертларнинг оширилиши даромад эгаларининг ихтиёрида қоладиган даромадни оширади, уларнинг қисқартирилиши эса бундай даромадларни камайтиради. Олайлик давлат трансферт тўловларини 100 минг сўмга оширса, даромад эгаларининг ихтиёрида қоладиган даромадлари ҳам шунча миқдорга ошади. Истеъмолга максимал мойиллик $MPC = 0,8$ коэффициенти мавжуд бўлган шароитда истеъмол 80 минг сўмга ошади ва харажатлар мультипликатори ($100/20$) 5 га тенг бўлиб, ЯИМ эса 400 минг сўмга ошади. Бу ерда солиқлар ишга тушиб, жами даромадни 500 минг сўм эмас, балки 400 мингга туширади. Яъни, давлат харажатлари 100 минг сўмга эмас, балки, 80

мингга ошган бўлади 500 минг сўмнинг ҳар 100 минг сўмидан 20 минг сўмлик харажатларнинг жами даромаднинг камайишига олиб келган. Агар, солиқлар бўлмаганда трансферт харажатларининг ЯИМга таъсири ҳам тенг равишда 5 қаррага оширар эди, солиқлар эса уларни 4 қаррага ошишига олиб келган. Шу жиҳатдан олганда солиқ мультипликатори харажатларнинг даромадларга таъсири жиҳатдан доим салбий таъсирда бўлади деган юқорида келтирилган фикрни тасдиқлайди.

Солиқ мультипликаторининг макроиктисодий жараёнлар билан солиқларнинг боғлиқлигини тавсифлашда даромадларнинг ўсиши билан боғлиқ бўлган солиқлар (масалан даромаддан олинадиган солиқлар)нинг таъсирини изоҳлашдан фойдаланилади. Маълумки, истеъмол функцияси солиқлар билан боғлиқ ҳолатда $C = \underline{C} + mpc(Y - \underline{T} - tY)$ (бу ерда: t - максимал солиқ ставкаси) бўлиб, бу функция жами даромадлар (ЯИМ)нинг ўсиши шароитида солиқ тушумларининг қанчалик ошаётганлиги ёки камаётганлигини кўрсатади. Максимал солиқ ставкаси эса $t = \frac{\Delta T}{\Delta Y}$ $0 < t < 1$ кўринишга эга бўлиб, $Y = C + I + G$ га тенг эканлигини эътиборга олиб, $Y = \underline{C} + MPC * Y - MPC * \underline{T} - MPC * t * Y + \underline{I} + \underline{G}$ га эга бўламиз. (6). Солиқ мультипликаторининг даражаси даромад солиғи ставкаси амал қилмаган шароитдагига нисбатан камроқ бўлади (чунки, $((1 - mpc(1 - t)) > (1 - mpc))$, Олайлик истеъмолга мойиллик даражаси $mpc = 0,8$, максимал солиқ ставкаси $t = 0,1$ (яъни 10%) коэффициентни ташкил этади. Даромад солиғи мавжуд бўлмаган (қўлланилмаган) шароитда харажат мультипликатори $5(1 / (1 - 0,8)) = 5$ га тенг бўлади, агар даромад солиғи мавжуд бўлса, у ҳолда харажат мультипликатори $3,57(1 / (1 - 0,8(1 - 0,1))) = 3,57$ га тенг бўлади. Демак, бу мисолдан шундай хулоса келиб чиқадики, даромадга қаратилган солиқлар давлат харажатларига таъсир қилади ва унинг таъсири самараси эса харажат мультипликатори орқали аниқланади. Даромадга қаратилган солиқлар харажат мультипликаторини камайтиради.

Солиқларнинг камайтирилиши жами даромадлар, жами истеъмолга таъсирга қилади. Агар солиқлар ΔT миқдорда камайтирилса, даромад

эгаларининг ихтиёрида қоладиган даромадлари $Y_d = Y - T$ га тенг бўлиб, ΔT даражага ошади. Буни яхшироқ тушуниш учун қуйидаги функцияли боғлиқликдан фойдаланамиз.

14-расм. Солиқларнинг даромадлар ва режалаштирилган харажатлар йўналишида ялпи истеъмол ва даромадларга таъсири.

Истеъмол харажатлари эса мос ҳолда $\Delta T \times b$ микдорда ошади ва режалаштирилган харажатларнинг функция чизиғи эгри ҳолда юқорига силжийди ва $m_1 = \frac{\Delta Y}{\Delta G} = \frac{b}{1-b}$ кўринишдаги солиқ мультипликатори даражасида Y_1 дан Y_2 даражага етади. Келтирилган функция шуни кўрсатадики, солиқларнинг бир марта ўзгариши истеъмолни бир неча марта ўзгаришига олиб келади ва қуйидаги даражаларда боғлиқлик ўзгаришларга олиб келади.

Солиқларнинг $\Delta T \downarrow$ даражага камайиши:

=> Даромад эгалари ихтиёрида қоладиган даромадлари $\Delta T \uparrow$ даражада ошади;

=> истеъмол даражаси $b \times \Delta T \uparrow$ даражага ошади;

=> жами харажатлар $b \times \Delta T \uparrow$ даражага ошади;

=> жами даромадлар (ЯИМ) $b \times \Delta T \uparrow$ ошади ва шу тартибда давом этади.

Демак, солиқларнинг макроиктисодий ҳолат ва уни тавсифловчи кўрсаткичлар боғлиқлиги турли босқичларда ва турлича ўзаро таъсирда кечади. Бу ўзаро таъсирда солиқлар асосий тартибловчи ва мувофиқлаштирувчи роль ўйнайди. Давлат харажатлари, жами даромадлар (ЯИМ), истеъмолга мойиллик орқали жамғарилишга таъсири ва

даромадга таъсири, шунингдек, инвестицияларнинг базис даврига нисбатан истеъмолга мойилликнинг ҳолатидан келиб чиқиб ЯИМнинг ўзгаришига таъсири каби жараёнларни изоҳлашда эса солиқ мультипликатори муҳим эталон сифатидаги кўрсаткичлардан бири бўлиб хизмат қилади.

9.3. Солиқларнинг нарх, талаб ва таклиф билан ўзаро боғлиқлиги

Солиқларнинг нарх билан боғлиқлиги чамбарчас боғлиқ бўлади. Солиқларнинг нарх категорияси билан боғлиқлиги асосан икки хил шаклда: давлат механизмлари ва бозор механизмлари орқали бўлади. Нарх ва солиқларнинг ўзаро таъсир доиралари ўз навбатида икки томонлама хусусиятга эга бўлади.

15-расм. Солиқларнинг нарх билан боғлиқлиги.

Солиқларнинг нархга таъсири этишининг давлат механизмлари асосан солиқ ставкаларига таъсир қилиш, давлат ўз молиявий сиёсати орқали маҳсулот таннархини тартиблаши ва истеъмол билан боғлиқ (эгри) солиқлар орқали амалга оширилади. Давлат солиқ ставкалари орқали айрим турдаги маҳсулотларнинг нархини ушлаб туришга ва унинг ўсиб кетмаслигининг олдини олишга ҳаракат қилади. Масалан, Ўзбекистон солиқ қонунчилигида аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида аҳолига кўрсатиладиган (сув таъминоти, канализация, санитария тозалаш, иссиқлик таъминоти бўйича аҳолига

кўрсатиладиган хизматларга) хизматларга ноль даражали ставкада солиқ солиниб, бундан асосий мақсад бундай турдаги хизматларнинг нархининг қўшилган қиймат солиғи сўммасига камайтириш назарада тугилади. Шунингдек, давлат ўз молиявий сиёсатини юритиш орқали корхонанинг маҳсулот таннархини шаклланишига солиқларнинг таъсирини ошириш орқали уларга таъсир қилади. Яъни бу ерда маҳсулот таннархининг сунъий ошиб кетмаслиги мақсадида ресурс тўловлари бўйича солиқ сўммаларини маҳсулот таннархида эмас, корхонанинг даромади(давр харажатлари) ҳисобидан тўлаш механизмларини жорий қилиш орқали солиқларнинг нархни камайтирувчи сифатидаги роли юзага чиқади.

Солиқларнинг нархга таъсирини тартиблада давлатнинг энг муҳим воситаларидан бири бу истеъмол билан боғлиқ(эгри) солиқлардир. Бу ерда давлат асосан ушбу солиқлар бўйича солиқ ставкаларини ошириш ёки тушириш орқали истеъмолни тартиблайди, бундай тартиблашда эса маҳсулотларнинг солиқлар орқали оширилиши асосий роль ўйнайди. Эгри солиқлар орқали давлат ўзининг прогрессив солиқ сиёсати билан биргаликда нарх сиёсатини ҳам параллел амалга оширади. Бунда акциз солиғи катта аҳамиятга эга бўлади. Акциз солиғига тортиладиган маҳсулотларнинг таннархига солиқ ставкаларининг таъсири акциз ости шаклидаги айрим товарларни истеъмол жараёни тартибга солинади. Бунда нарх омили фискал хусусият эмас, балки, тартибловчи хусусият касб этади.

Солиқларнинг бозор механизмлари орқали таъсир этиши асосан маҳсулотга сарфланган меҳнатни ижтимоий тан олинishi яъни, корхона маҳсулот(хизмат)га сарфлаган меҳнат(материал ва меҳнат сарфлар)нинг бозорда ижтимоий тан олинishi дегани ушбу маҳсулотга нисбатан талаб ва таклиф кесишади. Аммо, талаб ва таклифнинг бундай кесишувида учта вазият кузатилади. Биринчиси корхона юқори фойда нормасига эга бўлади, иккинчисидан оддий такрор ишлаб чиқариш сақланиб қолинади(фойда ҳам зарар ҳам бўлмади) ва учинчиси корхонанинг зарарига ҳисобига содир бўлади. Агар, корхона учинчи ҳолатни лозим топса, унинг меҳнати ижтимоийлашади ёки

аксинча. Бу ерда кўринадики, маҳсулот таннархига кирувчи солиқлар маҳсулотнинг бозорда тан олинishiда ҳам роль ўйнайди ва шу орқали нархга таъсир этиб туради. Бу ерда солиқлар нархга таъсири ишлаб чиқарувчиларни бозор талабларига мослашишига мажбурлайди ва мувофиқлаштирувчи сифатида намоён бўлади. Бозор механизмлари орқали солиқларнинг таъсирида маҳсулотларнинг диверсификациялашувини ва рақобатни кучайтириш орқали намоён бўлади.

Бозор рақобатни рағбатлантиради ва шу орқали маҳсулотларнинг диверсификациялашуви(янги турдаги маҳсулотларнинг яратилиши)ни талаб этади. Маҳсулотларнинг диверсификациялашуви эса нархга таъсир қилади. Солиқлар бу жараёнда рағбатлантирувчи ва тартибловчи сифатида юзага чиқади. Янги турдаги маҳсулотнинг пайдо бўлиши унинг реализациясини тезлаштиради, маҳсулот реализацияси тезлашган маҳсулот эса корхонанинг бошқа маҳсулотларига тегишли бўлган қўшилган қиймат солиғини ҳам ўзига жалб қилади, натижада эса шу турдаги маҳсулотга нисбатан солиқ оғирлиги ошади. Бироқ, маҳсулотга бўлган талаб эса бундай солиқ оғирлигини нейтраллаштиради. Солиқлар ўз навбатида корхоналарда қўшилган қийматни тартиблашга таъсир қилиб, қўшилган қиймат даражаси эса маҳсулот таннархини белгилаб берувчи омиллардан бири ҳисобланади. Корхона ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол этадиган ресурсларига ушбу ресурсларга қўшилган қиймат ва бошқа нарх ичига кирувчи солиқларнинг даражаси таъсир қилади.

Агар корхона ишлаб чиқариш жараёнида материал харажатларга нисбатан қўшилган қийматни кўпроқ қўшса, маҳсулот таннархига эгри солиқларнинг таъсири ошади, аксинча материал харажатлар маҳсулот таркибида кўпроқ улушни эгалласа, корхонада қўшилган қиймат даражаси камаёди, ўз навбатида эгри солиқларнинг нархдаги ҳиссаси камаёди. Нархнинг ички таркибида материал харажатларнинг қўплиги корхонанинг фойда нормасига ҳам таъсир этади. Солиқлар бозорнинг талаб ва таклиф қонунининг амал қилиши босқичида нархга таъсири иккиламчи характерда бўлади. Чунки, бозорда нархни шакллантирувчи омилларни бозорнинг элементлари амалга оширади. Булар

жумласига талаб жараёни бўлиб, бу бозорда истеъмолчиларнинг талабини юзага келтиради, бу эса ишлаб чиқарувчилар(сотувчилар)нинг таклифи орқали қондирилади. Талаб қонуни талаб ҳажми билан нарх ўртасидаги тескари алоқа мавжудлигини кўрсатади. Истеъмолчилар паст нархдаги товарларни сотиб олишга интилади, нарх эса бу ерда истеъмолчиларнинг харидига тўсик бўлади, нарх юқори бўлса, уларнинг хариди камаяди ва товарлардан миқдор ва сифат жиҳатдан нафлилиги камаяди. Истеъмолчи кейинги турдаги маҳсулотни сотиб олишга бепарқилиги ошиб, унинг нархи тушган шароитдагина сотиб олишга мойиллик пайдо бўлади. Нарх пасайган шароитда эса уларнинг харид қобилияти ошади ва уларнинг даромадлигининги самараси ошади ва бу иқтисодиётда даромад самараси деб юритилади. Нархнинг ошиши эса тескари ҳолатни келтириб чиқаради ва бундай шароитда харидорлар ўринбосар товарларга нисбатан мойиллиги ошади, бу ҳолат эса иқтисодиётда ўрнини босиш самараси деб изоҳланади. Бозорда талаб ва таклифнинг мувозанида эса икки гуруҳ омиллар амал қилиб, улар асосий ва асосий бўлмаган омиллар сифатида мавжуд бўлади. Солиқлар эса моҳияти, унинг нархга муносабати жиҳатидан бу икки омилда ҳам қатнашади. Масалан, қўшилган қиймат ва акциз солиғида солиқлар асосий омиллар сифатида намоён бўлади. Чунки, аксарият товарларга бўлган талаб ишлаб чиқарувчи таклифи билан мос келсада солиқлар нархнинг таркибига кириши истеъмолчининг талабига тескари ҳаракатни келтиради, яъни ёки унинг товарга бўлган муносабатини ўзгартиради ёки унинг камроқ нархдаги ўринбосар товарларни танлашга мажбур қилади. Аммо, бу ерда ишлаб чиқарувчи фойда нормасидан воз кечган ҳолда талабга мос таклифни шакллантириши мумкин, бунда солиқлар ишлаб чиқарувчини фойдадан маҳрум қилади. Айрим товарларнинг истеъмолида баъзи ҳолларда товарнинг нархи истеъмолчи учун аҳамиятга эга бўлмайди, бундай товарларни истеъмол қилиш миллий менталитетдан ҳам келиб чиқади. Масалан, нуфузли товарларни сотиб олишда истеъмолчи кўпинча ҳоллар уни жамғарма ҳисобидан амалга оширади, бундай ҳолларда талаб омили асосий роль ўйнаб бундай маҳсулотларнинг нархига солиқларнинг таъсири иккинчи даражали бўлиб қолади. Солиқларнинг талаб

орқали нархга таъсир этишида истеъмолчиларнинг даромадларидан олинадиган солиқлар ҳам катта роль ўйнайди. Бу корхоналар ва аҳолида ўзига хос тарзда кечади.

Агар, корхоналарнинг фойдасидан олинадиган солиқлар оширилса, уларда фойда ҳажми камайиб фойда ҳисобидан корхонанинг айланма маблағларини тўлдиришга оид сиёсати амалга оширишга имкони тугилмайди ва ресурсларни сотиб олишда тўсик бўлиши мумкин, оқибатда ишлаб чиқариш миқдорий жиҳатдан қисқариб, минимал харажатларни қоплаш мақсадида маҳсулот таннархи ошишига олиб келади. Эгри солиқларнинг ошиши бу ерда тўғридан-тўғри таъсирга эга. Аҳолидан олинадиган даромад солиғининг оширилиши эса уларнинг реал пул даромадларини камайтириб, оқибатда эса талабни рағбатлантиришга тескари чиқади, шу билан биргаликда жамғарилишни камайтиради.

Солиқларнинг даражаси маҳсулот нархига таъсир этиши орқали маҳсулотнинг реализацияси ҳажмини ҳам белгилаб беради. Агар, маҳсулотга бўлган талабнинг бозордаги пассивлиги кузатилса солиқларнинг солиқларнинг нархга таъсири даражаси кучаяди ва у орқали такрор ишлаб чиқариш жараёнига ҳам ўтиши тезлашади. Маҳсулотга бўлган талаб юқори бўлган шароитда эса солиқларнинг нархга таъсири нейтрал характерда бўлади. Нарх ўзида қўшилган қиймат ва фойда нормасини акс эттириши сабабли солиқларнинг нарх орқали қўшилган қиймат ва фойда нормасига таъсир қилишига ҳам сабабчи бўлади.

Солиқларнинг нарх билан ўзаро таъсири XIX асрда шаклланган юкланиш назариясининг шаклланиши ва унинг ривожланишида асосий масалалардан бўлди. Оптимистик юкланиш назарияси тарафдорлари (А.Канар, А.Тьер, О.Бисмарк, А.Шеффле) ва пессимистик юкланиш назарияси тарафдорлари П.Прудон, А.Лассаль) солиқлар нарх билан муносабатларида солиқларнинг бир-тоифадан кейинги тоифа аҳолига(камбағал табақадан бой қатлам аҳолига ва аксинча) юкланиш жараёнларини кўрсатиб берган бўлса, XIX асрнинг охирларида немис иқтисодчиси К.Рау солиқларнинг юкланиш жараёнларини унинг асосий қисми нархлар орқали амалга оширилиши билан бирга сотувчидан

истеъмолчига солиқларнинг нархлар оркали юкланиши истеъмолчилардан сотувчилар(ишлаб чиқарувчилар)га ўтказилиш жараёнларига нисбатан осонроқ кечишини кўрсатиб берди. ва XX асрда юкланиш назарияси билан шуғулланган А. Курно, Р. Майер, Ф. Дженкин, К. Виксель, М. Панталеоне, К. Конильяни, Л. Эйнауди ва шу кабилар солиқларнинг нархга таъсирида асосий жараён сифатида солиқларнинг юкланиши юз бериб, бу истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчининг ўзаро муносабатларида асосий восита эканлигини исботлаб беришган. Солиқларнинг юкланиши ва истеъмолчилар ва сотувчилар(ишлаб чиқарувчилар) ўртасидаги муносабатлар оддий ҳолда кечмасдан талаб ва таклифнинг кесишувига ҳам таъсир қилишлигини аниқлаб берган.

Истеъмолчи эгри солиқларни ўз зиммасига олиши, ишлаб чиқарувчининг таклифини қабул қилганлигини ифодалаб, ўз навбатида истеъмолчининг талабининг ишлаб чиқарувчи томонидан таъминланиши истеъмолчининг даромадида ўтирган солиқларни уларга ўтказилишини билдиради. Истеъмолчи шунингдек, ўзида ишлаб чиқарувчининг фойда нормасининг бир қисмини олиб юради, ишлаб чиқарувчининг товарини сотиб олиши билан бирга унинг эгри солиқларини ўзига ўтказиб олиши, унинг фойда нормасини қопланишини ҳам билдиради. Агар, бу ерда нарх даражаси иккала томонни ҳам қониқтирмаса, солиқларнинг бундай юкланиши ҳам, фойда нормасининг қопланиши ҳам содир бўлмайди. Бу ерда нарх воситачи сифатида хизмат қилади. XX асрнинг 20-30 йилларида Э.Селигман, П. Самуэльсон, Р.Мюсгрейв, М.Фридмен, К. Р. Макконелл и С. Л. Брюлар ҳам солиқларнинг юкланиш жараёнида нарх омили асосий роль ўйнашлигини кўрсатиб бериши билан, охиргилари бўлган Р. Макконелл и С. Л. Брюлар аралаш иктисодиёт шароитида солиқларнинг нархга ва нархнинг солиқларга таъсири ҳамда ушбу икки жараённинг талаб ва таклифни мувозанатлаштиришга таъсири масалаларини чуқур таҳлил қилиб чиқиб, нархнинг шаклланишида солиқларнинг қандай роль ўйнашлиги унинг юкланиш даражасига боғлиқ деган хулосаларга таянилди.

9.4. Солиқларнинг эгилувчанлиги ва унинг омили ўзгариши

Солиқларнинг макроиктисодий ҳолат билан узвийлигида солиқ, талаб, таклиф ва нархнинг эгилувчанлиги ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Эгилувчанлик одатда жараённинг бошқа жараёнга боғлиқлигининг даражасини билдириб, нарх омилида бу одатда 1% ўзгариш ҳисобига юзага келган ҳолат ифодаланади. Масалан, эгри солиқларнинг 1% ўзгариши маҳсулот нархининг 1% ўзгаришига олиб келадими ёки, ушбу маҳсулотнинг бозордаги талаб ҳажмидан ошиб кетишига олиб келадими? Бу муҳим масала. Агар талабнинг эгилувчанлиги ($K_{\varepsilon} > 1$) ҳолатда бўлса, у ҳолда таклиф доимий тус олади, эгри солиқларнинг оз миқдорда ошириб борилиши унчалик катта аҳамиятга эга бўлмайди ва асосий солиқ оғирлиги ишлаб чиқарувчида қолади, агар, эгилувчанлик ($K_{\varepsilon} < 1$) ҳолатда бўлса, солиқ оғирлигининг аксарият қисми истеъмолчига ўтади. Таклифнинг эгилувчанлигида ($K_{\varepsilon} < 1$) ҳолат мавжуд бўлса бу талабнинг доимий характердалигини кўрсатади ва эгри солиқларнинг маҳсулот нархини оширишга таъсири ортади, натижада эса солиқларнинг оғирлиги асосан истеъмолчи зиммасига тушади. Таклифнинг эгилувчанлигида ($K_{\varepsilon} < 1$) ҳолат кузатилса, нархнинг ўсиши сезиларсиз тарзда кечади ва солиқларнинг оғирлигининг асосий қисми ишлаб чиқарувчи(сотувчи) зиммасида қолади.

Талаб ва таклиф ўртасидаги эгилувчанликнинг турлича ҳолатлари оқибатида эгри солиқлар бўйича ортиқча оғирликнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу одатда умумий солиқ оғирлиги(юки) билан ҳақиқий келиб тушган солиқ тушумлари ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади:

$$CO_{op} = UCO - \text{ХСТ} \quad (6).$$

Бу ерда:

CO_{op} - Ортиқча солиқ оғирлиги(юки);

УСО- Умумий солиқ оғирлиги(юки);

ХСТ- ҳақиқий келиб тушган солиқ тушумлари.

Ортиқча солиқ оғирлиги истеъмол ва ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келади. Шу боисдан ҳам ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатида солиқларнинг амал қилиш жараёнини тадқиқ этиш ортиқча солиқ оғирлиги ҳажмини аниқлаб

уни камайтириб(сўндириш) чораларини кўришни тақозо этади. Ортиқча солиқ оғирлигини пайдо бўлиши такрор ишлаб чиқариш жараёнининг тўрт босқичи(фазаси) ишлаб чиқариш, айирбошлаш, истеъмол ва тақсимот муносабатларига таъсир қилиб, провардида эса мамлакат иқтисодиётининг мувозанатига салбий таъсир кўрсатади. Талаб, таклиф ва нарх омиллари сингари сингари солиқларнинг ўзи ҳам эгилувчан ҳолатга эга бўлади. Иқтисодий қонунларга мувофиқ қайси иқтисодий категория(муносабат, жараён)га таъсир этувчи омиллар кўп бўлса, ушбу категориянинг ички тузилиши нобарқарор бўлса, унинг эгилувчанлиги ҳам ошиб боради. Солиқларнинг эгилувчанлиги бу солиқларнинг бюджетга келиб тушиши ёки солиқ юқининг омиллар(ЯИМ, миллий даромад, аҳоли даромадлари, талаб, таклиф, нарх ва шу кабиларнинг даражаси) таъсири ўзгариш жараёнларини ифодалайди.

$$СЭ = (\Delta CT / CT) / (\Delta AO / ODX) \quad (7).$$

Бу ерда:

СЭ-Солиқларнинг эгилувчанлик коэффициенти;

ΔCT -Солиқ тушумлари ўсиши (барча солиқ турлари бўйича);

CT- Солиқ тушумларининг дастлабки ҳолати(барча солиқ турлари бўйича);

ΔAO -Омиллар таъсирининг ўсиши(ЯИМ, миллий даромад, аҳоли даромадлари, талаб, таклиф, нарх ва шу кабилар);

ODX- Омиллар таъсирининг дастлабки ҳолати.

Солиқларнинг ушбу эгилувчанлик коэффициенти унинг даражасининг ўзгаришига унинг таъсир этувчи омилларининг 1%га ўсишининг таъсирини ифодалайди. Агар, солиқларнинг эгилувчанлик коэффициенти $СЭ=1$ даражага тенг бўлса, солиқ тушумларига омиллар таъсирининг йўқлигини ёки, уларнинг таъсири оширувчи ва камаювчи ҳолатларга эга бўлиб, уларнинг таъсири ўзаро тенглигини кўрсатади. Яъни бир омил солиқ тушумларининг ошишига таъсир қилган бўлса, бошқалари унинг камайишига олиб келган бўлади. Агар, солиқ эгилувчанлиги $СЭ > 1$ кўринишга эга бўлса, ҳолда солиқ тушумлари ЯИМ ва бошқа таъсир этувчи характерга эга бўлган омилларга нисбатан тез ўсаётганлиги билдиради. Солиқ эгилувчанлигининг $СЭ < 1$ ҳолатга эгаллиги эса солиқ тушумларининг ЯИМ ва миллий даромаддаги улуши камайиб, омилли кўрсаткичларнинг солиқ тушумларига нисбатан ўсиш суръатининг юқорилигини

изоҳлайди. Солиқларнинг эгилувчанлигининг ЯИМ билан боғлиқлиги тўғри ва тесқари боғлиқликка эга бўлади. ЯИМнинг бир фоиз ўсишининг солиқ тушумларини ўсишига таъсири умумий ўрнатилган солиқ юқи даражасига боғлиқ бўлади. ЯИМ ҳажми ўсиш ҳолатига эга бўлсада, аммо, солиқ юқининг даражаси жуда паст бўлса, у ҳолда солиқ юқининг солиқларнинг ўсишига таъсири иқтисодиётнинг бошқарилишига боғлиқ бўлиб қолади, яъни солиқ юқи камайтирилган билан иқтисодиётнинг ривожланиш йўналишлари фақат бозор механизмларига ташлаб қўйилса, солиқ юқининг камайиши тесқари самара бериши мумкин. Агар, давлат бош ислохотчи сифатида иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсат юритса солиқ юқининг камайиши иқтисодий самара бериши мумкинки, бу Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланиш жараёнлари бунинг тасдиғини кўрсатиб турибди.

6-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг солиқ тушумларига омилли таъсири⁶⁷

Йиллар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кўрсаткичлар								
Ялпи ички маҳсулот (млрд.сўм. номинал қийматда)	61831	78764	97929	120431	144867	171808	199325	249136
Ялпи ички маҳсулот ҳажмининг аввалги йилга нисбатан ўсиши (%)	108,5	108,3	108,2	108,0	108,1	108,0	107,8	105,7
Давлат бюджети жами даромадлари (мақсадли фондларсиз, млрд.сўм)	13596	17061	21295	26223	31729	36493	41043	49 684
Давлат бюджети жами даромадларининг аввалги йилларга нисбатан ўсиши (%)	125,4	125,4	124,8	123,1	120,9	115,0	112,0	121,0
ЯИМ ўзгариши ва солиқ тушумларининг ўзгариш нисбатлари (марта)	4,98	4,88	4,52	4,56	4,43	5,6	6,0	5,76
ЯИМнинг бир фоизининг ўсишига тўғри келувчи солиқ тушумларининг ўсиши (млрд.сўм)	14,7	15,1	15,2	15,3	14,9	13,6	17,2	15,4

⁶⁷ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

Жадвал маълумотлари ЯИМнинг солиқ тушумларининг ўсишига омилли таъсири йиллар давомида ўсиб борган. Бунинг асосий омили ЯИМ ўзгариши ва солиқ тушумларининг ўзгариш нисбатларида фарқнинг (масалан 2011 йилдаги фарқ (78764- 61831) / (17061-13596) = 16933/3465=4,88 га тенг) ўртача 4,4-4,9 мартани ташкил этиши ЯИМнинг 1% фоизи ўсишининг қўшимча (масалан, 2011 йилда ЯИМнинг 8,5 фоиз ўсиши бюджетга солиқ тушумларининг (125,4/8,5) 14,7 млрд.сўмга ошишини таъминлаган) 14-15 млрд.сўмлик солиқ тушумларининг ортишига таъсир қилган бўлса, 2017 йилда ЯИМ ўзгариши ва солиқ тушумларининг ўзгариш нисбатлари 5,76 мартани ташкил қилган. Бу таҳлиллар шуни кўрсатадики, бу йиллар давомида солиқ юки даражаси камайтириб борилган, бироқ ЯИМнинг солиқ тушумларига омилли таъсири ўсиш ҳолатида бўлган. Бу шу нарсани кўрсатадики, солиқ юкининг даражаси ҳам иқтисодиётнинг ҳолатига таъсири турлича бўлади. Шу жиҳатдан, солиқ юкининг даражаси ҳам макроиктисодий кўрсаткичнинг бир тури бўлиб, ўз навбатида солиқларнинг макроиктисодий ҳолат билан боғлиқлик жараёнларини очиб беради.

Солиқ юкининг умумий даражаси ишлаб чиқариш соҳасидан унда яратилган ЯИМ(миллий даромад)нинг қанча қисмини давлат ихтиёрига олганлигини тавсифлайди, аммо, солиқларнинг бутун иқтисодиёт доирасида макро ва микро даражада иқтисодиётнинг турли жараёнларга таъсирини тавсифлаб беролмайди. Шу боисдан солиқ юкини тармоқлар, ҳудудлар, алоҳида солиқ тўловчилар ва солиқ турлари бўйича унинг даражасини таҳлил қилиш талаб этилади. Давлат солиқ юки даражасига таъсири унинг умумий даражасини солиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари даражасига таъсир этиб ёки янги турдаги солиқларни жорий этиш(бекор қилиш) орқали белгилаши мумкин. Бироқ, солиқ юкининг микро даражадаги ҳолати солиқ тўловчиларнинг фаолиятига ҳам боғлиқ бўлади. Агар, тармоқлар бўйича солиқ юки даражасини таҳлил этишда қайси тармоққа солиқ тушумлари тўғри келган бўлса, бу ушбу тармоққа давлатнинг солиқ юкининг даражасини ўрнатганлигини билдирмайди ёки корхоналар доирасида таҳлил қилганда корхонанинг умумий солиқ юки

даражаси ўтган йилга нисбатан ошиши солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзларига боғлиқ бўлмаган ҳолатда ҳам рўй бериши мумкин. Бу корхонанинг маҳсулот сотиш ҳажмининг ортиши, ишлаб чиқариш жараёнида қўшилган қийматнинг даражасининг ортиши, маҳсулот таннархи билан унинг бозордаги талабнинг даражасининг мувофиқ келиши жараёнларига боғлиқ бўлади. Корхонада ишлаб чиқариш жараёни давом этаётган ва маҳсулот реализацияси тўхтаган шароитда корхона фондлари бўйича солиқ юкига эга бўлиши мумкин бўлади ва маҳсулот реализацияси камайиши туфайли солиқ юки камаяди. Солиқ юкининг бундай камайиши корхона учун номақбул ҳисобланади. Корхонанинг маҳсулотининг реализациясининг ошиши эса унинг солиқ юкини ҳам оширади, аммо, бу корхонага номақбул ҳисобланмайди. Демак, солиқ юкининг микро даражадаги иқтисодиётга таъсири макро даражадаги таъсирига нисбатан анча нобарқарор аҳамият касб этади.

Таянч сўз ва иборалар:

Ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, макроиктисодий самара, солиқ мультипликатори самараси, солиқларнинг эгилувчанлиги, солиқлар ва макроиктисодий кўрсаткичларнинг корреляцион боғлиқлиги, солиқ юкининг камайиши тесқари самараси, ортиқча солиқ оғирлиги, талаб ва таклиф ўртасидаги эгилувчанлик, солиқларнинг нархга таъсири, солиқларнинг истеъмолга таъсири, талаб эгилувчанлиги, таклиф эгилувчанлиги, давлат бюджет харажатлари мультипликатори, инвестиция самараси, истеъмолга мойиллик, жамғарилишига мойиллик.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Солиқларнинг макроиктисодий самараси деганда нима тушунилади?
2. Солиқларнинг ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад билан ўзаро ақс таъсири қандай ҳолатларда кечади?
3. Солиқларнинг талаб ва таклифга таъсирини тушунтириб беринг.
4. Солиқларнинг нарх билан боғлиқлигининг давлат механизми орқали юзага чиқиши қай ҳолатларда мавжуд бўлади?

5. Солиқларнинг нархга таъсирининг бозор механизмларининг моҳиятини изоҳлаб беринг.
6. Солиқ мультипликатори нимани ифодалайди?
7. Солиқ мультипликатори самарасини истеъмол, жамғариш ва нарх омиллари билан боғлаб тушунтириб беринг.
8. Солиқларнинг эгилувчанлик коэффициенти нимани ифодалайди?
9. Солиқ юкининг камайиши тескари самараси деганда нима тушунилади? Ортиқча солиқ оғирлиги нима?
10. Талаб ва таклиф ўртасидаги эгилувчанликнинг юзага келишида солиқларнинг роли қандай?
11. Истеъмолга мойилликнинг солиқ тушумларига таъсири қандай бўлади?
12. Солиқларнинг даромадлар ва режалаштирилган харажатлар йўналишида ялпи истеъмол ва даромадларга таъсирини тушунтириб беринг.
13. Солиқларнинг камайтирилиши жами даромадлар ва жами истеъмолга таъсирини изоҳлаб беринг.
14. Олайлик, истеъмолга мойиллик даражаси $m_{rc} = 0,8$, максимал солиқ ставкаси $t = 0,1$ (яъни 10%) коэффициентни ташкил этган шароитда даромад солиғи мавжуд бўлмаган (қўлланилмаган) шароитда харажат мультипликатори қанчага тенг бўлишини аниқланг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси. «Халқ сўзи», 2013 й., 254 (5928)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-1-сон.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2019 й., 52 (I)-сон.
3. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2012 й., 248 (5668)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 51-сон, 575-модда.
4. Ўзбекистон Республикасининг "Оилавий тадбиркорлик тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2012 й., 82 (5502)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 17-сон, 188-модда.
5. Ўзбекистон Республикасининг "Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2009 й., 78 (4741)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 16-сон, 197-модда.
6. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги "Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2008 й., 144-145 (4554-4555)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 29-30-сон, 278-модда.
7. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 52 (I)-сон.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Солиқ маслаҳати тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2006 й., 187 (4086)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 37-38-сон, 374-модда.
9. Ўзбекистон Республикасининг "Микрокредит ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2006 й., 186 (4085)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 37-38-сон, 372-модда.

10. Ўзбекистон Республикасининг "Микромолиялаш тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2006 й., 183 (4082)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 37-38-сон, 369-модда.
11. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 2004 й., 263 (3538)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 512-модда.
12. Ўзбекистон Республикасининг "Хусусий корхона тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сон, 8-модда; «Халқ сўзи», 2004 й., 16 (3369)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 3-сон, 28-модда.
13. Ўзбекистон Республикасининг "Жамоат фондлари тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 141-модда; «Халқ сўзи», 2003 й., 208 (3320)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 19-сон, 172-модда.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 137-модда; «Халқ сўзи», 2003 й., 207 (3319)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 19-сон, 168-модда.
15. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат статистикаси тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2003 й., 12-сон, 219-модда; «Халқ сўзи», 2002 й., 280(3108)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 24(60)-сон, 194-модда.
16. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2003 й., 12-сон, 215-модда; «Халқ сўзи», 2002 й., 281-282(3109-3110)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 24(60)-сон, 192-модда.
17. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 213-модда; «Халқ

сўзи», 2002 й., 283-284(3111-3112)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., 24-сон, 190-модда.

18. Ўзбекистон Республикасининг "Суғурта фаолияти тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002 й., 4-5-сон, 68-модда; «Халқ сўзи», 2002 й., 112(2940)-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 10(46)-сон, 69-модда.
19. Ўзбекистон Республикасининг "Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002 й., 1-сон, 10-модда; «Халқ сўзи», 2002 й., 15-16-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 2-сон, 12-модда.
20. Ўзбекистон Республикасининг "Хўжалик ширкатлари тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002 й., 1-сон, 8-модда; «Халқ сўзи», 2002 й., 12-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 2-сон, 9-модда.
21. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат кадастрлари тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 19-модда; «Халқ сўзи», 2000 й., 258-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2000 й., 11-сон, 160-модда.
22. Ўзбекистон Республикасининг "Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 8-модда; «Халқ сўзи», 2001 й., 3-сон; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2000 й., 11-сон, 153-модда.
23. Ўзбекистон Республикасининг "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 142-модда; «Халқ сўзи», 2000 й., 113-сон.
24. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 140-модда; «Халқ сўзи», 2000 й., 114-сон.

25. Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1999 й., 5-сон, 115-модда; «Халқ сўзи», 1999 й., 89-90 (2128-2129)-сон.
26. Ўзбекистон Республикасининг "Лизинг тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1999 й., 5-сон, 108-модда; «Халқ сўзи», 1999 й., 83 (2121)-сон.
27. Ўзбекистон Республикасининг "Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1999 й., 1-сон, 8-модда; «Халқ сўзи», 1999 й., 6(2044)-сон.
28. Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 91-модда; «Халқ сўзи», 1998 й., 100 (1881)-сон.
29. Ўзбекистон Республикасининг "Дехқон хўжалиги тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 88-модда; «Халқ сўзи», 1998 й., 114 (1895)-сон.
30. Ўзбекистон Республикасининг "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 86-модда; «Халқ сўзи», 1998 й., 114 (1895) -сон. (Янги таҳрирда).
31. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 82-модда; «Халқ сўзи», 1998 й., 109-110 (1890-91)-сон.
32. Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1998 й., 2-сон, 36-модда.
33. Ўзбекистон Республикасининг "Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 1998 й., 10-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1998 й., 1998-сон, 4-модда.
34. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат солиқ хизмати тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 232-модда; «Народное слово», 1997 й., 193 (1715)-сон.

35. Ўзбекистон Республикасининг "Бож тарифи тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 228-модда; «Халқ сўзи», 1997 й., 233 (1740)-сон.
36. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 225-модда; «Халқ сўзи», 1997 й., 200-сон.
37. Ўзбекистон Республикасининг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997 й., 11-12-сон, 295-модда.
38. Ўзбекистон Республикасининг "Табиий монополиялар тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 106-модда; «Халқ сўзи», 1997 й., 103 (1620)-сон. (Янги таҳрирда).
39. Ўзбекистон Республикасининг "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 142-модда; «Халқ сўзи», 1996 й., 187 (1439)-сон.
40. Ўзбекистон Республикасининг "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 126-модда; «Халқ сўзи», 1996 й., 187 (1439)-сон.
41. Ўзбекистон Республикасининг "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 61-модда; «Халқ сўзи», 1996 й., 118-119 (1372-1373)-сон. (Янги таҳрирда).
42. Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 54-модда; «Халқ сўзи», 1996 й., 108 (1361)-сон.
43. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида"ги Қонуни. Олий Мажлис Ахборотномаси, 1995 й., 12-сон, 247-модда; «Халқ сўзи», 1996 й., 10 (1263)-сон.
44. Ўзбекистон Республикасининг "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 1994 й., 201 (949)-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1994 й., 10-сон, 252-модда.

45. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 1993 й., 219-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1993 й., 9-сон, 338-модда.
46. Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 1993 й., 183-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1993 й., 9-сон, 320-модда.
47. Ўзбекистон Республикасининг "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 1993 й., 104 (609)-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 225-модда. (Янги таҳрирда).
48. Ўзбекистон Республикасининг "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги Қонуни. «Халқ сўзи», 1993 й., 113 (618)-сон; Олий Кенгаш Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 221-модда.
49. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. 2017 йил, 7 феврал.
50. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат Дастури тўғрисида»ги ПФ-5308-сонли Фармони.
51. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 июндаги «Маҳаллий бюджетларни шакллантиришда жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ваколатларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5075-сонли фармони.
52. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 декабрдаги «Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий эркинлигини ошириш, маҳаллий бюджетларга тушумларнинг тўлиқлигини таъминлаш бўйича солиқ ва молия органлари жавобгарлигини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони.
53. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 декабрдаги

- «Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-3454-сонли қарори.
54. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 февралдаги «Солиқ қонунчилигини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ф-5214-сонли фармойиши.
55. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 31 майдаги «Имтиёзлар ва преференциялар бериш тартибини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори ПҚ-3756-сонли қарори.
56. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 июндаги «Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3802-сонли қарори.
57. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги «Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида»ги ПФ-5468-сонли фармони.
58. Каримов И. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш энг муҳим вазифамиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2004.–36 б.
59. Ш.Мирзиёев. Биз буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қураимиз. Т.: Ўзбекистон, 425 б.
60. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2017 йил, 16 январь.
61. Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис Палаталарининг Қўшма Мажлисидаги нутқи. – Тошкент, Халқ сўзи газетаси, 2016, 14 декабрь.
62. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши

- керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. –104 б.
63. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 32 б.
64. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз” – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 32 б.
65. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 22 декабрь 2017 йил. Тошкент, Халқ сўзи газетаси.
65. Абдурахимов М.А. Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихидан лавҳалар. Т.: Фан. I ва II жилдлар, 1966, 1970.
66. «Ислом дини тарихи ва фалсафаси» фани бўйича МАЪРУЗАЛАР МАТНИ. Тошкент 2010 й. Тузувчи: С.Оқилов.
67. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. "Шарк" нашриёти, Т.: 2001.
68. Алексеенко ММ. Взгляд на развитие учения о налоге. Харьков, 1870.
69. Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи (в двух частях). М.: Восточный дом, 2002.
70. Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки. Издательство “Пролетарий” 1929.
71. Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку.
72. Вайнбер Б.И. Монеты Древнего Хорезма.
73. Витте С.Ю. Конспект лекций о Государственном хозяйстве. СПб., 1914.
74. Деьяконов М.М. История Древнего Ирана. 1961.
75. Егер О. Древний мир // Всемирная история. Т. I. СПб.: Спец. лит., 1997.
76. Ж. Симонд де Сисмонди. Новые начала политэкономии. М., 1897.
77. Зиновьева Е. М. "Центр" и "места" в политической культуре традиционного Китая // Традиции в общественно-политической жизни и политической культуре КНР / Отв. ред. М. Л. Титаренко, Л. С. Переломов. М.: Наука, 1994.
78. История Узбекистана в источниках, Вайнбер Б.И. Монеты Древнего Хорезма.

79. Кучеров И. И. Налоговое право зарубежных стран. Курс лекций. М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2003. С. 78-91.
80. Лориа А. Финансовая политика как результат и орудие интересов владельческих классов. М.
81. Мильгаузен Б.Г. Лекции по финансовому праву.
82. Мирзо Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т., 1995.
83. Набиев Р.Н. Қўқон хонлиги тарихидан. Т.: Фан, 1973.
84. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки.
85. Паркинсон С. Закон и доходы. М.: ПКК "Интерконтакт", 1992.
86. Пинская М.Р. Основы теории налогов и налогообложение. М.: 2004 с.
87. Поляк Г.Б., Маркова А.Н. Всемирная история. Учебник. М.: ЮНИТИ.2000.
88. Ричарда А. Масгрейва, ученого финансиста с мировым именем “Теория государственных финансов” (Нью-Йорк, 1959).
89. Селигман Э. и Стурм Р. Этюды по теории обложения. СПб., 1908.
90. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки. Изд. “Пролетарий”, 1925.
91. Тарасов П. И. Очерк науки финансового права. Введение. Общая часть. Особенная часть. Ярославль, 1883.
92. Таргулов Я. Финансовая наука. 1919.
93. Темур тузуклари. Т.: "Чўлпон", 1991 й.
94. Толстов С.П. Древний Хорезм, Ўзбекистон янги тарихи. (Тузувчилар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамситдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов). 1-қисм. Т.: "Шарк", 2000.
95. Толстов С.П. Древний Хорезм.
96. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси "М" ҳарфи. Тошкент.
97. Учебник финансового права. Иловайский С.И. - Одесса, - 1904г. // Allpravo.Ru -2005.
98. Фридман М.И. Конспект лекций по науке о финансах, Налоги, Выпуск II, СПб.
99. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. М., 1904.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	3
I – БОБ.	"СОЛИҚ НАЗАРИЯСИ" ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ	8
1.1. §	"Солиқ назарияси" фанининг предмети мақсад ва вазифалари	8
1.2. §	"Солиқ назарияси" фанининг тадқиқот предметини ўрганиш методлари	13
1.3. §	"Солиқ назарияси" фанининг бошқа фанлар билан алоқаси	20
II - БОБ.	СОЛИҚЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА ТАРИХИЙ ШАКЛЛАНИШИ	22
2.1. §	Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, белгилари ва функциялари	22
2.2. §	Солиқлар ва солиқсиз тўловларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари	37
2.3. §	Солиқларнинг функциялари ва вазифалари	41
III -БОБ.	СОЛИҚЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ	49
3.1. §	Қадимги давлатларда солиқларнинг юзага келишининг шарт-шароитлари	49
3.2. §	Араб давлатларида солиқларнинг юзага келиши ва шаклланиши	52
3.3. §	Европа ва Осиё давлатлари ва Россияда солиқларнинг тарихий ривожланиш жараёнлари	60
3.4. §	Ватанимизда қадимда ва ўрта асрларда амал қилган давлатчилик ва чет эл босқинчиликлари даврида солиқлар	69
3.5. §	Амирлик ва хонлиқлар давридаги солиқлар	77
3.6. §	Чор Россияси ва Собик иттифоқ даврида солиқ тизими	80
IV -БОБ.	СОЛИҚЛАРГА ОИД НАЗАРИЯЛАР	89
4.1. §	Солиқларга оид қадимги назарий қарашлар	89
4.2. §	Шарқ олимлари ва Ватанимиз мутафаккирларининг солиқларга оид назарий қарашлари	92
4.3. §	Европа давлатлари ва Россиядаги солиқларга оид назариялар ва уларнинг талқини	95
V -БОБ.	СОЛИҚҚА ТОРТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	123
5.1. §	Солиқ ва солиққа тортиш тамойилларининг моҳияти	123
5.2. §	Солиққа тортишнинг классик тамойиллари	126

5.3. §	Солиққа тортишнинг замонавий ва хусусий тамойиллари	133
VI -БОБ.	СОЛИҚ ЭЛЕМЕНТЛАРИ	148
6.1. §	Солиқ элементлари ва унинг таркиби	148
6.2. §	Солиқ субъектлари	149
6.3. §	Солиқ объектлари	158
6.4. §	Солиқ базаси	161
6.5. §	Солиқ ставкаси	164
6.6. §	Солиқларни ҳисоблаб чиқариш, солиқ даври, солиқ ҳисоботини тақдим этиш ва солиқларни тўлаш тартиби	170
6.7. §	Солиқ имтиёзлари ва преференциялари	177
VII -БОБ.	СОЛИҚ СИЁСАТИ	186
7.1. §	Солиқ сиёсати ва унинг мазмуни	186
7.2. §	Солиқ сиёсатининг шакллари	192
7.3. §	Солиқ сиёсатининг ишлаб чиқилиши ва унда Ҳокимият органларининг иштироки	198
7.4. §	Солиқ сиёсати стратегияси ва тактикаси	211
7.5. §	Ўзбекистон солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари	219
7.6. §	Солиқ сиёсатининг самарадорлигини баҳоловчи кўрсаткичлар	241
VIII -БОБ.	СОЛИҚ ТИЗИМИ	246
8.1. §	Солиқ тизимининг иқтисодий моҳияти ва унинг таркиби	246
8.2. §	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг гуруҳланиши	252
8.3. §	Солиқ механизми	261
8.4. §	Солиқ менежменти	271
IX -БОБ.	СОЛИҚЛАР ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ ҲОЛАТНИНГ УЗВИЙ БОҒЛИҚЛИГИ	287
9.1. §	Солиқлар ва ялпи ички маҳсулотнинг ўзаро боғлиқлиги	287
9.2. §	Солиқ мультипликатори ва унинг макроиқтисодий самараси	292
9.3. §	Солиқларнинг нарх, талаб ва таклиф билан ўзаро боғлиқлиги	300
9.4. §	Солиқларнинг эгилувчанлиги ва унинг омилли ўзгариши	306
	ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	313

Худойкулов С.К., Абдурасулов А.А.,
Хонтўраев Б.А.

СОЛИҚ НАЗАРИЯСИ

Дарслик

“IQTISODIYOT” – 2020.

Муҳаррир:
Мирҳидоятова Д.М.

Мусаҳҳиҳ:
Матхўжаев А.О.

Лицензия: №10-4286 14.02.2019й. Босишга рухсат этилди 11.03.2020.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Times гарнитураси. Шартли босма табоғи 10,0.
Адади 20 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.

“ZARAFSHON FOTO” ХКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.
100066. Тошкент шаҳри Ислон Каримов кўчаси, 49-уй.